

İDİL-URAL

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Volga-Ural Studies
Журнал Волжско-Уральских Исследований

Cilt/Volume: 4 Yıl/Year: 2022 Sayı/Number: 2

ISSN: 2667-8500
E-ISSN: 2687-3680

İDİL-URAL ARAŞTIRMALARI DERGİSİ [İUAD]

ISSN: 2667-8500
E-ISSN: 2687-3680

<p>KURUCUSU VE SAHİBİ FOUNDER AND OWNER Prof. Dr. Bülent BAYRAM</p> <p>YAYIN KURULU EDITORIAL BOARD EDİTÖR • EDITOR Prof. Dr. Bülent BAYRAM</p> <p>EDİTÖR YARDIMCISI DEPUTY EDITOR Doç. Dr. Adil AKINCI</p> <p>ALAN EDİTÖRLERİ FIELD EDITORS Dil-Language: Doç. Dr. Abdülkadir ATICI Tarih-History: Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR Ekonomi Bilimleri-Economic Sciences: Doç. Dr. Adil AKINCI Politik Bilimler-Political Sciences: Prof. Dr. Fahri TÜRK Edebiyat-Literature: Doç. Dr. Cemile KINACI Folklor-Folklore: Doç. Dr. Ömer AKSOY İlahiyat-Theology: Prof. Dr. İbrahim MARAŞ</p>	<p>YAYIN DANIŞMA KURULU PUBLICATION BOARD OF OVERSEERS Prof. Dr. Bülent BAYRAM [Kırklareli Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Fahri TÜRK [Trakya Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. Durmuş ARIK [Ankara Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-Türkiye] • Prof. Dr. İlsiyar ZAKIROVA [Tataristan - Rusya Federasyonu] • Prof. Dr. Marufjon YULDASHEV [Özbekistan Devlet Sanat ve Medeniyet Enstitüsü - Özbekistan] • Prof. Dr. Nadir DEVLET [Marmara Üniversitesi, Emekli - Türkiye] • Prof. Dr. Nikolay YEGOROV [Emekli, Çuvaşistan - Rusya Federasyonu] • Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ [Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi-Türkiye] • Doç. Dr. Aleksandr KUZNETSOV [Çuvaş Devlet İnanî Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan - Rusya Federasyonu] • Dr. Ruth BARTHOLOMÄ [Orient Institut - Almanya/Türkiye]</p>
<p>DİL EDİTÖRLERİ LANGAUGE EDITORS İNGİLİZCE • ENGLISH: Nihan İÇÖZ • Mehmet Bilal YAMAK RUSÇA • RUSSIAN: Madina MOLDASHEVA • Elmira SALAKHATDINOVA</p> <p>YAYIN KURULU ÜYELERİ MEMBERS OF EDITORIAL BOARD Prof. Dr. Ercan ALKAYA [Firat Üniversitesi] • Prof. Dr. İbrahim MARAŞ [Ankara Üniversitesi] • Prof. Dr. Fahri TÜRK [Trakya Üniversitesi] • Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ [Abant İzzet Baysal Üniversitesi] • Dr. Ş. H. Çağatay ÇAPRAZ [Kırklareli Üniversitesi]</p> <p>DİZGİ VE DÜZELTİ DESIGN AND EMENTATION Dr. Cemalettin YAVUZ • M. Utku ÖDEN • Sabri TOPAL</p> <p>KAPAK TASARIMI COVER DESIGN Eren GÖRGÜLÜ</p> <p>İLETİŞİM ADRESİ INFORMATION ADDRESS Prof. Dr. Bülent BAYRAM Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Kayalı Kampüsü, 39000 Kırklareli - TÜRKİYE E-posta: idiluraleditor@gmail.com http://dergipark.gov.tr/iuad</p>	<p>YAYIN HAKEM KURULU BOARD OF REFEREES Prof. Dr. Mehmet AĞA • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Yavuz AKPINAR • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Durmuş ARIK • Prof. Dr. Metin ARIKAN • Doç. Dr. Abdülkadir ATICI • Dr. Mikail CENGİZ • Prof. Dr. Hülya KASAPÖĞLU ÇENGEL • Doç. Dr. Çulpan Zaripova ÇETİN • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. İbrahim DİLEK • Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ • Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR • Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Bülent GÜL • Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU • Doç. Dr. Sinan GÜZEL • Prof. Dr. Alimcan İNAYET • Prof. Dr. Yuri İSAYEV • Dr. Erkan KARAGÖZ • Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ • Dr. Mehmet Yasin KAYA • Doç. Dr. Cemile KINACI • Prof. Dr. Kemalettin KUZUCU • Doç. Dr. Eduard LEBEDEV • Doç. Dr. Valerya LEMSKAYA • Prof. Dr. İbrahim MARAŞ • Prof. Dr. Nebi MEHDİYEV • Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK • Prof. Dr. Adem ÖGER • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA • Doç. Dr. Murat ÖZSAHİN • Prof. Dr. Erdal ŞAHİN • Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN • Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU • Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Fahri TÜRK • Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK • Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU • Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Prof. Dr. Nikolay YEGOROV • Prof. Dr. Dursun YILDIRIM • Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • Prof. Dr. Ramilya Yarullina YILDIRIM • Prof. Dr. Emine YILMAZ</p>
<p>BU SAYININ HAKEMLERİ REFEREES OF THIS VOLUME Prof. Dr. Diñer KOÇ (İstanbul Ü.) • Prof. Dr. Ramilya Yarullina YILDIRIM (İnönü Ü.) • Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Ü.) • Doç. Dr. Murat ÖZSAHİN (Afyon Kocatepe Ü.) • Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Ü.) • Doç. Dr. Sinan GÜZEL (İzmir Katip Çelebi Ü.) • Dr. Albina KIRAN (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ü.) • Dr. Ayşe ŞENER (Kırklareli Ü.) • Dr. Bahar Eriş KARAÖĞLAN (Çanakkale 18 Mart Ü.) • Dr. Barış Berhem ACAR (Trakya Ü.) • Dr. Cemalettin YAVUZ (Trakya Ü.) • Dr. Erkan KARAGÖZ (Ankara Hacı Bayram Veli Ü.) • Dr. Latife ÖZCAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü.) • Dr. Mehmet Yasin KAYA (EGE Ü.) • Dr. Merve YORULMAZ KAHVE (Manisa Celal Bayar Ü.) • Dr. Mustafa NERKİZ (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ü.)</p>	
<p>YAYIN TÜRÜ DESCRIPTION OF PUBLICATION <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i>, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yapılan bilimsel çalışmaların Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk şive ve lehçelerinde yayımlandığı uluslararası hakemli süreli (altı aylık) dergidir. <i>İdil Ural Araştırmaları Dergisi</i>’nde yayımlanan makaleler yayıncının yazılı izni olmaksızın tamamen ya da kısmen herhangi bir şekilde çoğaltılamaz. Yazıların fikri sorumluluğu ve imlâ tercihi yazarlarına aittir. Yazılarda başka kaynaklardan alınmış öğelerin kullanımının sorumluluğu yazarlara aittir. <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i> (The Journal of Volga-Ural Studies) is an internationally refereed and biannual journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published in Turkish, English, Russian and Turkic accents and dialects. The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. Every kind of scientific, orthography preference and referencing responsibilities of the manuscripts published in the <i>İdil-Ural Araştırmaları Dergisi</i> pertain to writers.</p>	
<p>İNDEKSLER INDEXES Index Copernicus • Asos İndeks • Academic Resource Index-ResearchBib • Google Scholar • Directory of Research Journal Indexing • Eurasian Scientific Journal Index • MLA International Bibliography</p> <p>BASKI PRINT Universal Copy Center Karadeniz Teknik Üniversitesi Kanuni Kampüsü - TRABZON</p>	

İÇİNDEKİLER CONTENTS

MAKALELER ARTICLES

- GÜZİN BERİL DEVLET
Portrenin Eksik Parçası: Özel Hayatıyla Prof. Dr. Nadir Devlet 165-183
Missing Piece of a Portrait: Personal Life of Prof. Dr. Nadir Devlet
- NESRİN SARIAHMETOĞLU
Prof. Dr. Nadir Devlet'in Tarihçiliğinde Türk Dünyası ve Tatarlar 185-206
The Turkic World and Tatars in the Historiography of Prof. Dr. Nadir Devlet
Тюркский Мир и Татары в Историографии Доктора, Профессора Надира Девлета
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- GÜLÜZAR DEMİR
Zeyneb Biyişeva'nın Öykülerinde Çocuklara Bakış Yahut Çocuk İmgesi 207-220
The View to Children or the Image of the Children in Zeyneb Biyisheva's Stories
Взгляд на Детей в Рассказах Зейнеб Бийишевой, или Образ Ребенка
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- SINAN GÜZEL
Çuvaş Eğitim Hayatında İlk Kız Okulları 221-235
First Girls' Schools in the Chuvash Education Life
Первые Женские Школы В Образовательной Жизни Чувашей
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)

- NİGÂR KALKAN
- Başkurt Türkçesi Sözlüklerinde 'Gibi' Anlamındaki Edatlarla Kurulan Benzetmeli Anlatımlar** 237-272
- Analogical Expressions with the Prepositions in the Meaning 'as, like' in Bashkir Dictionaries
Сравнительные Обороты в Словарях Башкирского Языка, Образованные с Союзом "Как"
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- ALBİNA KIRAN
- Çuvaş Masallarında Kişi Adları** 273-291
- Antroponims in Chuvash Tales
Собственные Имена В Чувашских Сказках
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- YILMAZ ÖZKAYA
- İsmail Gaspıralı'nın Alp Kadın Tipi: Arslan Kız** 293-303
- Ismail Gaspıralı's Alp Women Type: Arslan Kız
Женский Образ "Альп" в Произведении Исмаила Гаспринского "Арслан Кыз"
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- SEYFULLAH YILDIRIM – YUSUF KENAN BEZGİN
- Başkurt Destanlarında Olağanüstü Tipler** 305-333
- Extraordinary Types in Bashkir Epics
Выдающиеся Персонажи В Башкирских Эпосах
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- GÜLŞAH YILMAZ
- Yurt Konulu Tatar Türkülerinde Hayvanlar** 335-358
- Animals in Tatar Ballads About Homeland
Животные В Татарских Народных Песнях О Родине
(Araştırma Makalesi • Research Article • Научно-Исследовательская Статья)
- YAYIN DEĞERLENDİRME BOOK REVIEW**
- ALP EREN DEMİRKAYA
- E. Karagöz, Tatar Çocuk Oyunları – Hareketli Oyunlar – İnceleme | Sözlük** 359-363

EDİTÖRDEN

Merhaba saygıdeğer okuyucular!

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nin 2022 yılının ikinci sayısını yayımlarken hem mutluluğu hem de hüznü bir arada yaşıyoruz. Derginin ilk yıllarında yaşanan birçok zorluğu geride bırakarak dört yılı tamamlamış oluyoruz. Beşinci yıla geçişin dergi açısından yeni bir dönemi başlatacağı umudu bu çalışmaya emek veren bütün meslektaşlarımızı memnun etmektedir.

Derginin bu sayısını diğerlerinden ayıran en önemli husus, sayının geçen yıl kaybettiğimiz değerli hocamız Prof. Dr. Nadir Devlet'in hatırasına yayımlanıyor olmasıdır. Bu nedenle İdil-Ural sahası çalışan meslektaşlarımızla önemli bir görevi yerine getirmiş olmanın huzuru içerisindeyiz. Elbette hocamız bundan önce olduğu gibi bundan sonra da akademik etkinliklerle ve yayımlarla anılacaktır. Ancak dergimizin henüz fikir aşamasındayken vermiş olduğu destek bizim için önemliydi. Bu nedenle İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısı dergimizin tarihinde özel bir yer alacaktır düşüncesindeyiz.

İçerik bakımından dört yıl içerisinde yayımlanan en zengin ve kapsamlı sayılardan birini ilgililerinize sunuyoruz. Tatar, Çuvaş, Başkurt Türklerinin dili, edebiyatı ve folkloru üzerine kapsamlı çalışmalar bu sayıda yayımlanmaktadır. Bu husus, coğrafya ve konu çeşitliliği bakımından derginin çalışma alanının önemli bir kısmını kapsamı bakımından da önemlidir. Sayıda, Prof. Dr. Nadir Devlet hocamızın eserleri üzerine kaleme alınan bir akademik makalenin ve aynı zamanda hocamızın eşi Beril Devlet Hanımefendi ile Ruşaniye Altay tarafından yapılan bir röportajın da yer alması onu diğer sayılardan farklı kılmaktadır. Bu bakımdan bu sayının Prof. Dr. Nadir Devlet anısına yayımlanması hususunda gerekli desteği veren Beril Devlet'e özellikle teşekkürü bir borç biliriz.

Dergimizin bu sayısına yazar, hakem, editör, tasarımcı olarak katkıda bulunan bütün meslektaşlarıma tekraren teşekkür etmek her sayıda olduğu gibi boynumuzun borcudur.

Gelecek sayıda buluşmak dileğiyle saygılar sunarız.

Prof. Dr. Bülent Bayram

Editör

PORTRENİN EKSİK PARÇASI: ÖZEL HAYATIYLA PROF. DR. NADİR DEVLET

Missing Piece of a Portrait: Personal Life of Prof. Dr. Nadir Devlet

GÜZİN BERİL DEVLET*

Saygın ve değerli bir akademik yayın olan *İdil Ural Araştırmaları Dergisinin* bu sayısının merhum eşim Prof. Dr. Nadir Devlet'in anısına ithaf edildiğini öğrenmek hem büyük bir sevinç hem de onur vesilesi oldu. Emeği geçen herkese minnet ve şükranlarımı yazımın başında ifade etmek isterim.

Benden derginin bu sayısı için yazı istendiğinde ilk anda gönlüm şâd olsa da hemen ardından tereddüt geldi. Her biri alanının önde gelen araştırmacıları olan hocaların makaleleri arasına girmeye değecek ne yazabilirim sorusu zihnimi işgal etti.

Henüz bir buçuk yıl önce dünyamızdan ayrılan duayen hocamızın eserleri ve çalışmaları, İdil Ural sahası uzmanlarının hatırasında henüz capcanlı duruyor. Kıymetli makaleleri ile derginin bu sayısını vücuda getiren hocaların hemen her biri Prof. Dr. Nadir Devlet ile bizzat tanışma, görüş alışverişi yapma ve hatta teşrik-i mesai etme imkânı bulmuşlardır. Bendeniz de naçizane 1988 – 1992 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü öğrencilerinden biri olarak Hocanın rahle-i tedrisinin lezzetini tatmış şanslıyım.

1998 - 2021 yılları arasındaki yirmi üç yılı ise, kaderin kayırdığı kullardan biri olarak, Nadir Devlet'in eşi, kendi tabiri ile "hayat yoldaşı" makamında geçirdim. Beraberliğimiz boyunca en uzun ayrı kalışımızın beş günü geçmediği, son derece özel ve girift bir eşlik, zengin bir beraberlikti bizimki. Biz onunla her evlilikte olduğu gibi zamanı, sofraları, akrabaları ve yolculukları paylaşmakla kalmadık. Bunların üzerine çıkararak fikirleri, eserleri ve alın terini de paylaşma, birbirimizi kalben ve fikren biteviye besleme, yüceltme bahtiyarlığına da eriştik. Hoca, beraberliğimizin ilk günlerinden itibaren beni şahsi editörü olmakla onurlandırdı. Kişisel yazışmaları dâhil kaleminden çıkan her şeyi, tüm eserlerini önce bana okuttu, tashih ettirdi. Bu satırların okuyucuları "eşim en büyük yardımcım" sözlerine, bizzat hocanın ağzından ya da kitaplarının önsözündeki ithaf ve teşekkür satırlarından aşınadır. İlişkimizin bu boyutu benim en büyük gururum ve Nadir Devlet'in alicenaplığının en yalın ifadesidir.

* Prof. Dr. Nadir Devlet'in eşi, emekli Tarih öğretmeni, çevirmen ve yazar.
berildevlet@gmail.com

Bu benzersiz hayat arkadaşlığının önemli ürünlerinden biri benim ikinci kitabım oldu: *Bir Ömre Altı Hayat Sığırdıran Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü* başlıklı biyografik eserimi, 2014 yılında eşimin yetmişinci yaşına bir armağan olarak kaleme aldım ve yayımlattım. Büyük hocamın, eşimin, hayat sabitimin yaşam öyküsü yazılmaya, gelecek kuşaklara miras bırakılmaya değer, çok zorlu ve nev-i şahsına münhasır bir hikâye. Uzmanı olduğu sahanın canlı bir timsali olarak tüm gasp edilmiş hakları, kederi ve savruluşuyla benzersiz bu hayat öyküsüne ilgi gösteren, okuyan ve baskısını tüketenlere minnettarım. Esere yeni bir baskı yaptırmak yerine kitabımı çevrimiçi erişime açmayı tercih ettim. Nadir Devlet'in yaşam öyküsünü merak edenler esere [bu bağlantıdan](#) ulaşabilir.

Nadir'ciğimin gidişinin ardından ata yurdu Tataristan'dan kitabımın Tatarcaya ve Rusçaya çevrilerek daha geniş kitlelere -tabii en önemlisi soydaşı Tatar okurlara- ulaştırılması talep edildi. Geçen bir buçuk yıl zarfında Tatarca çevirisi tamamladı ve eser Tatarstan Yazarlar Birliği tarafından neşredildi¹. Rusçasının da çevirisi Kasım 2022 itibarıyla tamamlandı. Umarım yakın gelecekte okurla buluşacak.

Nadir Devlet deyince aklına evvela ciddiyet ve mesafe gelenlerin daha iyi anlayabileceği şekilde onun kaybı bir bakıma hakkında merak edilip de sorma cesareti gösterilemeyenleri dillendirdi. Özellikle Tatar millettaşlarının Nadir Devlet'in "insan" yönüne gösterdiği bu sıcak ve geniş ilgi aslında baş tacı edilmiş büyük bir şahsın portresindeki eksik parçayı bulmak, yerine koyarak resmi tamamlamak arzusundan başka bir şey değil kanımca. Modern monografi örneklerinde sıkça tezahürünü gördüğümüz bir yaklaşım bu. Bilhassa edebiyat, sanat ve sosyal bilimler sahalalarında yükselmiş isimler hakkında yazılan biyografilerde, genel ve bütüncül bir tasvire ulaşmak amaçlanıyor. Monumental yazarların, bilim adamlarının portreleri kaleme alınırken onun özel hayatı ve kişilik özellikleri de metinlere dâhil ediliyor. Yirminci yüzyıl ekollerinin nispeten magazin el bulabileceği bu üslup, her şeyin tüm veçheleriyle görünür kılındığı mileniyum konsepsiyonuna son derece olağan geliyor.

İşte ben de bu vesileyle Tataristan Haber Ajansı *Tatar Inform* için verdiğim ve Nadir Devlet'in "sivil" hayatına dair ayrıntılar içeren hacimli röportajı, İdil Ural Araştırmaları Dergisi okurlarıyla paylaşmak, portredeki eksik parçayı tamamlamak istedim.

Sovyetler Birliğinin devlet aklı hem merhum atalarımız Rukiye ve İbrahim Devletkildi'nin hem küçük kızları Feride'nin hem de henüz bir buçuk yaşında anne babasından koparılan Nadir'ciğimin kaderinde onulmaz yaralar açtı. Azınlık ve insan haklarının fütursuzca çiğnendiği Sovyetizm çağının başlangıçta kurbanı olan Prof. Dr. Nadir Devlet, akademik çalışmaları, azmi ve benzersiz yeteneği ile SSCB'nin yıkılışına giden yola, ön sıradan tanık olma bahtıyarlığına erişebildi.

¹ <https://sptatar.com/b-ten-t-rki-d-nyada-m-sh-r-k-renekle-tatar-galime-nadir-d-l-t-turynda-kitap-d-nya-k-rde/>

Aşağıdaki röportaj ile umarım bu müstesna âlimin nasıl bir varoluş mücadelesinden geldiğini, sahanın ve Hocanın ilgililerine daha sarıh göstermeye muvaffak olurum. 29 Kasım 2021’de yayımlanan Tatarca aslına [bu bağlantıdan](#) ulaşılabilir.

Prof. Dr. Nadir Devlet’in eşi Güzin Beril Devlet ile söyleşi

Az kalsın film artisti olacaktı. İlk başlarda küçük rollerde oynatsalar da yönetmenler uzun boylu, sarı saçlı, yakışıklı Tatar gencinden vazgeçmek istemiyor. Figüran rolü oynadığı halde diğer figüranlara nazaran bir hayli fazla ücret ödüyorlar ona. Fakat o gazeteci olmaya karar verir. Almanya'nın Münih kentinde RFE/RL (Azatlıq) radyosu Tatar-Başkurt redaksiyonunda 12 yıl Tatarca programlar hazırlayıp sunar. Fakat gençliğinden beri bilime duyduğu ilgi, özlem onu bir türlü bırakmaz. Lise yıllarında babasının gençlik arkadaşı, tanınmış Türk dilbilimci Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, onu İslam Ansiklopedisi'ne düzeltmen olarak işe alır. İstanbul Üniversitesi öğrencisi olduğu yıllarda hemşerisi Prof. Dr. Ahmet Temir, kurucusu ve müdürü olduğu Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nde ona iş verir. Her iki kurumda da bilimsel metinler ile çalışmak ve bilim insanlarıyla bir arada bulunmak onun bilime olan ilgisini körüklemiştir. Tarih bölümü öğrencisiyken derslerini takip ettiği Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Prof. Dr. Zeki Velidi Togan gibi âlimler ona kılavuz yıldızı olmuşlardır. O da onlar gibi bilim yolundan gitmeye karar verir.

Bilim dünyasına hayli geç yaşta adım atmasına rağmen çalıştığı sahada kısa sürede ünlü bir bilim adamı olmayı başarır. Sovyetler Birliği'nin demir perdesi yıkılınca dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal Türk dünyasıyla ilgili faaliyet programını hazırlarken bilhassa davet edip ona danışır. İlerideki yıllarda Başbakan Mesut Yılmaz da Dışişleri Bakanlığı da onun Türk dünyası meseleleri hakkındaki bilgi ve görüşlerine başvururlar. Türk Silahlı Kuvvetleri de onu bir danışman olarak değerlendirir, fikir ve görüşlerine dayanarak çalışmalarına yön verir. Ayrıca harp okullarında dersler de verirler. Artık iyice tanınmış bir âlimdir. Türkiye Başbakanlık Baş Müşavirliği düzenlediği Ekonomik Eğitim Koordinasyon Toplantısına davet eder. Diğer yandan TRT Genel Müdürlüğü yayın politikasında değişim söz konusu olunca kendisinden, ORAN'daki Eğitim Dairesi Başkanlığında brifing vermesi ricasında bulunur. Türkiye MEB Talim Terbiye Dairesi de Türk Cumhuriyetleri ile ilgili Tarih-Dil-Edebiyat konularında bilgi toplamak için düzenlediği toplantıya davet onu eder. O fikir ve düşüncelerini paylaşmayı ihmal etmez. Eğer günümüz okul müfredatında Türk Cumhuriyetleri ve Tatar ulusu ile ilgili az çok bilgi veriliyorsa, ona borçluyuz.

1990'ların başında yurtdışında da tanınmaya başlar. Bunun sonucu olarak ABD'deki Columbia Üniversitesi'nden ve ardından Wisconsin-Madison Üniversitesi'nden ders vermesi için davetler alır ve misafir akademisyen olarak bu eğitim kurumlarında dersler verir. Ayrıca Boston'daki Massachusetts

Teknoloji Enstitüsü'nde, Harvard Üniversitesi'nde ve City College'de konferanslar verir ve Tatarlardan bahseder.

Türkiye'deki Tatar cemaatinin tarihini ondan ayrı düşünmek mümkün değildir. 1963 yılında İstanbul'da kurulan Tukay Gençlik Kulübü ve Kazan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği'nin faaliyetleri kapsamında Tatar ulusu ve milli kimliğinin tanıtımına katkıları saymakla bitmez. Türkiye'de gerçekleşen ilk Saban Tuylu bayramı, Kazan Türkleri Festivali, ünlü Tatar şairi Abdullah Tukay'ı anma geceleri, Tatar Gençlik Yaz Kampları, Ramazan ve Kurban Bayramları, Yılbaşı Baloları, 23 Nisan Çocuk Bayramı partileri gibi değişik etkinlikleri Türkiye'de ilk düzenleyenlerden biri olmuştur O... Başkanlığını yürüttüğü derneğin 1963-1972 yılları arasında İstanbul'da İngilizce kursları, satranç turnuvaları düzenlendiği, Tatar tiyatrosu gösteri ekibi, Tatar folklor grubu ve hatta Tatar korosu kurulduğu da bilinmekte. Kazan Türkleri Kültürü Derneği'nin sanat ekipleri Türkiye'de çeşitli kuruluşlar tarafından düzenlenen etkinliklere, örneğin Genç Devrimciler Derneği'nin "Altaylardan Tuna'ya" folklor festivalinde, Spor ve Sergi Sarayında Türk Dünyasına dönük organize edilen Bozkurtlar Gecesinde, Bakırköy Halk Evinde Dış Türkler folklor gösterisinde, Uluslararası Göçmenler Kongresi Halk Dansları Festivali'nde "Köy Gençleri", "Balamyshkin", "Epipi" gibi Tatar milli dansları ve şarkılarıyla seyircilerin sevgisini kazanmışlardır ve hatta bir etkinlik sonrasında dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Kırımli hemşerimiz Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay bilhassa yanlarına gelip onları başarılarından dolayı tebrik etmiştir. Kazan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği'nin tiyatro ekibi İstanbul Tatarları için düzenlenen Kazan Türkleri Festivali ve Tukay'ı Anma Geceleri'nde Ayaz İshaki'nin "Jan Bayevich", Abbas Süleyman'ın "Evlennemeyen Delikanlılar Kurultayı", Aliasgar Kemal'in "Hediye", "Birinci Tiyatro", Şahveli Klevli İlder'in "Aslamçı" gibi piyeslerini oynamışlardır. Bu tiyatro gösterileri izleyicilerin hâlâ zihinlerinde canlı tutulmaktadır. O, tüm bu etkinliklerin organizasyonu ve icrasında aktif olarak yer alır. Tukay Bülteni ve Kazan Dergisi'nin yayımlanmasındaki çalışmaları ise bilimsel araştırmaların konusu olabilecek nitelik taşımaktadır.

Sözümüz dünyaca ünlü Tatar-Türk bilim adamı, uluslararası ilişkiler uzmanı ve tarih profesörü Nadir Devlet hakkındadır. Şu anda Çin sınırları içerisinde bulunan Mançurya'nın Mukden şehri Tıp Enstitüsü Hastanesi'nde 15 Temmuz 1944'te dünyaya gelir. Bir yaşındayken doğduğu şehir Kızıl Ordu tarafından işgal edilir ve ailesi Tatarca gazete çıkardığı için 10 yıllığına Stalin'in GULAG kamplarına gönderilir. Küçük Nadir 72 yaşındaki dedesi ile kalakalır. Fakat birkaç ay sonra dedesi de vefat eder. Tamamen kimsesiz kalan bu çocuk hakkında SSCB Devlet Güvenlik Komitesi (NKGB) tarafından Çin üzerinden Japonya'ya gönderilen karı koca istihbarat ajanları Enver Sadık (gerçek adı Şamil Hamzin) ve Hatice (gerçek adı Irina Alimova) haberdar olurlar. Çiftin çocukları yoktur ve Nadir Devlet'i evlat edinmek isterler, fakat her adımları için izin almaları gerektiğinden komuyu Devlet Güvenlik Komitesi yönetimine bildirirler. Moskova

izin vermez. Mukden'deki Tatar aileleri de "düşman" olarak damgalanan bir ailenin çocuğu olduğundan onu evlatlık almaya cesaret edemezler. Küçük Nadir'in yarım yıl nerede, nasıl, kiminle kaldığı hâlâ bilinmez. Sonunda Pekin'de yaşayan Aynicemal ve ve Ahtem İlyasov çifti tarafından evlat edinilir ve kısa süre sonra aile Türkiye'ye göç eder.

Yıllar geçer, Nadir Devlet Türk – Tatar dünyasında Türkiye Tatarlarının açık sözlü, ileri görüşlü bir tarih âlimi olarak tanınır. O, her yerde ilginç fikirleri, bilimsel faaliyetleri ve Tatar ulusunun milli kimliğini korumaya yönelik hizmetleri ile anılır. 30 Nisan'daki vefatının üzerinden yedi ay geçen bu günlerde, yaşamının son 23 yılını birlikte geçirdiği eşi, yol arkadaşı Beril Hanım ile rahmetlinin özel hayatı, kişilik özellikleri, çocukları, hobilerine dair özel ve güzel bir sohbet gerçekleştirdik.

Ruşaniye Altay (RA): Beril Hanım, eşiniz, hayat arkadaşınızı kaybettiğinizden bu yana yedi ay oldu. Yokluğuna alışma süreciniz nasıl geçiyor?

Güzin Beril Devlet (GBD): Hayatımın en zor sınavından geçiyorum. Annemi, babamı, beni büyüten anneannemi, babaannemi ve çok sevdiğim dedelerimi kaybettim. O kayıpların toplamında duyduğum acının on katı bir kederle sınıyanıyorum. Eşim için kalbimde coşkuyla taşıdığım sevgi oracıkta duruyor. Hissettiğim aşk yerli yerinde ama o aşkın sahibi artık yok. O büyük sevgi içime sığmıyor, bazen göğsüm kalbime dar geliyormuş gibi oluyorum. 50 yaşına geldim, böyle çaresizlik, böyle acı hissetmedim.

(RA): Nadir Devlet pek çokları için bir bilim adamı olarak hocaydı, ancak Türkiye'de yaşayan orta kuşak Tatarlar için "abi" oldu. Biz ona Türk âdetlerine uyan "hocam" ya da "bey" sıfatlarıyla hitap etmedik, kendimizden biri olarak "abi" dedik. Bu hitabımız onun da hoşuna gidiyordu sanırım. Nadir abinin son yılı, son aylarından bahseder misiniz? Neyle meşguldü, ne tür planları vardı, sağlığı nasıldı vs.?

(GBD): Evet, kendisine abi demelerinden hoşlanırdı. Son yılımız pandemi yüzünden huzursuz geçti ama Nadir'ciğim salgının hemen öncesinde hayal ettiği rahata ulaşmıştı. Ben Ekim 2018'de işten ayrılmıştım, Nadir'ciğime ayıracak daha fazla zamanım oldu. Nadir de 2019 Ocak ayında kendi isteği ile Aydın Üniversitesindeki işini bırakmaya karar verdi. Yorgundu. Gençler ile iletişim kurmak ona artık zor gelmeye başlamıştı. Maddi olarak oradan aldığı maaşa muhtaç olmadığımız için enerjisini ders vermek yerine daha çok yazmak, konferanslara, kongrelere katılmak ve en çok da hayatın tadını çıkarmaya ayırmak istedi.

Ocak 2019'dan karantinanın başladığı Mart 2020'ye kadar her hafta tiyatro, opera, bale gibi sanatsal etkinlikler izledik. Her ay, yakın ilçe veya şehirlerden birine günübirlik seyahatler yaptık. Nadir'in en büyük hobisi fotoğraf çekmektir.

İstanbul'un çeşitli mahallelerine foto-gezilere çıkıyorduk. Arkadaşlarla, aile fertleriyle uzun buluşmalara, sohbetlere zaman ayırdık.

Nadir son yılında yani pandemi şartlarında, İndependent Türkçe isimli gazetede ayda üç kez köşe yazısı kaleme almayı sürdürdü. Bunun dışında internet üzerinden birkaç konferansa katıldı, birkaç röportaj verdi. Keyfi yerindeydi. Yaşadığımız sitenin genişçe bir bahçesi var, orada yürüyüşler yapıyor, evde basit jimnastik hareketleri ile dinç ve sağlıklı kalmaya çalışıyorduk. Salgın şartları elverdikçe havuza yüzmeye de gidiyorduk.

Nadir son yılını ruhen rahatlamış, mesleki olarak tatmine ulaşmış halde yaşadı. 15 yaşında fabrika işçisi olarak başladığı hayat mücadelesini, çalışma yaşamını, kariyerinin zirvesinde bir profesör olarak nihayete erdirmenin, para sıkıntısı çekmeden gönlünce yaşamının zevkini çıkarmak, en önde gelen planıydı. Bu planı da uygulayabildi, şükürler olsun.

Sağlığı aslında birlikte olduğumuz 23 sene boyunca genellikle sıkıntılıydı. Mesela henüz dört aylık sevgiliydik ve ben onu miyokard perfüzyon sintigrafisi için hastane koridorlarında bekliyordum. 1998-99'larda damar ve dolaşım problemleri, bel ağrıları, mide spazmları ve migren atakları vardı. Bunları hallettiğimiz, nispeten sağlıklı geçirdiğimiz yaklaşık bir on senemiz var. O dönemi en verimli, en enerjik çağı sayabilirim.

Ancak 2012'den başlayarak akciğer kanaması, kalp sorunları, dizlerde kemik ve eklem problemleri ve en sonunda mesane kanseri geldi. Kanser tedavi edildi ama altı yıl boyunca her sene anestezi almak diyabet olmasına yol açtı. 2020 sonlarında doktoru ilave birtakım iğneler vermek zorunda kaldı. Bu ilaçların tümör riski olduğunu doktoru da biz de biliyorduk ama bu riski göze almasak Nadir'i yüksek şekerden kaybedecek aşamadaydık. Mecburen bu ilaçları kullandık. Evet, diyabet düzeldi ama bu sefer de akciğer ve böbrekleri kanser sarmış. Nereden bilecektik, 15 Nisan 2021'e kadar hiçbir belirti vermedi. Hatta bu sene iki doz Sinovac aşısı yapılıncı 18 Mart'ta hastanede iki saat süren genel bir check-up ile iki doktor tarafından muayene edildi, sayfalar dolusu tahlil yapıldı. Beklenmedik, ilaçla çözülemeyecek hiçbir şey yoktu o tahlillerde. Hatta hastaneden sevinçle çıkıp kutlama için eve Çin yemeği ısmarladık, o kadar iyiydi durumu.

Nadir 15 Nisan'da aniden nefes darlığı çekmeye başladı. Doktoru eve çağırdım. Doktor hastaneye yatırmak istedi ama ben salgın nedeniyle evde bakmak istedim. Her gün sabah ve akşam olmak üzere eve ambulans ile sağlık ekipleri getirttim. Damardan ilaç tedavisi ve nefes açıcı oksijen tedavisi devam etti. 21 Nisan'da ayakları şişince böbreklerin ilaca dayanamadığını anladım ve doktoruna başvurdum. Aynı gün hastaneye yatırmak zorunda kaldık.

Hastaneye girer girmez MRI çekildi. Akciğerlerin ve böbreklerin tümüyle kanserleştiği, kurtarılamayacak duruma geldiği anlaşıldı ve derhal yoğun bakıma yatırıldı. Dokuz gün süren yoğun bakım döneminin ilk günlerinde beni yanına

sokmadılar, çünkü durumu stabil idi ve umut vardı. Fakat 26 Nisan'da doktoru yanına gelebileceğimizi söyledi. Küçük oğlu Yulay ile yanına girdik. Bitkindi. Bizi görünce çocuk gibi saf bir sevinçle aydınlandı. Yanında fazla durmamıza izin vermediler ama ben o arada birkaç saniyeliğine de olsa Hollanda'da yaşayan büyük oğlu Giray ile görüntülü görüşmelerini sağlayabildim.

Ertesi gün, 27 Nisan'da ben tekrar yoğun bakıma, sevdiğimin yanına girdim. Bu sefer yarım saate yakın kaldım. Uzunca sohbet ettik, şakalaştık, kahkahalarla gülüştük. Zihni berraktı, yapılacak işlerin tarihleri dahil her detayı hatırlıyordu. Hastaneye gitmeden önce gazeteye son iki yazısını hazırlatıp göndertmişti. Birlikte eski yazılarından birini seçip iki kısma ayırmıştık. O yazıların yayımlanıp yayımlanmadığını dahi sordu. Kanser olduğunu, durumunun ümitsiz olduğunu hiç söylemedik. Böbreklerin ve akciğerin iyileşmesi için orada olduğu bilgisi verdik, o kadar. Aynı gün, akşama doğru nefes darlığı yüzünden günlerdir dalamadığı derin bir uykuya daldı. 30 Nisan sabaha karşı saat 03:45'te hastaneden arandım. Durumu kötü dediler, anladım. Gittim, üstündeki giysileri, özel eşyalarını teslim aldım. Üç gün uydu, uçtu gitti meleğim.

(RA): Ölüm hakkında konuşuyor muydunuz?

(GBD): Bu konuyu ikimiz de sevmeyiz. Yaş farkımız nedeniyle bu konularda konuşmak, takdir edersiniz bize zor gelirdi. Direkt olarak hiç konuşmadık desem yeridir. Fakat ister istemez birkaç defa gündemimize geldi. Biri son senelerde, sanırım 2019 ilkbaharı. Bir akşamüstü yorulup yatağa uzanmıştım. Nadir de geldi, sırtımdan sarılıp kıvrıldı. Çeşitli konulardan konuşuyor, şakalaşıp gülüyorduk. Derken bir sessizlik oldu. O anda bana şunları söyledi: *Güzelim hani ben her iki lafın arasında Tatar sözünü sokuşturuyorum ya, sen de her iki lafının arasında Nadir Devlet de, olur mu?* İlk anda kavrayamadım. Kafama dank edince döndüm, ne biçim konuşuyorsun, lütfen beni korkutma gibi bir şeyler söyledim. Hemen beni güldürecek bir şeyler yaptı ve kara bulutları dağıttı. Ölüm konusuna en yakın girdiğimiz konuşmamız budur.

(RA): Nasıl, nereye defnedileceği konusunda fikirlerini hiç açıkladı mı? Anne babası kabrine gömülmeyi kendisi mi istedi?

(GBD): Bu konuları konuşmadığımız için böyle bir beyanı yoktu. Onu kaybettiğim zaman ilk önce yaşadığımız yerdeki kabristana defnetmeyi düşünmüştüm, yakınımda olsun da her gün gidip gelebileyim diye. Üstelik Feriköy'deki mezar yeri tapusunu bulamam diye düşünüyordum. Fakat yine de şöyle bir üstten arayayım dedim. Çalışma masasının alt çekmecesinde, en öndeki dosyanın ilk sayfası olarak mezar evrakını bulunca şok geçirdim. Nadir çok düzenli ve planlı biriydi. Her ihtimale karşı bu evrakı bu kadar kolay erişeceğim bir yere koymasını bir mesaj olarak algıladım ve İstanbul'un öbür ucunda olmasına rağmen sevdiğimi anne babasının koynuna, çocukluğunun geçtiği semtin toprağına emanet ettim.

(RA): Defnedilirken Aynicemal annesinin onun için örmüş olduğu battaniye ile toprağa verildi. Nadir abinin isteği miydi bu?

(GBD): Hayır benim kararım. O battaniye ilk günden beri bizde, Nadir'in yatağının altındaki sandıkta durur. Her sene çıkarıp yıkar, ütülerim ve kendisine sorarım: Aşkım, sereyim mi yatağa, ister misin? Cevabı hep aynıydı: “Anacığım ördü onu bana, serme eskimesin.” O kıymetli anne emeğini yanına vermek benim fikrimdi. Nadir’ciğimin rahat edeceğini, emin ellerde olacağını umut ederek ben serdirttim.

(RA): Büyük isimlerin gündelik yaşantısı merak konusu. Birçok kişi bana sıradan bir gününün nasıl geçtiğini sordu. Bu bağlamda Nadir Devlet’in günü nasıl geçirdi diye sormadan edemedim.

(GBD): Nadir erken kalkmayı sever. Önce duşa girer ve ardından bir fincan kahve içer. Ardından bir dilim ekmek üstüne peynir vs.den hazırlanmış kahvaltısını eder ve bu esnada bir kahve daha içer. Önceleri bu sırada günlük gazeteye göz gezdirir veya TV’deki sabah haberlerini izlerdi. Dış haberler arasında daha ziyade Rusya üzerine olanlara ilgi gösterir. Son yıllarda Türkiye medyası iktidarın propaganda aracı haline geldi. Biz de gazete almayı ve TV haberi izlemeyi bıraktık, gelişmeleri internet medyasından takip etmeye başladık. Haberlere göz attıktan sonra hızlıca hazırlanıp işe gitmek üzere çıkar. Uyanmasından evden çıkmasına kadar bir buçuk saat geçer.

Ticaret üniversitesinde haftada üç, Aydın üniversitesinde haftada dört gün dersi olurdu. Diğer günler evde olsa da yine erken kalkardı. O günlerde de sabah yaklaşık üç saati bilgisayar başında, ilgisini çeken haberleri bulmak ve toplamakla geçirirdi. Dosyaladığı bilgi ve haberleri sonradan bir makalesinde, bir çalışmasında kullanmak üzere saklardı. Böyle dosyalardan oluşan muazzam bir arşivi var. Nadir için data koleksiyoneri desem yeridir.

Günün sonraki saatleri ya bir yerlere gideriz ya da oturup sohbet ederiz. Sohbetlerimizin başlıca konusu siyaset, uluslararası ilişkiler, dünyadaki gelişmeler gibi şeyler. Mesela Çinliler ne yapmış, hangi vergi artmış, küresel iklim değişimi ne durumda, Latin Amerika’daki ayaklanmaların nedeni gibi temalarda fikir alışverişinde bulunmayı, söyleşmeyi severdi. Nadir bu konular hakkında kendisiyle konuşabilecek, kendi seviyesinde soru sorabilecek, yeni bilgilerle onu zenginleştirebilecek entelektüel düzeyde ve dünya meselelerine ilgili biriyle söyleşmekten büyük haz alırdı. Onun beni kendisiyle aynı kefeye koymasından daima onur duydum. Bilmediği, ilgi alanı dışında kalan edebiyat, sanat, pedagoji gibi konularda benden yeni bir şey öğrenmekten çok hoşlanır, hemen bu bilgileri not alırdı.

Nadir Devlet gibi karizmatik biriyle yaşamak, onunla aynı yastığa baş koymak, onunla aynı güne uyanmak, eminim birçok kadının hayalini süslemiştir. Haksız değiller, Nadir çok ilginç, cazibeli biri. Ne var ki Nadir Devlet ile haftanın yedi gününü, günün yirmi dört saatini bir çatı altında geçirmek herkesin harcı değil. Çünkü onun kendine has ilgi alanları, konuları, öncelikleri vardır ve ancak

bunlara dönük samimi ilgisi, bu konularda söyleyecek sözü olan biri onunla yaşayabilir. Yoksa ilgileniyormuş gibi yaparak, dinliyormuş numarasıyla, kocamın gönlünü hoş edeyim diyerek birlikte ömür sürmek mümkün değil.

Nadir işten gelince tekrar bilgisayarda çalışır. Akşam yemeğinde şık ve özenli bir sofraya oturmak ister. Yemekten sonraki istirahat zamanını polisiye ya da bilim kurgu filmler izleyerek geçirir. Uykusu gelir gelmez doğruca yatar ve çok derin, çok huzurlu uyur Nadir. Evde olduğu zamanlarda akşamüstleri bir – iki saat uyku çekmeyi sever. Baş yastığa değer değmez uykuya dalabilen, nerede canı çekse uyuyabilen biridir. Gece opera, konser, bale ya da tiyatroya gideceksek mesela, akşamüstü kısa bir uyku çekip enerjisini yükseltmek ister. O uyurken ben de ya mutfakta veya ev işleriyle meşgul olur ve yahut bilgisayarda kendi işlerimi yapardım. Böyle bir anda uyanırsa kedi gibi sessizce arkamdan gelip aniden öpmek adeti vardı. Ben her ne kadar geldiğini bilsem de oyunu bozmaz, onun sürpriz öpücüğüne “aaa! Sevgilim uyanmış” diye mahsusçuktan şaşırırdım. Sonra başbaşa kahve veya çay içerdik. Son zamanlarda bu akşamüstü çay – kahvelerini hep Nadir’ciğim hazırladı.

(RA): Sohbetlerinizin konusu hep siyaset miydi?

(GBD): Elbette kendi yaşamlarımız, geçmiş zamanlarımız hakkında da söyledik. Nadir’ler Türkiye’ye gelince Şişli’ye yerleşiyorlar. Benim babaannemler de Şişli’de oturuyordu. Onun yaşadığı Şişli ile benim zamanımın Şişli’si arasında 25 yıl var ancak onca zamana rağmen ikimizin mahalledeki deneyimleri benzerdi. Nadir buna hayret ederdi. Çocukluğum, ilkokul çağımın bir kısmı babaannemlerde geçtiği için bölgeyi iyi bilirim. Onun da aynı yaşları bu sokaklarda geçmiş. Türkiye 1985’lerden sonra gelişmeye, değişmeye başladığı için yirmi beş yıl arayla aynı Şişli’yi yaşamışız. Şişli bu zaman zarfında o kadar aynı kalmış ki, sanırsın biz Nadir’le aynı sokağın iki ucunda yaşamışız, aynı yerden dondurma almış ya da aynı pazardan alışveriş etmişiz. Şişlinin her sokağını, her köşesini, her taşını birbirimize anlatırdık. Nadir bu konu açıldığında beni kendisine daha yakın hissetmeye başlar, aramızdaki yaş farkı görünmez olur. Bu yüzden çocukluk anıları sohbetlerimizde sıkça yer alırdı.

(RA): Çocukluk anısı olarak en çok neyi anlatırdı?

(GBD): O meşhur gemi yolculuğunu tabii. Nadir henüz 1 yaşındayken kendisinden koparılıp GULAG’a sürgün edilen öz ana babası Rukiye – İbrahim Devletkildi’leri hatırlamıyor. En eski çocukluk anısı yeni ailesiyle yaşadığı bir epizot. Kendisini evlat edinen Aynıcemal – Ahtem İlyasov ve onların Nadir’den on dokuz yaş büyük kızları Reşide ile Türkiye’ye iltica etmek için Çin’den ayrılıp, üç ay sürecek bir deniz yolculuğuna çıkıyorlar. Afrika kıtasının etrafından dolaşmak zorunda kaldıkları bu yolculuğun bir yerinde, davet edildikleri kaptan köşkünde ablasının midesi geminin sallanması nedeniyle fena halde bulanıyor ve köşkün zeminini kaplayan şık halıya kusuyor. 5 yaşındaki Nadir de ablasından etkilenecek aynı şekilde ortalığı batırıyor. Nadir en sık, “güzelim halıyı berbat ettik” diyerek bu anda hissettiği mahcubiyeti anlatırdı.

Bir de Şişli – Kurtuluş – Feriköy yıllarında yaşadığı derin yoksulluğu. O kadar fakirler ki annesi haftada bir 100 gram kıyma alıp bütün haftanın yemeğini bu malzemeye hazırlarmış. Bu şartlarda yetişen, yoksulluğa alışan Nadir’ciğim, mesela kıymalı börek yaptığım zaman benden harcın içine bol lahana koymamı isterdi. Böylece iki kaşık kıyma ile ekonomik şekilde bir tepsi böreği kotarır, ona anneciğinin sevdirdiği lezzetleri tekrar tattırmaya çalışırdım.

Alman lisesini kazandığını ama orada pek mutlu olamadığını da anlatırdı. O da fakirlik yüzünden... Bütün çocukların üniformaları yeni, ütülü ve temiz. Bizimki ise tek üniforması olduğu için daima eziklik hissedermiş. Gittikçe paçaları, kolları kısalan okul kıyafetiyle çekilmiş bu resmi, sınıf arkadaşlarından biri vefatından sonra bana ilettiler. Bir resim bin kelime...

(RA): En çok hoşlandığı yemekler nelerdi?

(GBD): Elbette peremeç, pilmen, tukmaç ve beliş. Türk yemeklerinden de hoşlandıkları vardı. Mesela köfte, börek, pilav pek severdi. Zeytinyağlılar, özellikle de yaprak sarma, bamya, barbunya ve çalı fasulyesi favorileri arasında. Sebzelere kereviz yemez, kebaptan ve kebab kültüründen nefret ederdi. Acı biberle ve kuvvetli Türk baharatlarıyla arası hiç yoktu. Türk çorbalarını bulanık ve itici bulur, varsa yoksa tukmaç (salyanka) isterdi. Ben de “dünyanın en saçma çorbası” diyerek onu güldürürdüm. Nadir Almanya yıllarında alıştığı Çin mutfağından da hoşlanır, hatta evde pişen Çin usulü erişteli et yemeklerine bayılırdı. Aşkımı mutlu etmek için bunları pişirmeyi öğrendim.

(RA): Tatar yemeklerini nasıl öğrendiniz?

(GBD): Ben elde hamur açmayı ve Tatar milli yemeklerini ilk önce ablası Reşide’den öğrendim, sonra Kazan’a gide gele orada gördüğüm usullerle geliştirdim. Hatta evdeki yardımcıma da pilmen ve peremeç yapmayı öğrettim. Dolayısıyla buzlukta daima bunlardan birkaç porsiyon hazır bulunmasını sağladım. Nadir’ciğimin evinde yediği son yemek de tavuk suyuna 3 adet pilmen oldu.

(RA): Nadir abi bir röportajında Haydar Bigiçev’in şarkılarını sevdiğini söylemişti. Genel olarak hangi tür müzikten hoşlanırdı? Türk ve Tatar şarkılarını dinler miydi? Hangi bestecilerin eserlerini ve hangi şarkıcıları beğenirdi?

(GBD): Nadir çalışırken klasik müzik dinler. Özellikle açıp dinlediği türler arasında jazz ve blues da var. Wagner, Tchaikovsky, Schubert, Saint-Saens en sevdiği arasında. Başka birçoklarını, özellikle benim önerimle dinlemeye başladığı etnik ya da klasik bestekarları da zevkle dinlerdi.

Tatar müzik dünyasının eşsiz yıldızı İlham Şakirov’u hem dostu olarak çok sever hem de onun sesinden büyük haz alırdı. Almaz Munnasipov’un bestelerine bayılırdı. Özellikle “tav başına salıngandır bezneng avıl” dizeleriyle başlayan şarkıda gözleri dolardı. Bir de “nige eni nige kartıysın” şarkısında içini çeke çeke

ağladığını bilirim. Son yıllarda çıkan protest akımının temsilcilerinden İlsüye Bedretdinova da Nadir'in büyük zevkle dinlediği sesler arasındadır. Bedertdinova'nın "Alsu" isimli şarkısının sözlerini Türkçe'ye çevirmiş, İstanbul'da yayın yapan bir radyoda çalınmasını sağlamıştım. Nadir bundan çok hoşlanmıştı.

Türk müziğine gelince. Ben klasik Türk musikisi severim ama Nadir bundan pek tat almaz. Özellikle beğendiği bir Türk şarkıcı var diyemem. Esin Engin isimli merhum tango şarkıcısı hem arkadaşı hem de Tatar olduğu için sanırım, sevdiğini hatırladıklarım arasında.

Daha ziyade 1960 – 1970'lerin şarkılarına eşlik etmek hoşuna giderdi, Elvis'ler, Beatles'lar falan. Keyfi yerindeyse şarkı da söylerdi Nadir ama sesi pek bu işe uygun değildi. Onun detone melodilerine birlikte kahkahalarla gülerdik. Ama ben arada sırada ev işi yaparken kendi çapımda bir şeyler mırıldandığımda elinde iş ne olursa olsun bırakır ve bütün dikkatiyle beni dinlerdi. Son günlerinde de böyle bir an yaşadık. Ben kendimi mutfak işlerine kaptırmış, biraz da yüksek sesle eski bir tango söylüyordum ki bir baktım benimki gelmiş, kucaklayıp öpüyor. "Yaşa kız, ne güzel söyledin" dedi, kocaman bir gülümseme eşliğinde. Nadir'ciğimin o anki mutluluğu son nefesime kadar gözümün önünde kalacak.

(RA): Nadir Devlet'i en çok ne sevindir, en çok ne çileden çıkarır ya da nelerden hoşlanır, nelerden hoşlanmaz?

(GBD): Nadir içtenlikten ve meraklı zihinlerden daima çok etkilendi. Samimiyetle bir konuyu öğrenmek isteyen kişileri daima kendine yakın tuttu. Batılı mantaliteye sahip bir akademisyen olarak bilgiye merakla yaklaşan kimseleri sevdiğini söyleyebilirim.

Nadir'i çileden çıkaran iki şey vardır: Mazeretler ileri sürerek işten / sorumluluktan kaçanlar ve yüzüne gülüp arkadan konuşanlar. Her iki kişilik türünü de ilkel ve güvenilmez bulurdu.

(RA): Nadir Devlet eleştiri ve övgüyü nasıl kabul ederdi?

(GBD): Nadir elbette alkışı, kameralar veya dinleyiciler önünde olmayı çok severdi. Örneğin bir canlı TV yayınına katılmışsa, eve döndüğünde benim aldığım kaydı baştan sona keyifle izlerdi. Hatta kendisine "gel narsistciğim, birlikte izleyelim" derdim ve çok gülerdik. Benden önceki senelerde katıldığı TV programlarının, konferansların video kasetlerini dijitalle çevirttim. İlerleyen senelerde de elimden geldiğince her kamusal konuşmasını kayıt altına aldım. Bu sayede yaklaşık 100 CD'lik bir görsel arşive sahip olduk. Bunların büyük çoğunluğunu YouTube kanalımda açık şekilde paylaştım.

Nadir'i az tanıyanlar onu kibirli bulabilirler. Bence de bir dereceye kadar haklılık payı olabilir. Ancak Nadir Devlet hayatta kalması bile mucize gibi görünen, çok uzun yıllar derin bir fakirlik ve mahrumiyet içinde yaşamış bir çocuk olarak başladığı hayat yolculuğunda, sıradışı meziyetleri sayesinde dünya çapında

tanınan büyük ve konusunda duayen bir profesör olmayı başarmış bir kişidir. Olağanüstü işleri başaran kimselerin sıradan toplumsal kodlara uygun davranmasını beklemek bence adaletli değil.

Kendisinden bu derece memnun biri olmasına rağmen Nadir Devlet eleştiriye açık biriydi. Tek şartla: Eleştirinin kaynağı bilgili ve samimi biriyse. Yani kendi ifadeleri ile “cahil” veya “kötü niyetli” kimselerden gelen eleştirileri sert şekilde geri püskürttü. Ama ilmine ve iyi niyetine güvendiği meslektaşlarından, asistanlarından gelen eleştiri ya da önerileri can kulağı ile dinler ve dikkate alırdı.

Henüz evlenmediğimiz, birlikte yaşadığımız ilk iki buçuk sene içinde geçen bir hadiseyi örnek vermek isterim. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü müdürü olduğu dönemde bir gün, genç bir doktora adayı hanım yanına gelmiş, kendisine yol göstermesini rica etmiş. Bu genç hanım hamileymiş. Nadir kendisine “sen önce çocuğunu büyüt, bu durumda ilim yapamazsın” demiş ve göndermiş. Ben bunu duyunca sert şekilde “büyük hata” dedim. Şok geçirdi, “sen kim oluyorsun da hocana karşı çıkıyorsun” gibi bir şeyler söyledi. Ben iyice sinirlendim ve kafa tuttum: “Senin gibi geri kafalı hocalar yüzünden annelik cahillere, ilim de kız kurularına kalacak. Bir kere hamileliği senin üstüne hiç vazife değil, haddi aşmışsın. Ama madem kızın özel hayatına karıştın o halde hocası olarak kalbini kırmak yerine ona üniversite içinde kreş imkânı sağlamalıydın. Tahsilli kadınların anne olmasına imkân açın hocam. Sizler yüzünden cahiller ürüyor, tahsilliler yalnız yaşıyor. Peki istediğin bu mu? Yaptığın hem toplumun ilerlemesine engel olmak hem de insan haklarını da çiğnemek” dedim. Bunları ayaktayken, net ve sert bir dille söyledim. O koskoca Nadir Devlet dilini yutmuş gibi kalakaldı, “ben bunu bir düşüneyim” dedi. Ertesi gün söz konusu doktora öğrencisini çağırtmış ve kendisini asistan olarak enstitüye aldırılmış. Bana bir zaman sonra bunu haber verdiğinde “aferin, yoksa gözümden düşerdin” dedim kendisine. O tabii hoca olarak bebekli bir asistanın işleri aksatacağından ötesini düşünmemiş. Meselenin akıl edemediği boyutlarını gösterdiğim için memnundu. Bana “senin gibi bir çelik leydi beni bile adam edecek” demişti, hiç unutmam. Nadir, “odadaki en zeki kişi sen isen yanlış odadasın” özlü sözüne yürekten inanırdı.

(RA): Uzun yıllar görmediği, ancak kırklı yaşlarda tanışabildiği kız kardeşi Feride Hanım ile ilişkileri nasıldı?

(GBD): Birbirlerini anlamaya, tanımaya çalışmaktan öte gidemediler diye düşünüyorum. Nadir Feride'nin Tatarca bilmemesini hiç anlayamadı ve kabullenemedi. Feride de öz ağabeyinin kendisinden bu kadar farklı ve fikri açıdan uzak olmasını içine sindirememiş olabilir, bilmiyorum. Buluşmalarımızdaki gözlemim şudur. İki kardeş önce büyük bir hasret ve sevinçle kucaklaşırlar ama sohbet ilerledikçe tarihin zehirli nefesi, sessizlik olup aralarına girer. Çünkü rahatça dertleşip söyleşebilecekleri ortak bir dilleri yoktur. Bu nedenle coşkulu, heyecanlı başlayan buluşmalar buruk ve hüzünlü sonlanır.

Bence aileleri birbirinden ve ana dillerinden koparan şeyin adı olsa olsa zulümdür. O zulmün gölgesi iki kardeşin arasından hiç eksik olmadı ne yazık ki.

(RA): Nadir Devlet'in iki annesi ve iki babası olduğunu biliyorduk. Tabii ki onu evlat edinen ve büyüten anne babasının yeri ayrıdır ama bir yaşından sonra bir daha göremediği İbrahim babasına ve ancak 34 yaşında tanışabildiği öz annesine tutumu nasıldı? Onlar hakkında fikirleri?

(GBD): Nadir kendisini evlat edinen anne babası için “üvey” sözünü reddeder, onlar benim öz ailem oldular derdi. Öz annesi Rukiye Hanım için ise net ve kısa şekilde “biz birbirimize yabancıydık” derdi. Erken yaşta dünyadan ayrılan babası İbrahim Bey ile tanışma şansı bile olamamış zaten. Bu meselenin detaylarını biyografisinde yazdım. Gelecek yıl Yazarlar Birliği tarafından yayımlandığında ilgilenen okurlar ona başvurabilir.

Burada anlatmak istediğim bambaşka bir anı. Kazan'da Süyümbike minaresinin yanındaki Tatarstan tarihi müzesine gittik. Zevkle müzeyi dolaşıp bitirecektik ki son ve büyük bir salona geldik. Bu salonun duvarında büyük boyutlarda “Milli Bayrak” gazetesinin logosunu gördüm ve ağızımdan “Nadiiiiiirrr” çığılığı çıkıverdi. Anında o da “aaaa!!!” diye haykırdı ve ikimiz de ağlamaya başladık. Kimseye görünmemek için çıktık, bir duvara yaslandık ve bir müddet çocuk gibi ağladık. Bu ânı hiç unutamam. Nadir o gün ilk defa öz anne babasına duyduğu ve kalbinin derinlerine sakladığı sevgi, gurur ve hasreti o gözyaşları ile gösterdi.

(RA): Nadir Devlet'in vefatından sonra onun arşiv ve kütüphanesine ne olacağını merak edip soru soranlar çok oldu. Hakikaten büyük bir âlimin zengin kütüphanesi ve arşivi ne durumda, bundan sonra ne olacak?

(GBD): Nadir 2007 yılında Yeditepe üniversitesinden ayrılırken yaklaşık 2.000 ciltlik şahsi kütüphanesini IRCICA'ya vermişti. Oradan online erişime de açık. Evdekiler sadece elinin altında tutmak istediği, 250 kadar dosya ve kitaptan ibaretti. Ben bunları yine aynı kuruma bağışladım. Şu anda tasnif aşamasında. Böylelikle Nadir'ciğimin tüm arşivi bütünleşmiş oldu.

(RA): Nadir abinin öz anne-babası Rukiye ve İbrahim Devletkildi tarafından Uzak Doğu Tatarları için (Çin'in) Mukden şehrinde çıkarılan “Milli Bayrak” gazetesi, Tatar tarihi açısından büyük önem taşıyor. Tataristan'daki bilim çevreleri bu gazetenin akıbetini merak etmekte. Bildiğimiz kadarıyla Nadir abi tüm nüshalarını bulup arşivlemişti ama Tataristan'dakilerin talebini geri çevirmiş, nüshaları vermemişti. Böyle davranmasının nedeni neydi?

(GBD): Tataristan'ın tam bağımsız bir devlet olmaması. Tataristan bağımsız olsa hiç düşünmeden her şeyini Kazan'a gönderirdi. Ancak mevcut durumda “başka milletler Tatarlık ile ilgili evraka değer vermez, yok ederler” demişti.

2018 yılında Kazan'daki Bilimler Akademisinde bir toplantıya katılmıştık. Konuşmacılardan bir Tatar bilim adamı, gayet doğal olarak tebliğini Tatarca sunmaya başladığında, kendisi de Tatar olan bir Akademi yöneticisi konuşmasını kesmiş ve “Tebliğini Tatarca sunma. Bilim dilinde sun” demişti. Bu sadece bir örnek. İktidar çevreleri gözünü Moskova'ya çevirdiği müddetçe Tatar'ın çıkarını gerçek manada dikkate almıyor. Nadir'in anne babasından yadigâr gazete nüshalarının da bu gibi kimselerin eline kalmayacağını kim garanti edebilir?

Kendisinin tarihçi olması sebebiyle Nadir Devlet kütüphanesi ve arşivi de tarihsel değere sahip. Gelecek kuşaklar için bu bir ders malzemesi olacak. Bu nedenle iyi korunması gerekir. Bu nedenle Nadir kütüphanesini ve arşivini Kazan'a da hatta Türkiye'deki herhangi bir üniversiteye ya da kütüphaneye de vermek istemedi. Buralardaki durum ve imkanların yıllarca biriktirdiği arşivini güvenle saklamaya yetmeyeceğini düşündü. Ancak IRCICA uluslararası bir kuruluş. Hem tek bir devlete bağlı değil hem de finansal açıdan güçlü. Nadir Devlet'e büyük hürmet gösterdiği, onun arşiv ve kütüphanesini memnuniyetle kabul ettiği ve bilim dünyasına hak ettiği şekilde ulaşmasını sağladığı için IRCICA yönetimine yürekten müteşekkirim.

(RA): Nadir abinin yeni ofisinin olduğu, bir müze gibi düzenlendiği biliniyor. Ofis şu anda ne durumda ve ileride bir müze olarak korunacak mı?

(GBD): Evet, pandeminin bunaltıcı etkisini hafifletmek için Nadir'ciğime pek yakın bir yerde ofis kurmuştum. Hem rahat çalışabilirim hem de salgın hafifleyince dostlarımı, meslektaşlarımı ağırlayabilirim istemiştım. Ofisini Tatarlık ile ilgili malzeme ve anne babasının kaderiyle ilişkili çeşitli resimler ve anılar ile bezemiştık. Nadir bu ofisi çok sevdi ve hatta bir [blog](#) yazarak duygularını paylaştı. Ne yazık ki burayı sadece bir iki ay kullanmak kısmet oldu. Ofisteki eşyayı eve taşıdım. Oraya daha uzun zaman kira ödeyecek ve bir müze gibi başına personel koyacak bütçeye maalesef sahip değilim. Bir tek Nadir'in üzerinde doktorasını yazdığı ve 1982'den beri kullandığı çalışma masasını İstanbul'daki Tatarstan Temsilciğine emanet ettim. Umarım yakın bir gelecekte Kazan'da kurulması planlanan “Muhacirlik Müzesi” hayata geçince sevgili masasını da bendeki kişisel eşyalarını da oraya hediye edeceğim.

(RA): Nadir Devlet için Tatarlık ne idi? Ne ifade ediyordu?

(GBD): Kader. Kader ve tutku. Anne babasından, kardeşinden koparılmış bir evladın bitimsiz hak arayışı. İnatla ve dirençle savunduğu öz kimliği... Tatarlık Nadir için ilmi çalışmalarının nüvesini oluşturan bir akademik konu olmanın çok ötesinde, kimliğini ve kaderini yazan tutkusuydu.

(RA): Nadir Devlet ile evlilik sizin için bir nevi Tatarlıkla evlilik olmuştur. Nasıl ayak uydurabildiniz? -- Türkiye Tatarları, İstanbul Tatar topluluğu sizi nasıl karşıladı?

(GBD): Doğru, Nadir Devlet koca bir dünyanın kapısını açtı bana. Tereddütsüz içine daldım diyebilirim. Herkesi bir kefeye koyamam ama başlarda

İstanbul Tatarları epey zulmetti, epey dışladı. Kitap çıkınca merak edenler okur, ayrıntısıyla anlattım. Zamanla geçici bir gönül macerası değil, kalıcı olduğumu ve biricik Nadir “abzi”lerine gözüm gibi baktığımı anladılar. Bu da onlar adına bir gelişmedir, iyi bir şeydir.

Ancak Kazan’da bana gösterilen nazik ve saygılı ilgiyi belirtmeden geçemem. Tataristan’da takdim edildiğim herkesten daima büyük bir sevgi ve hürmet gördüm. Umarım layık olabilmişimdir. Her birinin kalbimde yüce yeri vardır.

(RA): Nadir Devlet bize zor bir kişilik olarak görünüyordu. Lafını esirgemeyen, bazen kırıcı olabilen tavırları evin içinde de oluyor muydu acaba? Ve Beril Hanım nasıl idare ediyordu?

(GBD): Nadir bunu duysa, *şefkat arayan annesini ziyaret etsin* derdi. Doğru, Nadir ile yakınlık kurmak herkese göre değildir. Nadir zor bir adamdır ve iyi ki de öyledir. Daha önce söylemiştim, Nadir Devlet olmak için olağanüstü vasıflar gerek. Ondandır sıradan biri gibi davranmasını beklemek bu nedenle haksızlık gibi geliyor bana. Unutmayalım ki hayatın çok sert davrandığı, sıkıştırdığı, canını yaktığı bir insan var karşımızda. Düşünün on beş yaşındasınız ve anne babanızın gerçekte başka birileri olduğunu öğreniyorsunuz. Sadece bu bile nasıl tesir ederdi? Nadir Devlet işte bu felâketlerden dimdik çıkabilmiş, keskin kılıç gibi biridir. Öyle olmasa zaten bugün benimle bu röportajı yapıyor olmazdınız.

Nasıl idare ettim? Bir defa ben herkese nazaran Nadir’in gözünde torpilliydim. Beni büyük bir aşkla sevdi. Karakterinin keskin tarafını elinden geldiğince benden uzak tuttuğunu söyleyebilirim. Ben de onun bu huylarını göz ardı etmeye, bana hoş gelen vasıflarını dikkate almaya çalıştım. Bir şeylere kızdığımı görünce “Eyvah Tazmanya canavarı geliyor, kaçın!” derdim, gülerdik.

Ayrıca Nadir Devlet son derece akıllı bir adamdı. Her işinde yardımcı, akademik konulardan teknolojiye, sağlıktan beslenmeye her meselesini titizlikle ve başarıyla yöneten birini hırpalamanın kendisi için yararlı olmayacağını bilirdi. Ancak yine de geçen yirmi üç yıl içinde zaman zaman beni incittiği oldu. Her evlilikte olur. Böyle vakalarda benim prensibim şudur: Olayın sıcaklığı ile hamle yapma, söz söyleme. Önce ortadaki yangının sönmesine izin ver. İki taraf da sakinleşince şikâyetini, talebini, itirazını açık ve net şekilde, mümkün olan en kısa ifadelerle ortaya koy. Lafı dolandırma. Kadınlar alegorilerle, imalarla, eski örneklerle konuşmaya yatkındır ama erkek zihni bunu kaldırmaz. Erkekler haklılık – haksızlık durumunda 70 yaşında bile olsalar çocukluk alışkanlığına döner ve yüzyüze bakarak konuşmaktan kaçınırlar. Elleri bir işle meşgulken onlara hitap etmek her zaman daha iyi anlaşılmanızı sağlar. Biz en zor konuşmaları Nadir salata hazırlarken, sebze doğrarken, ayakkabı boyarken yaptık.

Bir de şu var tabii. Nadir benim Tatarca konuşmama bayılırdı. Ona bir şey yaptırmak durumunda kaldığımda Tatarca’ya geçerdim. Örneğin eve su alınacak. Nadir daha ucuz olduğu için plastik damacanada alalım diyor, ben ise daha sağlıklı olacağı için cam damacanada ısrar ediyorum. Bu gibi çatışma hallerinde

ben hemen Tatarca konuşur, “min eytkençe bula, sunı pyala bidon bilen alabız” (benim dediğim olacak, su cam damacanada alınacak) der, Nadir’i hemen ikna ederdim.

Ayrıca alternatifsiz, çaresiz insanlar mutlu evlilikler kuramıyor zannedersem. Biz her ikimiz de hem birbirimizin değerini bildik hem de her an çekip gidebilecek kadar güçlü ve özgür olduğumuzun idrakindeydik. Bizim birbirimizi idare edebilmemizin sırrı herhalde burada gizli.

(RA): Genel olarak aile hayatınızı nasıl değerlendirirsiniz? Nasıl bir eş idi?

(GBD): Bizim iki kişilik bir masal dünyamız vardı. Her şeyi mümkün olduğunca beraber yapardık. Birlikte daha çok zaman geçirebilelim diye bir haftalık Antalya tatilinin yerine aynı bütçeyle bir ay İstanbul’da gezmeyi seçerdik. Çok neşeli, çok sevecen, zaman zaman şımaran, sevmeye doyamayan bir eşti. Biz ebedi bir sevgililik halindeydik. Sosyal ortamlardaki ciddiyetinin, mesafesinin aksine Nadir evde kıyıya köşeye saklanıp beni korkutan, ortada bıraktığım askılı bir bluzu giyip beni kahkahalara boğan, söylediğim şarkıya eşlik eden, mutfağa kurduğum salıncağa neşeyle binen, güzel bir müziğe denk gelince pijamalarla beni dansa kaldıran biriydi. Yirmi üç yılda bir tek gün sıkılmadım. Daima aynı frekanstaydık, daima neşemiz yerindeydi.

(RA): Nadir Devlet ilk eşinden boşandıktan sonra eğer karşısına siz çıkmamış olsanız özel hayatı nasıl bir yön alırdı?

(GBD): Bunu kendisi de düşünmüş olsa gerek. Birlikte yaşadığımız ilk yıl içinde bir gün hasta yatarken bana şöyle demişti: Ben yine de Allah’ın sevgili kuluymuşum. Bana senin gibi bir melek gönderdi. Bence bir daha evlenmezdi.

(RA): Sevgisini nasıl ifade ederdi?

(GBD): Aklınıza gelebilecek her şekilde. Hediyeler, küçük notlar, sürpriz geziler... En çok da temas ile. Nadir çalışmadığı ve uyumadığı her an bana eliyle, ayağıyla, kolunu atarak, bir şekilde temas etmek isterdi. Sıkça kucağıma yatar, uyur ya da ilgimi üzerine çekecek bir muzurluk yapar ve beni güldürürdü. Saçımı tarar, ayaklarımı öper, her sabah bana kahvaltı hazırlar, bir yerimi incitsem telaştan deliye dönerdi. Biz her fırsatta birbirimizi kucaklardık. İyi ki öyle yapmışız. Şimdi dönüp bakıyorum da hayatımızın özeti sıcak, sevecen bir tebessüm gibi geliyor.

(RA): Nadir abinin çocukları ile arası nasıldı?

(GBD): Nadir oğullarına büyük bir sevgi duyar. Onlarla zaman geçirmekten daima çok haz aldı. Üçü salona yayılıp saatlerce bilim kurgu dizileri izler, evi dağıtıp kocaman sesleriyle kahkahalar atarlardı. Belden aşağı şakalar dahil, konuşamadıkları, gülemedikleri bir konu yoktu. Oğullarına hayatları, iş ortamları hakkında sorular sorar, genellikle onları konuştururdu. Kendi konularından, işinden pek bahsetmez, oğullarının kendisiyle denk bireyler gibi hissetmesini ve

Nadir Devlet adının altında ezilmemesini isterdi. Bütün samimiyetlerine rağmen oğlanlar babalarına saygılıydılar, hatta biraz da çekinirlerdi ondan. Daha genç oldukları zamanlarda babalarından bir şey isteyecek olsalar önce beni arar, keyfinin yerinde olup olmadığını sorarlardı. Hepimiz bir arada uzun ve keyifli sofraya başı sohbetlerinin tadını çıkarırdık.

(RA): Nadir abinin 70. yaşına çok güzel bir armağan hazırlamışsınız. “Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet’in Yaşam Öyküsü” kitabını yazma amacınız neydi?

(GBD): Söz uçar, yazı kalır. Bir tarih öğretmeni olarak senelerce tekrarladığım bu motto beni bu kitabı yazmaya mecbur etti desem yeridir. Ya da başka ifade ile yazmasam çok üzülecektim, biliyorum. Çünkü Nadir’in hayat hikayesi yıllar sonra yaşayacaklar için de bir değer taşıyor. Çok acılı, çok zorlu ama bir o kadar da ışıklı bir hikâye. İyi ki yazdım. Belki bir gün film olarak da izleriz, kim bilir.

(RA): Yazarken en çok hangi konularda zorlandınız ya da zorlandınız mı?

(GBD): Zorlandığım kısımlar oldu. Özellikle ilk gençlik yıllarındaki İstanbul Tatar cemaatini, aralarındaki kimyayı ve o atmosferi tasavvur etmekte güçlük çektim. Bu gibi hususları bir şekilde ikna ederek Nadir’e yazdırdım. Biyografisinin küçük bir kısmı kendi kaleminden ya da sözlerinden oluşuyor. Okuyanlar görecektir.

(RA): Nadir abinin bu hediyeye tepkisi ne oldu?

(GBD): Sevinçten havalara uçtu! Önüne gelene söyledi, akademisyen dostlarına hava attı. Sanırım hayatının en büyük armağanı bu oldu.

(RA): Bu kitabı yazarken sizi en çok ne etkiledi?

(GBD): Nadir’in aklına koyduğunu yapmak konusundaki azmi. Her ne olursa olsun hayatın dayattığına razı olmayan, kendi yolunu açan biri o. Tam bir duayen. Kimsenin izinden gitmiyor, kimseden yardım ya da kendisine bir yol vermesini beklemiyor. Akıl almaz bir irade.

(RA): Nadir abinin konuşmalarını, eserlerini göz önüne alanlar, onun Tatar milliyetçisi olduğu kanaatine varıyor. Sizce onun siyasi görüşünü neydi?

(GBD): Batı tarzı aydınlanmacı, azınlık hakları savunucusu, demokrat.

(RA): Prof. Dr. Nadir Devlet ‘in yaşamı mücadeleden ibaret desek yeridir. Mesleki yaşamı da bu mücadelelere örnek gibi. Savaşım verdiği başlıca konular nelerdi?

(GBD): Saymakla bitmez tabii. Bir defa öncelikle öz halkı, milleti Tatarlar olmak üzere tüm Rusya azınlıklarının hakları için mücadele etti. Bu yolda nice makaleler yazdı, konuşmalar yaptı, eserler verdi, öğrencilerine de bu şuur

benimsetmek için uğraştı. Çalışmaları son derece etkili oldu ki, peşimize ajanlar mı takılmadı, tehditler mi almadık... Ne hikayeler. Türkiye'deki akademik camianın içine düşürdüğü mücadeleler birçokları tarafından bilinmez mesela. Türkiye akdemyasında "hepimiz Türk'üz" şeklinde bir ön kabul vardır. Tatar, Kırgız, Kazak, Altay, Özbek dillerinin Türkçenin bir lehçesi olduğu yolundaki tez yaygındır. Oysa bunlar birer dil, lehçe değil. Çünkü birbirleriyle tercüman olmadan anlaşma imkanları yok.

Nadir yıllar boyu Türki hakların her birinin ayrı birer ulus olduğunu ve her bir dilin özgün kimliğini savundu. Aynı kökenden neşet etmiş olsa da bu kardeş milletleri Türk Dünyası çatısı altında toparlarken ve bu dilleri öğretirken her birinin özgünlüğüne itibar edilmesi gerektiğini anlattı. Bu görüşleri nedeniyle "bütün Türkiler Türk'tür, hepsinin dili de Türkçenin lehçesidir" diyenlerin saldırılarıyla mücadele etmek zorunda kaldı ve Tatar milliyetçiliğiyle, bölücülükle suçlandı. Onun bu mücadelesi Türkiye'deki okul müfredatına Türki halklar ve bu meyanda Tatarlar hakkında bilgilerin dahil edilmesine de önyak oldu.

İftiralar, imzasız şikâyetler kenarda dursun, en basit bir örnek vereyim: Nadir'in Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü müdürü olduğu yıllar. Enstitüden mezun olmuş bir öğrenci asker kaçağı olmasına rağmen gelmiş, sekreterlikten her nasılsa öğrenci kimliği çıkarttırmış. Türk kanunları gereği kurumun yetkilisi olarak Nadir mahkemeye çıkmak ve Türk Silahlı Kuvvetleri karşısında savunma yapmak zorunda bile kaldı. O gün o kadar gerildi ki tansiyonu 16'ya çıktı. Bu gibi bir sürü meseleler.

(RA): Başladığı, tamamlamaya veya yayınlamaya yetişemediği hizmetleri var mı? Varsa ne yapmayı düşünüyorsunuz?

(GBD): Şükür ki yok. Olsa kahrımdan kendimi yer bitirirdim. En son, eş yazarlarından olduğu *Türk Dünyası ve Göç* adlı kitap vefatının ardından elime ulaştı. Bununla birlikte Nadir Devlet imzası taşıyan eserlerin sayısı 35'e ulaşmış oldu.

(RA): Nadir abinin 54-55 yaşına kadar yazdığı on kadar kitabı olduğu biliniyor. Sizinle yaşamaya başladığı dönemde ise yaşı ilerlemiş olmasına rağmen daha verimli çalıştığı anlaşılıyor. Çünkü o yaştan sonra 20 kitap daha çıkarmış. Bunda sizin de katkınız mutlaka vardır, değil mi?

(GBD): Nadir çalışmayı çok sever, emeğinin neticesini görmekten büyük haz alırdı. Ben de onun rahatça çalışması, işlerinden başka hiçbir şeyle kafasının meşgul olmaması için gerekli ortamı hazırlamaya gayret ettim. Kendi isteği üzerine elinden çıkan her metni ilk ben okur, editörlüğünü yapardım. Sanırım benim bu yaklaşımım onun bir sonraki konu üzerinde araştırma yapmasına, derinlikli çalışmalar yürütmesine olanak sağladı. Çağımızda teknolojiden yararlanmak neredeyse zorunlu. Bu bağlamda ben de onun eski eserlerini gözden geçirmeye, editlemeye ve bilim insanları için bir paylaşım platformu olan

“Academia” adlı siteye yüklemeye başladım. Ayrıca Nadir Devlet ya da eserlerine dair çevrimiçi kaynaklarda çıkan haberleri, söyleşileri, makaleleri derleme ve arşivleme işini de üzerime aldım. Dolayısıyla verimli çalışmasında ve çok eser vermesinde benim de katkım vardır ki, bu benim için büyük bir gurur kaynağıdır.

(RA): Nadir Devlet çok ülkeler gezmiş, çok halklar tanımış, hatta birkaç ülkede yaşamış ve çalışmış, ünlü büyük bilginler, siyasetçiler, devlet görevlileri ile yakınlık kurmuş, dünyanın en başarılı üniversitelerinde hocalık yapmış, her şeyi başarmış, her emeline nail olmuş biri gibi görünüyor. Hayal kırıklığına uğradığı bir konu var mıydı?

(GBD): Vardı. Ata toprağı sevgili Kazan’ında bir üniversitede bir sömestr bile olsa çalışmak, dersler vermek istemişti. Hatta bana “Kazan’da hocalık teklif etseler sen de benimle gelip orada bir müddet yaşar mısın?” diye sormuştu. Benden, “elbette seninle dünyanın öbür ucuna giderim, hele Kazan’a, seve seve” cevabını alınca çok sevinmişti. Böylesi bir teklifi çok bekledi ama alamadı.

(RA): Son soru: Nadir Devlet ’in ismini, anısını yaşatmak için neler yapmayı dilersiniz, beklentileriniz neler?

(GBD): Öncelikle biyografisinin ölüm yıldönümünde Tatarca olarak çıktığını, sevgili milletine ulaştığını görmeyi diliyorum. Ardından Rusçasını da okuyucu ile buluşturmayı hayal ediyorum. Bu biyografinin her iki dilde de okunması, onun adını yaşatma çabamıza büyük hizmet edecek.

Kazan’da bir sokağa yahut önemli bir binaya, hiç değilse üniversitede bir amfiye adı verilse ne güzel olurdu. Nadir bunu hak ediyor. Umarım yetkili makamlar böyle bir fikre sıcak bakar.

Kazan’da açılması planlanan Muhacirlik Müzesi de düşlerim arasında. Orada Nadir’ciğimin kişisel eşyalarını sevenlerinin teveccühüne sunmayı çok isterim. Tataristan Bilimler Akademisi de kıymetli üyesi Nadir Devlet’in anılması için bir etkinlik yapacaktır diye düşünüyorum.

Marmara Üniversitesi bildiğim kadarıyla bir anı kitabı hazırlıyor. Ne aşamada olduğundan tam haberdar değilim. Buna benzer çalışmalar ile büyük hocamızın Türk Dünyası alanındaki çalışmaları bu coğrafyada daha da yaygınlaşır, gelecek nesiller için önemli bir kaynak olur kanısındayım.

PROF. DR. NADİR DEVLET'İN TARİHÇİLİĞİNDE TÜRK DÜNYASI ve TATARLAR

NESRİN SARIAHMETOĞLU*

Öz: Eserleri ilmi ciddiyeti, ileriye yönelik yorum ve tespitleri ile Prof. Dr. Nadir Devlet Türk tarihçiliğinde çok önemli izler bırakan saygın bir bilim adamıdır. Prof. Dr. Nadir Devlet'in çalışma sahası Türk Dünyası'dır ve Türk Dünyası onun eserlerinde her zaman çok yönlü ele alınmıştır. İlmin uzmanlık alanlarında her türlü detayın titizlikle incelenmesini bir çalışma ilkesi olarak benimseyen Prof. Dr. Nadir Devlet'in yazılarının büyük bölümü İdil Ural coğrafyası ile ilgilidir. Bu bölgenin gerek tarih gerekse mevcut siyasî gelişmelerini kendine özgü üslubuyla yorumlayan Prof. Dr. Nadir Devlet, bu yorumlarını yaptığı analizlerle gözler önüne sermiştir. Telif eserleri ve yıllar boyunca yazdığı makaleler, raporlar ve sunduğu bildirimler araştırmacılar için çok önemli bir veri kaynağıdır. Prof. Dr. Nadir Devlet bu çalışmalarında sadece belli bir olay üzerinden değil, çok yönlü bir anlatımla konuların derinliğini sunmaya çalışmıştır. Dinamik ve yaşayan bir tarih anlayışı olan Prof. Dr. Nadir Devlet, Türk dünyasının ne kadar renkli olduğunu, ne kadar zengin ad ve kültüre sahip olduğunu eserleri ile ortaya koymuştur. Bir dönem Sovyetler Birliği'nde meydana gelen siyasî değişimleri henüz sistem ayakta iken yapan Prof. Dr. Nadir Devlet, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri hakkında da sıklıkla yazmıştır. Bu yazılarında o günlerde bu coğrafyalara yönelik bilinmeyen veya az bilinen hususlarda pek çok kavram, terim ve önerilerini paylaşarak, verdiği eserlerle Türk tarihine büyük katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Nadir Devlet, İdil-Ural, Tataristan, Türk/Türkî, Kazan

THE TURKIC WORLD AND TATARS IN THE HISTORIOGRAPHY OF PROF. DR. NADİR DEVLET

Abstract: With the scientific rigor, anticipatory interpretations and assessments, Prof. Dr. Nadir Devlet is an esteemed scientist who has left significant marks in Turkish history. Prof. Dr. Nadir Devlet's field of work is the Turkic World; in his works the Turkic World has always been studied from multiple perspectives. Being meticulous and rigorous in specialized areas of research, most of Prof. Dr. Nadir Devlet's articles are about Idil Ural region. Prof. Dr. Nadir Devlet has demonstrated his analyses of this region by interpreting both the historical and political developments in a unique style. His copyrighted and referenced works, numerous articles, reports and papers in

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, nesrins@superonline.com

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 25.11.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 05.12.2022)

Doi:10.47089/ıuad.1209915

conference proceedings throughout the years have been an important primary source of data for researchers. In his studies, Prof. Dr. Nadir Devlet has not based his explorations solely on cases; he has attempted to show the depth of selected topics by multifaceted mode of inquiry. Embracing a living and dynamic historiographical point of view. Prof. Dr. Nadir Devlet has revealed how colorful the Turkic World is and how rich the Turkic culture is in all of his works.

Prof. Dr. Nadir Devlet has written on the political changes of the Soviet Union while the system was still intact; he also did research and often wrote on the Turkic Republics that gained their independence after the dissolution of the Soviet Union. He has made an outstanding scientific contribution to the Turkish history by sharing his concepts, constructs and proposals for further research on these either unexplored or insufficiently known geographic regions.

Key Words: Nadir Devlet, Volga-Ural, Tatarstan, Turk/Turkic, Kazan

Giriş

Prof. Dr. Nadir Devlet, Türk Dünyasına yönelik hazırlamış olduğu eserlerde, engin bilgisini, kültür birikimini, gözlem yeteneğini, birbiriyle bağlantılı çok farklı görüşler ve bilgilerle sunan saygın bir ilim adamıydı. Çalışmaları, ilmi ciddiyeti ve ileriye yönelik yorum ve tespitleri ile Prof. Dr. Nadir Devlet Türk tarihçiliğinde çok önemli izler bıraktı.

Farklı düşüncelerle meselenin hiç görülmeyen bir boyutunu gözler önüne sermesi, ayrıntılara dayanan ancak birçok kimsenin belki de hiç fark edemeyeceği bir alana dikkat çekmesi Prof. Dr. Nadir Devlet'in en önemli özelliklerindendi. Disiplinler arası ilişkilerle bağlantılar kurulmasını destekleyen Prof. Dr. Nadir Devlet, önemini vurguladığı konularda her tür detayın titizlikle incelenmesini bir çalışma metodu olarak benimsemişti. Bu hususlar onun araştırmalarının temelini oluşturuyordu.

Prof. Dr. Nadir Devlet'in Türk Dünyası ve Tatarlar ile İlgili Dört Temel Eseri

Prof. Dr. Nadir Devlet'in Türkçe, İngilizce, Almanca Tatarca (Rusça ve Arapça gibi dillere çevrilen makaleler de dahil olmak üzere) yayınladığı makale-bildiri tarih, kültür, sosyal ve siyasî gelişmeler şeklinde tasnif edebileceğimiz konu başlıkları ile elbette sınırlanamaz. Ancak hocanın kısa ve uzun vadede tespit ve değerlendirmeleri, yorumları, analizleri yıllar geçtikçe daha derinden anlaşılacak ve kavranacaktır.

Eserleri yıllar boyunca geniş bir okuyucu kitlesi bulan, bilhassa 1990'lı yıllardan sonra Türk Dünyasında köklü değişikliklerin yepyeni bir ilgi odağı olduğu dönemde bu konuları bilimsel bir şekilde araştıran Prof. Dr. Nadir Devlet ülkemizde de büyük bir boşluğu doldurmuştur. Rusya'daki Türkler meselesi bu tarihlerde üniversite çevresinin dışında büyük bir merak konusu olduğu için bu konulara ilgi duyanların ellerinde derli toplu ve son derece önemli bilgilerin yer aldığı eserler bir dönem hocanın kaleminden ortaya çıkmıştır. Akıcı bir üslupla

kaleme alınan, gerek örneklendirmeler gerekse analiz, yorum ve tespitlerle konunun esasını gözler önüne seren Prof. Dr. Nadir Devlet'in eserleri gelecek nesillerin de bilgi dağarcığında önemli bir yer tutacaktır.

Aşağıda Prof. Dr. Nadir Devlet'in Türk Dünyası ve İdil Ural coğrafyası ile ilgili olarak yer verilen bazı çalışmaları onun düşünce dünyasının nasıl şekillendiğini anlamamızı sağlayacaktır. Hocanın eserlerinde yer alan fikirlerin teorik ve kavramsal anlamları çoğu zaman ciddi tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Çalışmalarının bir bölümüne yer verdiğimiz bu değerlendirmede Prof. Dr. Nadir Devlet'in uzun bir zaman dilimi boyunca kaleme aldığı yazılar ve kullandığı metot açıklanacaktır.

Prof. Dr. Nadir Devlet'in yayınlanmış eserlerinin ilki aynı zamanda doktora tezi de olan *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*'dir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından Ankara'da 1985'de yayınlanmıştır.

1917 Bolşevik İhtilali öncesinde Rusya Türklerinin siyasî, kültürel ve millî faaliyetlerinin ayrıntılı olarak ele alındığı eser, orijinal kaynaklar kullanılarak hazırlanmış bir araştırmadır. Bilhassa dönem basınına hâkimiyeti, çağın politik tartışmalarının yorum ve analizi, metnin bütünselliği bozulmadan bütün detayların dipnotlarla sunulması, eserden faydalanacak okuru bilgilendirme amacı taşımaktadır. Türkiye Milli Kültür Vakfı tarafından 1986'da birincilik ödülüne layık görülen eser genişletilmiş 2. baskısını 1999'da, üçüncü baskısını 2014'de, dördüncü baskısını da 2020'de yapmıştır.¹

Prof. Dr. Nadir Devlet'in *Çağdaş Türk Dünyası* adını taşıyan eseri 1989'da basılmış ve yayınlandığı yılda sahasındaki büyük bir boşluğu doldurmuştur. Eser ikinci ve genişletilmiş baskısını Çağ Yayınları tarafından 1993'de Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi *Çağdaş Türkiler* Ek. Cilt olarak yapmıştır. Eserde, dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türklerin durumları bir bütün olarak ele alınmış ve bu coğrafyalarda yaşayan Türklerin pek çok meseleleri ortaya konmuştur. Kitap 24 bölümden oluşmaktadır. BDT'deki Türklere ağırlık verilse de bu coğrafya dışında yaşayan Türkler ihmal edilmemiştir. BDT'nin siyasî, idari ve demografik yapısı, Sovyet idari sistemi ve kurumlar hakkında bilgi veren Prof. Dr. Nadir Devlet, BDT'de millî toplulukların egemenlik/bağımsızlık ilanlarını da kronolojik bir liste şeklinde sunmaktadır. Türklerin yaşadığı coğrafi bölgeler kendi içinde tasnif edilmiş ve tarihten başlayarak sosyal, kültürel ve ekonomik pek çok alt başlıkla konular ele alınmıştır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra beş Türk Cumhuriyetinin

¹ Tataristan'da ve Azerbaycan'da Rusya Türklerinde millî şuurlanmanın çok mühim bir dönemi olan 1905-1917 yılları hakkında bilgi edinilmesi ve bu konularda hazırlanan eserlerin okurlara kazandırılması amacıyla eser, Azerbaycan Türkçesi ve Tatarca olarak neşredilmiştir. *Russia Türklerinin Milli Köreş Tarixi (1905–1917)*. (1998). (çev. Rabit Batulla), Kazan: Milli Kitaphane Yayınları. *Rusiya Türklerinin Milli Mübarizə Tarixi (1905-1917)*. (2003). (Azerbaycan Türkçesine aktaran, Mirzə Ənsərli-Ləmbərli), Bakı: Ağrıdağ,

ortaya çıkması dünyada ilginin bu ülkelere yönelmesini sağlamıştır. Prof. Dr. Nadir Devlet kapsamlı çalışmasını Türk Dünyasının iyi bilinmesi gerçeğinden hareketle yazdığını belirtirken muhtemel sorunları bu sayede önceden teşhis etme ve tedbir alma imkânı olacağını, Türk Dünyasında ve ona komşu bölgelerde de barış ve dostluğun sağlanmasına yararlı olacağını söylemiştir.

Prof. Dr. Nadir Devlet'in doktorasının devamı mahiyetinde olduğunu söylediği, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi* adını taşıyan eseri, Tatar-Başkurt tarihinde pek aydınlatılmayan dönemlerden biridir. Halkların bağımsızlık mücadelesi sonucu ortaya çıkan İç Rusya ve Sibir Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi dönemini ele almaktadır. Eserde İdil boyunda yaşayan Tatar Başkurtların XX. yüzyıldaki bağımsızlık arzularının en önemli göstergesi olan, halkın gerçek temsilcilerini içeren Millet Meclisi dönemi ve millî devlet gerçekleştirme çabaları anlatılmaktadır. Prof. Dr. Nadir Devlet son derece karmaşık siyasî gelişmelerin yaşandığı bir dönemi çerçeve bir planla sunar. Eserin önemine binaen hocanın bu çalışmasında anlatmak istedikleri ve sorduğu sorulara verdiği cevapların incelenmesi önemlidir.

Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre Rusya Türkleri bir birlik etrafında toplanarak kendi problemlerini çözmeye çalışmışlar ve bu amaçla 1-11 Mayıs 1917'de Bütün Rusya Müslümanları Kurultayını düzenlemişlerdi (Devlet, 1998: 87). Ancak değişen siyasî şartlar Bolşeviklerin hâkimiyeti ele geçirmesi ve iç savaş Türklerin problemlerinin birlikte çözülmesini engelledi. Prof. Dr. Nadir Devlet, Türklerin kendi bölgelerinde birbirlerinden kopuk bağımsızlık hareketlerine giriştiğini bunun sonucunda Musavat, Alaş Orda, İslam Şurası, Milli Fırka, Küçük Başkurdistan ve Tatar Başkurtların Milli Medeni Muhtariyeti adlı oluşumların meydana geldiğini söylüyordu. 1915 İhtilalinden önce Rusya'da muhtariyet fikrinin bilinmediğinden bahseden Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre XIX. yüzyılın sonunda I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda da ifade edildiği gibi İdil Ural bölgesi için farklı bir muhtariyet mecburiyeti dile getirilmişti. İdil Ural'da Kazan ve Ufa gibi eyaletlerde Türkler mutlak çoğunlukta olmadığı için Ruslarla bir uzlaşma çerçevesinde bir takım haklara ulaşmanın gerçekçi olduğu düşünülmekteydi. Sonuçta Tatar Başkurt aydınlarının millî medeni muhtariyet formülü ortaya çıkmış oldu. Bu bölgesel bir muhtariyetin yerine, kültürel muhtariyetin tercih edildiği anlamına geliyordu. Böylece 1917'de Moskova'daki Kurultay'da Milli Şura adında bir üst danışma ve idarî teşkilat kurulmuş ve Moskova kararları gereğince Kazan'da ardı ardına kongreler toplanmaya başlamıştı (Devlet, 1998: 109). Son kongrede de İç Rusya Müslümanları için millî medeni muhtariyetin esasları kabul edilmişti. Bundan sonraki süreçte Millet Meclisinin kurulması öngörülüyor ve 25 maddelik kararların dışında Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı Millî İdare ve Şubeleri adı altında bir hükümet ile din, maarif ve maliye bakanlıklarının kurulması göz önünde tutuluyordu. Millî Parlamento, Rusya ve Sibiryaya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi adıyla, 20 Kasım 1917'de açılarak faaliyete başladı.

Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre Meclisin vekilleri çok değişik sınıflardan oluşuyordu. Hiçbiri belli bir siyasî parti temsilcisi değildi ve bu yapı 1918'de Bolşevikler tarafından ortadan kalkana kadar devam etti. Beş ay hâkimiyette kalan Millet Meclisi Tatar Başkurtların gerçek arzularının ifadesi olduğu için çok önemliydi. Çünkü bu meclis halkların hür iradesinden çıkmıştı ve herhangi bir gücün rolü meclis üzerinde etkin değildi. Prof. Devlet, Sovyet tarihçilerinin Millet Meclisini zenginlerin bir teşkilatı olarak sunduğunu belirtirken, Tatar Başkurt halklarının ianelerinin bu iddiaları yalanladığını ileri sürdü. Meclis'in kuruluşunun aynı zamanda demokratik bir yapısı olduğuna da değinen Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre mecliste çeşitli fraksiyonlar da mevcuttu (Devlet, 1998:189-190).

Türk asıllı halklar, bu ihtilal şartlarından neden yararlanamamıştı? Millet Meclisi'nin zamanın şartlarına göre neden başarılı görülmesi gerektiği gibi başarısızlığın da sebepleri ortaya konulmalıydı. Eser, Neden Başarılı Olunamadı? sorusuna çok farklı cevaplar vermektedir. Buna göre Türkçüler bölgesel özerklik yerine Rusya içine yayılmış her Türk Tatar ulusu mensubuna haklarını vermek istemiş, Toprakçılar'ın (Federalistler) baskısı ile İdil Ural Devleti kurma projesini alternatif olarak kabul etmek zorunda kalmışlardı. İkisi de özerklikten bahsetse de bağımsızlığı düşünmemişlerdi çünkü buna ne fikren hazırlardı ne de yakın gelecekte böyle bir imkânı gerçekçi görmüyorlardı. Prof. Devlet'e göre Millet Meclisi'nin kuruluş felsefesi bölgenin ve dönemin şartlarına göre hatalı değildi. Ancak şu da bir gerçektir ki, silahlı gücü olmayan, Ruslarla iç içe yaşayan, ekonomik altyapısı yetersiz, siyasî kadroları tam oluşmamış bir toplumun bağımsızlığı imkânsız denecek kadar zordu. Prof. Devlet başarısızlık sebeplerinin ilk maddesini sol eğilimli üyeler olarak sıraladı. Çünkü onlar bu harekete önce kendi arzularıyla girmiş sonra Bolşeviklerle iş birliği yapmışlardı. İkinci madde Başkurtçuluk hareketi, üçüncü madde Merkezi Harbî Şura idi. Harbî Şura, esas görevi olan millî birlikler oluşturmaya önem vermiş olsaydı Prof. Devlet'e göre Millet Meclisi daha güçlü olacaktı. Dördüncü madde Millet Meclisinin çevresindeki siyasî ve askerî ortamıydı. Prof. Dr. Nadir Devlet, Bolşeviklerle mücadele eden Beyaz Rusların azınlıkları dikkate almadığını amaçlarının Çarlığı eski haline getirmek olduğunu söylemekteydi. Çünkü millî azınlıkların bir takım taleplerle ortaya çıkmalarına tahammül edememişlerdi. Beşinci madde Kızıl Ordu idi. Millet Meclisini, Türk Tatar ulusunu meşru temsilci olarak tanımayan Kızıl Ordunun amacı Prof. Devlet'e göre komünizmi ve bu sistemde yaşayan Rusça konuşan Sovyet insanı yaratmaktı. Bütün bu sebepler birleştiğinde neden başarılı olunamadı sorusunun cevabı ortaya çıkıyordu. (Devlet, 1998: 305-310)

Çalışma kullanılan kaynaklar, akıcı üslup ve metodik inceleme açısından önemlidir. Millet Meclisi ve İdil-Ural Devleti projesi hakkında bilgi edinmek isteyenler için eser, başvuru niteliğinde bir kaynaktır.²

Prof. Dr. Nadir Devlet'in *Millet ve Sovyet Arasında* adlı çalışması Rusya Türklerinin 1917'de siyasî, sosyal, ekonomik durumunu ve ihtilalin mantığını daha iyi anlamak için kaleme alınmış bir eserdir. 1905-1917 dönemini millî uyanış olarak ifade eden hocamız bunun esasen basın yayın, eğitim ve siyasî sahalarda olduğunu söylemektedir. Ancak bütün bu gelişmeler Rusya Türkleri arasında her bölgede aynı güç ve tesirde olmamıştır. 1917 öncesinde millî uyanışın en güçlü olduğu bölge Kırım, İdil-Ural ve Azerbaycan'dır. 1905'de Çar II. Nikolay'ın manifestosu Rusya vatandaşlarına bir takım hürriyetler tanıyınca Kırım'da, Azerbaycan'da ve İdil-Ural'da basın yayın hayatında da değişik fikir ve görüşleri destekleyen dergiler, gazeteler görüldü. 1905-1917 Rusya Türklerinin eğitim konusunda büyük gelişmeler yaşadığı bir dönem oldu. Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre, usul-ü cedid dönemi Rusya Türklerinin bilinçlenmesinde, modernleşmesinde ve dünyanın değişen şartlarına uyum sağlamasında büyük rol oynadı. Bu tarihlerde siyasî canlanma Türklerin siyasî faaliyetlere katılmaları ile gerçekleşti. Bu dönem dört aşamada incelenmeyi gerektiriyordu. İlki Devlet Duması'na üye olmak, ikincisi Rusya Türklerinin Kurultaylarına katılma, üçüncüsü Rus yeraltı teşkilatları ile işbirliği ve sonuncusu ise millî bağımsızlık teşkilatlarının gerçekleşmesine katkıda bulunmaktı. Prof. Devlet'e göre Türklerin Rusya'da dört Devlet Duması'na, sayıları ilkinde göre azalarak da olsa katılmış olmaları büyük bir başarıydı (Devlet, 2011:27-30).

Duma dışında Rusya Türkleri problemlerini gündeme getirmek için Kurultaylar topladılar. Her türlü meselenin görüşüldüğü ve her görüşten kişiyi bir araya getiren bu toplantıların önemi çok büyüktü (Devlet, 2011:57-71). Alınan kararlar meşru yönetimin Bolşevik darbesi neticesinde ortadan kaldırılması yüzünden gerçekleşmeyince belli başlı Türk boyları kendi millî bağımsızlık hareketlerine giriştiler. Bu bağımsızlık hareketleri başarılı olamadı. Bolşevik dönemi millî hareketlerin bastırılması, millî aydın sınıfının yok edilmesi ile neticelendi. Yerine suni ittifak veya muhtar cumhuriyet ve muhtar oblastlar kuruldu. Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre, 1917 Ekim İhtilali'nde gerek Bolşeviklere karşı mücadele eden gerekse Bolşeviklerle işbirliği yaparak kendi toplumlarına bir takım haklar elde etmeye çalışanlar aslında aynı amacı taşıyorlardı. (Devlet, 2011: 121-135)

² Nadir Devlet. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibîrya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi-1917-1919)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, Eser, 2008 yılında Kazan'da Razil Veliev'in editörlüğü ve Retid Kadiyrov'un çevirisi ile Tatarca neşredilmiştir. Nadir Devlet. (2008). *1917 Oktyabr İnkılabı ve Türk-Tatar Millet Mejlise: (Eçke Rusiya ve Seber Mösölmannarının Millet Mejlise 1917-1919)*, (ed. Razil Veliev), (Türkçeden çev. Retid Kadiyrov), , Kazan: Jien Neşriyatı ve Milli Kitap Neşriyatı.

Eserde “Bolşevizm Yayılırken Türkiye” başlıklı bölümde Mustafa Suphi'den başlayarak Milliyetçi Komünistler denilen aydınların faaliyetleri ve görüşleri de anlatılmaktadır. “Devrim Karşıtlarına ve Destekçilerine Ne Oldu?” başlığı son bölümdür. Burada 1920'den sonra İdil-Ural, Azerbaycan, Orta Asya (Türkistan), Orta Asya (Kazakistan) ve Kırım ele alınmaktadır. Kitapta sonuç bölümünden sonra siyasî, sosyal ve içtimai hayatta önemli kişilerin yer aldığı bir kim kimdir? başlıklı bir bölüm de bulunmaktadır. Eser bu döneme ilgi duyanlar için önemli bir kaynaktır.³

Türk Dünyasında tarih boyunca yaşanan gelişmeleri, verilen mücadeleleri çalışmalarında aktaran Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre bilhassa tarihî olayların arka planını açıklamak meselenin esasını daha net görmek adına gerekliydi. Bu amaçla yıllar boyunca yazdığı kitaplar, makaleler, verdiği konferanslar, sunduğu bildiriler, hazırladığı raporlar bu konu hakkındaki hassasiyetinin en önemli göstergesiydi.

Prof. Dr. Nadir Devlet'in Fikirlerindeki Teorik ve Kavramsal Anlamlar

Tarih Bilinci: Prof. Dr. Nadir Devlet tarih ilminin diğer ilim dalları ile olan ilişkilerine çok önem verir, tarih ile paralel konuları paylaşan dolayısıyla karşılıklı işbirliği içinde olan başka ilim dallarının da öğrenilmesi, bilinmesi ve bunların çalışmalarda göz ardı edilmemesini söylerdi. Türk Dünyası için ileri sürdüğü çözüm önerilerinde bu ilişkiler ağını dikkate alırdı. Çünkü Prof. Devlet'e göre toplumlar zaman ve mekân içinde hem gelişirler hem de farklı özellikler kazanırlardı. Böylece toplumlar arasında farklılaşma da kaçınılmaz hale gelirdi. İşte bu sorunlar ve bunların çözümleri için mutlaka tarih bilinmeliydi.

Sovyetler Birliği'nde tarih eğitimi, tarih yazıcılığı rejimin arzu ve isteklerine uygun şekillenirdi. Sovyet döneminde verilen yeni millî kimliklerin gereği olarak Rus olmayan halklar arasında tarihçiliğe ehemmiyet verilse de toplulukların kendi millî tarihleri yerine cumhuriyetleri ile sınırlı kalmak kaydıyla bölgesel tarihler yazılmasına izin verilmişti. Başka bir ifade Türkler millî tarihler yerine kendi adlarına tesis edilen cumhuriyetlerin (bölgenin) tarihini kaleme alıyorlardı. Prof. Devlet'e göre bu yapılırken değişik Türk topluluklarının aynı soydan geldikleri belirtilmiyor, yakınlıkları vurgulanmıyor, o bölgede kurulan bir Türk devletinin diğer Türklerle ilişkisinden de bahsedilmemeye gayret ediliyordu. Cumhuriyet tarihleri Rus tarihi genel çerçevesinde yazılıyordu. “Vatan” fikri bütün SSCB'yi kapsadığı için yerli halkların kendi tarihî topraklarını vatan olarak görmediğini söyleyen Prof.

³ Nadir Devlet. (2011). *Millet ve Sovyet Arasında. 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, İstanbul: Başlık Yayın Grubu. Eser, *Millet Belen Sovet Arasında. 1917 Yılı Oktyabr İnkılabı: Rusiya Törkilerene Yaşeyş Öçen Köreşe* adıyla 2014'de Kazan'da Tatarca neşredildi.

Devlet'e göre Çarlık Rusyası veya SSCB vatan olarak kabul ediliyordu. Bunun dışında yazılan resmî tarihlerde genelde adı geçen topluluğun kendi arzusu ile Rus devletine katıldığı şeklinde, aslında tarihî gerçeklerle pek de bağdaşmayan ifadeler kullanılıyordu. Böylece Sovyet döneminde azınlıkların kendi tarihlerini gerçekçi şekilde öğrenemedikleri, yazamadıkları bir dönem olmuştu. Bu durum genç neslin millî tarihinden ve değerlerinden yoksun yetişmesinin en önemli sebebiydi. Gençleri komünizmin gereklerine göre eğitmeyi engelliyor gerekçesiyle geçmişten gelen adet-örfler ve geleneklerin bir haylisi yasaklandığı gibi bununla da yetinilmediğini söyleyen Prof. Dr. Nadir Devlet, tarihlerin de tahrif edildiğini ve halkların kendi geçmişlerinden ve tarihlerinden kopartıldığını ifade ediyordu. Bunun en önemli etki alanı “Gayr-ı Rusların ekseriyeti kendi arzuları ile Rusya'ya katıldılar” şeklinde suni bilgilerin ders programlarına alınmış olmasıydı (Devlet, 1995/1996: 97)

Diğer taraftan millî şuuru az çok canlandırmak isteyenler “milliyetçilikle” suçlanarak ağır şekilde cezalandırılmaktaydı. Sistemin propaganda ve emellerine hizmet eden yerli yönetici, öğretmen ve aydınlar ödüllendirilirken benliğini korumaya çalışanlara her türlü zorluk çıkartılıyordu. Rejimin yaratmak istediği yeni “Sovyet insanı” Rusça konuşan, Rus tarih ve kültürüne hayran bir çeşit insanlar topluluğu idi. Prof. Dr. Nadir Devlet, “Rusların başarıya ulaşamadıklarını görme fırsatını elde ettiğimiz için mutlu olmalıyız. Fakat maddî tahribatın yanında dimağlarda yaratılan tahribatın tedavisinin de hayli zaman alacağını göz önünde tutmamız gerekir” diyerek bu dönemin uzun sürmemesini umduğunu dile getirmişti. Son dönemlerde cumhuriyetlerde yaşanan millî suurlanmanın ve tarihe olan ilginin artışından büyük mutluluk duymuştu.

Prof. Dr. Nadir Devlet, SSCB'de meydana gelen siyasî değişikliklerin bu ülkede millî azınlıkların çözülmemiş problemleri olduğunu daha o yıllarda göstermişti. Bunun sebepleri hocamıza göre, bir yandan Sovyet sisteminin yetersizliği diğer yandan çok derinlerde yani tarihten kaynaklanıyordu. Çünkü SSCB'deki Türkler XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yaklaşık üç asırlık dönemde Rusya'nın hâkimiyeti altına girmişler, diğer bir ifadeyle ayrı zaman ve şartlarda bağımsızlıklarını kaybetmişlerdi. Fakat onlar bu gerçeği baskının en güçlü olduğu dönemlerde dahi unutmamışlardı. Prof. Dr. Nadir Devlet, bu gerçeklerden yola çıkarak SSCB döneminde 70 yıl boyunca uygulanan sistemin yani tarih yazıcılığının merkezin istekleri doğrultusunda yönlendirilmesinin zihinleri bulandırdığını, yeni yetişen nesillerin ise tarihleri konusunda bir boşluk içinde olduklarını ısrarla dile getirdi. Sonuç olarak hızlı bir tarih bilincinin SSCB'nin yıkıldığı dönemde oluştuğunu memnuniyetle ifade ediyordu. Her zaman çok ihtiyatlı olan ve eldeki verileri ciddi ve duygusal söylemlere yer vermeden analiz eden Prof. Dr. Nadir Devlet, gerek Türkiye dışında gerekse Türkiye'de öğretici ve konuyu derinlemesine inceleyen yazılar kaleme aldı. (Devlet, 2000: 133-137)

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra geçiş döneminde yaşanan ve ileride yaşanacak olan birçok problemi göstererek gerekli uyarıları yapan Prof.

Devlet'in "Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar" başlıklı makalesi çok kapsamlı bir araştırmadır. Makale Rusya Federasyonu içindeki millî toplulukların SSCB'nin yıkılmasından sonra bağımsızlık arzularının nasıl bastırıldığını anlatmaktadır. Tablolar ve verilerle desteklenen yazı Rusya'nın kendi ekonomik menfaat alanı olarak kabul ettiği millî azınlıklara karşı, bağımsızlığı gereksiz bulduğu ve çifte standart uyguladığı tespiti ile başlar. Belli başlı problemleri (siyasî, ekonomik, demografik ve kültür) listeledikten sonra millî problemleri SSCB'de egemenlik/bağımsızlık hareketleri, siyasî cephede faaliyetler, Tatar Siyasî Partisi/İttifak, Milli Meclis/Gölgedeki Parlamento olarak detaylı bir inceleme sunar. 29 Mart 1992'de Milli Meclis'i ortaya çıkaran Kurultay'ın ilan ettiği Deklarasyonu da ekleyen Prof. Dr. Nadir Devlet, bağımsızlık referandumu, Dünya Tatarları Kongresi gibi Tataristan'ın yakın tarihi için çok önemli gelişmelerden bahsetmektedir. Millî problemler olarak ifade ettiği ikinci önemli husus kültürel faaliyetlerdir ki, burada da Tataristan İlimler Akademisinden başlayarak, bağımsızlık referandumu sonrasında Tataristan'ın en önemli bilimsel faaliyeti olan Türkoloji Kongresi anlatılmaktadır. Son olarak dini faaliyetlerle yazı sonlanır. Makale bütün alt başlıkların geniş bir tarihsel izahıyla başlar ve Prof. Dr. Nadir Devlet'in sonuç bölümündeki çarpıcı yorumuyla nihayete eder. Makaleyi kapsamlı bir analize tabi tutan Prof. Devlet, "İdil Ural'daki Türk toplulukları için bağımsızlık ümidi her üçünün birleşerek bir nevi güçlü federasyon oluşturmalarıdır" diyerek aksi halde hepsinin Moskova baskısından kurtulamayacağını söyler (Devlet, 1995: 167-189).

Tarih-edebiyat ilişkilerinin bir toplumun daha iyi anlaşılması için çok gerekli olduğunu düşünen Prof. Devlet, Türk Dünyasında fikir adamları, yazarlar kısacası toplumu yönlendiren, siyasî, sosyal, ekonomik alanlarda bir bilinç oluşturmak için eserler kaleme alan aydınlar (M.C. Bigi, Bubi, Barudi, Mercani, Tukay, Ayaz İshaki, İsmail Gaspıralı, Gabdurrahman İlyasi, Zakir Rami Derdimend, Sadri Aksudi Arsal, Yusuf Akçura vb.) hakkında da yazmış, konferanslar vermiş, tezler yönetmiştir. Kaleme alınan bu eserler tarihî şahısların faaliyetlerini, etki alanlarını kendi dönemlerinde ve kendi dönemlerinden sonra nasıl değerlendirildiğini gösteren çalışmalardır. SSCB'nin yıkılmasından sonra yoğunlaşan akademik çalışmalarla Türkiye dışındaki değişik Türk boylarının edebiyatları bilimsel bir şekilde incelenmeye başladığı için yapılan faaliyetler kültürel bağlarının daha da güçlenmesine sebep olmuştur.

Prof. Dr. Nadir Devlet'in kültürel bağların etkileşimi konusunda kaleme aldığı "Atatürk'ün Ölümünün Tatar Türkleri Arasında Yankıları" başlıklı çalışması yazıldığı dönemde de çok dikkat çeken bir makaledir. Prof. Devlet bu makalede Berlin'de yayınlanan *Yanğa Milli Yul* ve Harbin'de (Mançurya) neşredilen *Milli Bayrak* gazetesinde Atatürk için ayrılan özel sayılarda anma merasimlerinin nasıl yapıldığı, Türkiye dışındaki Türk topluluklarında Atatürk'e olan saygıdan bahsetmektedir. Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre, Türkiye'yi görmemiş, tanımamış olmalarına, çok kısa bir dönem haricinde tarihin hemen

hemen hiçbir safhasında siyasî, ekonomik veya kültürel temasta bulunmamalarına rağmen Türkiye Türklerine ve Atatürk'e Tatarların duyduğu bu sonsuz sevgi ve hayranlık ve onun kaybindan dolayı duyulan büyük üzüntü soydaşlık yani aynı ırka mensubiyet duygusu ile izah edilebilirdi. Aynı zamanda Atatürk'ün ülkeyi dinamik bir devlet haline getirme başarısı dünyadaki bütün Türklerin Türkiye'ye gıpta ile bakmalarına sebep olmuştu. Prof. Dr. Nadir Devlet, 1552 yılından beri Rus hâkimiyeti altında yaşayan bir toplumun hürriyet özlemini, bu hayranlığın gıptanın çok daha yüksek olması şeklinde değerlendiriyordu (Devlet, 1988: 85-92).

Türk Dünyası ile ilgili kaleme aldığı çalışmalar, Prof. Dr. Nadir Devlet'in hayat öyküsü ile birleştiğinde onun mevcut bilgileri derleyen, sunan bir ilim adamı değil, bilinenleri değiştiren, yenileyen bir ilim adamı olduğunu göstermektedir. Devrin taleplerini, ihtiyaçlarını ve beklentilerini çok iyi kavrayan Prof. Devlet eskimiş, modası geçmiş bilgileri, algıları, eksiklikleri ortaya koyarak kendi tarihçiliğini şekillendirmeye çalışmıştır. Hocanın, çoğu zaman sert ve keskin tenkit üslubu, sadece tarihî gerçekleri göstermek için değildir. Bilhassa SSCB'deki eski sistem anlayışını, bunun tarihçilikteki yansımaları göstermek ve buna bağlı olarak yeni ve farklı bir bakış açısını ortaya koymak içindir.

Türk / Türkî /Tatar Kavramı: Prof. Dr. Nadir Devlet'in bir dönem ilim dünyasında hayli tartışılan Türk ve Türki tabirleri konusunda ne düşündüğü veya bu tartışmalara nasıl cevap verdiğini de incelemek gerekir. Onun için hocanın eserlerinin bütünü bu bakış açısıyla onun teorileri ve öngörülerıyla değerlendirilmelidir.

Türk ve Türkî tabirinin kullanım sebeplerini pek çok yerde açıklayan Prof. Dr. Nadir Devlet' e göre Batıda, SSCB Müslümanlarının ekseriyetinin Türk kökenli olmasına rağmen, onlar için ortak tabir olarak "Sovyet Müslümanları" tabiri tercih edilmekteydi. Anglo-Sakson literatüründe ise bu tabirle birlikte Türk halk ve uluslarını ifade etmek için "Turkic (Türkî)" tabiri de kullanılıyordu. Ruslar zaten uzun süreden beri Türkiye Türkleri için "turok", kendi hâkimiyetleri altındakiler için ise "tyurkskih narodov (Türki halklar)" veya "tyurkskii yazıçnie narodı (Türki dilli halklar)" tabirlerini kullanmaktaydılar. Böylece SSCB'de yaşayan değişik ulus adlarına sahip Türkler de kendi ortak adları olarak "Türkî halklar" tabirini tercih etmeye başlamışlardı. Çünkü onlar artık uluslaşma sürecine girmiş olup kendi özel adlarını (Azerbaycan Türkleri, Başkurt, Çuvaş, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen vb) ulus adı olarak kullanmaktaydılar. 1991'de sistem çöktükten sonra da "Türk", Türkiye'deki kullanımın tersine, Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan soydaşlarının adı oldu.

Prof. Devlet, Türkiye'de "Türk" tabirinin hem soy hem ulus hem de vatandaşlık kavramlarını ifade etmek için kullanıldığını, bazen de bu üç kavrama tek bir adın verilmesinin bazı ters veya eksik anlamalara yol açtığını

söylemekteydi. Ona göre, bu kavram karmaşıklığını ortadan kaldırmak için “Türk” üst kimliğine (Oberbegriff) her bir Türk ulusunun kabul edeceği yeni bir ad bulmak veya Türk ile Türkî arasında bir tercih yapmak gerekecekti. Her ne kadar “Türkî” tabirinin dilbilgisi yönünden “Türk’e ait veya benzer” anlamını ifade eden bir sıfat olduğunu belirtse de, Prof. Dr. Nadir Devlet, Türklerin soy birliğini bildiren bir tabir olarak ve bu konuda nihai bir çözüm bulunana kadar kullanılmasının uygun olacağını ifade ediyordu (Devlet, 1987: 40-41; Devlet, 1999a:IX-X).

“Tatar” adının millî kimliği belirten bir ad olarak kullanılmasının çok karmaşık bir tarihi olup Prof. Devlet bu konu hakkındaki fikirlerini Tatarlar kimdir? Tatarlar ayrı bir millet midir? gibi sorular ileri sürerek mevcut teorileri delilleriyle açıklamıştır. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Tatarların kimlik arayışında Türkçüler ve Tatarcıların bir uzlaşma neticesi olarak Türk-Tatar adının kullanıldığını söyleyen Prof. Devlet’e göre Sovyet döneminde millî şuur bastırıldığı için bu konuda bilimsel çalışmalar engellenmişti. SSCB’nin yıkılmasından sonra halkın kendi kimliğini “Tatar” adıyla açığa vurma eğiliminden bahseden Prof. Dr. Nadir Devlet’e göre bir dönem Rusların kötülediği “Tatar” adını artık pek çok kimse çekinmeden kullanıyordu. Prof. Devlet 28-30 Ağustos 1997’de Rusya Federasyonu’na dahil Tataristan Cumhuriyeti’nin başkenti Kazan’da 2. Bütün Dünya Tatarları Kongresi’nde yaptığı konuşmada “Rusların kötü anlam vermeleri sebebiyle “Tatar” adını ulus adı olarak kullanmaktan kaçınmanın anlamı yok” diyerek Tatar adının cesurca kullanımı konusundaki teşvik edici fikirlerini de açıklamıştı (Devlet, 1996:191-202; Devlet, 1999b:165-166).

Ana Dil-Rusça ve Alfabe Meselesi: Prof. Dr. Nadir Devlet’in Türk Dünyası ile ilgili yazılarında üzerinde ısrarla durduğu ve çok önem verdiği konulardan biri de dil meselesiydi. Rusça, Türk Dünyasının mühim bir kültür unsuru olduğu gibi bu dille dünyaya çıkıldığı için medeniyet unsuruna da dönüşmüştü. Prof. Devlet’e göre Rusçanın bu özelliği şüphesiz bölgelere göre farklılık göstermekteydi. Rusça gerek eğitimde ve gerekse yönetimde en mühim unsur olma vasfını korumuştur. Rusça, Türk Dünyasında sosyal, ekonomik ve hatta kültürel hayatta, Rus olmayan toplulukların birbirleri ile anlaşma aracı olarak kullanılıyordu. Türkoloji’nin meseleleri dahi Rusça tartışılırken gramerler de bu dilde yazılmıştı. Sovyetler Birliği döneminde gayri Rusların Ruslaştırma politikasının çok mühim bir problem olduğunu ortaya koyan ve tespitleri ile ilgili hayli makale kaleme alan Prof. Dr. Nadir Devlet çok önemli bir konuya dikkat çekti. Sovyetler Birliği’nde Rus olmayan halkların Rusça konusunda nasıl bir tarihî süreçten geçtiklerini yazdığı makalelerle, verdiği konferanslarla anlatmaya çalıştı.

Sovyetler Birliği’nde her zaman ciddi bir problem olan Ruslaştırma siyasetini Kazan Tatarları örneğinde dikkat çekmeye çalışan Prof. Devlet Tataristan’da Ruslaştırmanın Sovyetler Birliği’ndeki diğer Türk boylarına nazaran daha fazla olmasına onların uzun yıllardan beri Rus hâkimiyeti altında

kalmaları, şehirleşmenin diğer Türk boylarına nazaran yüksek olması vb. sebeplerden kaynaklandığını söylüyordu. 1982 yılında kaleme aldığı “Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği” başlıklı makalede ana dili, Rusça ve eğitim konusunu geniş bir açıdan sunan Prof. Devlet, Ruslaştırmanın en önemli sebebi olarak Sovyet yönetimini işaret etmekteydi. 1920’de Kazan Türklerinin büyük bölümünü sınırları dışında bırakan Tataristan Cumhuriyeti kuruldu. Bu cumhuriyete muhtar statü verilmesi ile Tatarların siyasî ve hukukî kısıtlamalar sürecinin başladığını ifade eden Prof. Dr. Nadir Devlet’e göre söz konusu tedbirlerin yetersiz olduğuna inanan Sovyet yönetimi Tatarların bu cumhuriyette çoğunluk teşkil etmemeleri için bölgeye Rusların gelmesini sağladı. Bu durum Kazan Tatarları arasında ekonomik ve siyasî tedbirlerle Ruslaştırma faaliyetlerinin artmasına sebep oldu. Buna ana dilde eğitim, ana dilde yayın kısıtlaması vb. kültürel tedbirlerin de eklenmesi ile Ruslaştırma politikaları hız kazandı (Devlet, 1982: 95; Devlet, 1983a: 85).

Rus olmayan halkların ana dillerini kullanmalarının yönetim, haberleşme, eğitim gibi hemen hemen her sahada yasaklandığını sadece evde kullanılan basit bir seviyeye indirildiğini anlatan Prof. Dr. Nadir Devlet, bu uygulamanın neticesinde anadilde eğitim veren okulların sayısının her geçen yıl azalmaya başladığını çünkü Rusçayı iyi derecede bilmeyenlerin yüksek tahsil yapma imkânının kalmadığını söylüyordu. Bu sebeple ebeveynler de çocuklarını Rus okullarına yollamak istiyorlardı. Rus olmayan halkların millî basın-yayınlarının çeşitli gerekçelerle sınırlandırılmış olduğunu belirten Prof. Dr. Nadir Devlet Türk boyları iki defa alfabelerini değiştirmek zorunda bırakıldığı için bunun yerine fonetiğe aykırı, telaffuzu bozan, Türklere tamamen yabancı Kiril (Rus) harflerin kullanılması mecburiyetinin getirildiğini ifade etmişti. Her Türk boyu için Kiril harfleri esasına dayanan ayrı ayrı alfabeler kültür yoluyla Ruslaştırma siyasetinin bir aşamasıydı (Devlet, 1993:143; Devlet, 1983b: 1-2).

SSCB’nin dağılmasından sonra Rusçanın güçlü etkisinin azalmaya başladığı bölgelerde başlayan dilleri zenginleştirme, yani yeni sözcükler türetme faaliyetleri millî bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Prof. Dr. Nadir Devlet’e göre, bir zamanlar hemen hemen hiçbir fonksiyonu olmayan millî dilleri veya lehçeleri canlandırmak, bunu geniş halk kesimlerine yaymak ve devletlerin hayatın her alanında kullanılan ulusal diller derecesine getirmek tabii ki o toplulukların en doğal haklarıydı. Ancak bu yapılırken gerek Türkiye ve gerekse diğer cumhuriyetlerin aynı kavram için aynı sözcüğü almak yerine tamamen başka sözcükleri kullanmaya başlamaları sıkıntılı bir durumdu. Anlam kaymalarına rağmen bir cümle içinde kullanıldığı zaman bu kavramları hangi lehçede olsa da anlamak belki mümkündü ancak başka bir Türk topluluğunun bunu anlamaması da mümkündü. En azından uygarlığa mal olmuş sözcüklerin ortak olmasında yarar vardı. Prof. Dr. Nadir Devlet’e göre, dil canlı bir varlıktı ve bütün Türk toplulukları için suni bir ortak dil yaratmak mümkün değildi (Devlet, 2000: 133-137).

Prof. Dr. Nadir Devlet'in üzerinde çok çalıştığı ve çok önem verdiği konulardan biri de Türk Dünyasında alfabe meselesi idi. İsmail Gaspıralı'dan başlayarak Türk Cumhuriyetlerinin Latin harflerine geçiş süreci boyunca alfabe konusu her zaman hocanın gündeminde oldu. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulmasından hemen sonra o yıllarda halen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği bünyesinde bulunan 14 değişik Türk boyundan 30'u aşkın uzmanın katıldığı 18-20 Kasım 1991'de Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu düzenlendi. İnsanların anlaşmasının dil ile gerçekleştiğini söyleyen Prof. Devlet, bütün Türk halklarının aynı dili konuşması için ilk önce alfabe konusunun çözülmesi gerektiğinden yola çıktı. Bu sempozyum Türk Cumhuriyetlerinin yeni alfabe arayışları çerçevesinde Latin alfabesini benimsemelerine ışık tutan ve daha sonraki yıllarda da önemi zikredilen ilk bilimsel toplantı oldu. Sempozyum kayıtları 1992 yılında hazırlandı. Prof. Dr. Nadir Devlet, yayına hazırladığı bu çalışmanın önsözünde konunun boyutlarını incelemek, değişik Türk boylarına mensup temsilcilerin görüşlerini ve önerilerinin alınması amacıyla bu sempozyumun düzenlendiğini ifade ediyordu. Sempozyum amacına ulaştı ve oybirliği ile tavsiye kararları aldı. Türk Cumhuriyetlerinden ilim adamlarının belirttikleri görüşler, yapılan tartışmalar ve tavsiye kararlar ses bantlarına yapılan kayıtlar derlenerek bir kitapçık hazırlandı. (Devlet, 1992: 1-3.)

Ortak bir alfabe projesinin teklif edildiği bu ilk sempozyumdan sonra M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 20-21 Kasım 2018'de İstanbul'da İkinci Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumunu düzenledi. Sempozyumda, Türk Dünyasında alfabe sorunları ele alınarak ortak Türk Latin alfabesinin nasıl oluşturulacağı, nasıl bir geçiş süreci yaşanacağı farklı teklifler ve görüşlerle tartışıldı. Yedi maddeden oluşan sonuç bildirisi Latin alfabesi esaslı ortak alfabe konusunda yine önemli bir adımdı. *Bildiriler, Türk Dünyasında Ortak Alfabe. Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler* adıyla Ötüken Neşriyat tarafından 2020'de yayımlandı. Prof. Devlet, düzenlenen bu ikinci sempozyumdan konunun önemine binaen büyük bir memnuniyet duyduğunu ifade etmişti.

Göçler ve Sürgünler: Prof. Dr. Nadir Devlet'in Türk Dünyasında göç ve sürgünlerle ilgili görüş ve düşünceleri sadece teorik bilgilere dayalı değildir. Hocamız çok küçük yaşlarda muhaceret hayatını bilen gerek kendisi gerekse ailesi olmak üzere göçmenliğin getirdiği bütün sıkıntıları yaşayan biri olarak ilerleyen dönemlerde çalışmalarının büyük bölümünü bu konuya ayırmıştır.

Prof. Dr. Nadir Devlet, Türklerin, tarih boyunca farklı sebeplerle ana yurtlarından göç etmek zorunda kaldıklarını ve bu göçlerin dünyanın farklı coğrafyalarındaki Türk topluluklarının varlığı gerçeğine dayandığını söylemektedir. İdil-Ural'dan, Kırım'dan Türkiye'ye Uzak Doğu'ya veya Batı'ya göç eden Tatarların bu göçlerin beraberinde getirdiği değişimleri ve etkileşimleri hazırladığı çalışmalarla ortaya koyan Prof. Devlet, bu göç ve sürgünleri bölgenin Ruslar tarafından yeniden şekillendirilmesi olarak yorumlamıştır.

1917 İhtilalinin yarattığı yeni Sovyet rejiminin Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan insanlara bu arada değişik Türk topluluklarına mutluluk değil, büyük felaket, ızdırıp, yokluk ve acılar getirdiğini söyleyen Prof. Devlet'e göre rejim kendini zorla kabul ettirmek için her türlü insanlık dışı politikayı uygulamaktan çekinmemişti. En büyük felaketler Stalin döneminde yaşanmış, 1926 ile 1936 yılları arasında çok sayıda Kazak ve Kırgız zorla yerleşik hayata geçirilerek yüz binlerce insan hayatını kaybetmişti. Aydınlar da çeşitli gerekçelerle sürgün edildi, çalışma kamplarına atıldı veya kurşuna dizildi. Bu uygulamadan 1917 İhtilaline katılan ve Bolşeviklere destek veren aydınlar da kurtulamadı.

Stalin'in uygulamalarının bununla sınırlanmadığını söyleyen Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre, 1937'de ilk olarak Uzak Doğu'da yaşayan Koreliler, Japonya'ya casusluk yapıyorlar gerekçesiyle, topyekûn Orta Asya'ya sürgün edildiler. 1940 yılında ise Polonyalıların büyük bir kısmı Ukrayna ve Belorusya'nın batı kesimlerine sürüldüler. 1941 yılında Polonya'nın paylaşılması sona erip Sovyet-Alman İttifakı bozulup, Almanya'nın hücumu geçmesi üzerine, Ağustos ayında Volga Alman Muhtar Cumhuriyeti lağv edilmiş ve halk Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Sibirya ve Orta Asya Cumhuriyetlerine sürülmüşlerdi. 1942 yılına Leningrad civarındaki Finliler de aynı akıbete uğradılar. (Devlet, 1993:141)

İkinci sürgün dalgası ise 1943 ile 1944 yıllarında gerçekleşti. Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre, bu sefer hedef kitle genellikle değişik Türk boyları ve Müslümanlar oldu. Kuzey Kafkasya'dan Çeçen-İnguşlarla, Karaçay-Balkarlar; Kırım'dan Kırım Tatarları ile diğer azınlık Bulgar, Ermeni ve Yunanlar; Gürcistan'dan Ahıska Türkleri ve İdil boyundan ise Kalmuklar topyekûn sürgüne maruz kaldılar. Bunların biri hariç hepsi düşman Almanlarla işbirliği yapmakla suçlandılar. Ahıska Türkleri ise Türk gizli servisi ile temas kurmakla suçlanmışlardı. Sürgüne yollananlar sürgün esnasında çok kurban verdiler daha sonra da çok katı uygulamalara maruz kaldılar. Baltık ülkeleri tekrar Sovyetler Birliği'nin hâkimiyetine girince suçlu olarak belirlenen 140.000 kadar Litvanyalı, Letonyalı ve Estonyalı da sürgüne uğradı. Bazıları ise doğrudan çalışma kamplarına yollandı. Özel iskân bölgelerine yerleştirilen sürgünler bu bölgeden kaçmaları halinde 20 yıl çalışma kampına mahkûm ediliyorlardı. 1949 verilerine göre 2.300.233 kişi bu şekilde sürgün edilmişti. (Devlet, 1993: 142-143). Vatanlarından sürülen, bir dönem sürüldükleri coğrafyalara dönmeleri engellenen, her tür asimile politikasına direnen sürgün edilmiş toplulukların Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre verdiği mücadeleler ve çektiği sıkıntılar sonucunda bir takım haklar elde etmiş olmaları büyük bir başarıydı. (Devlet, 1984: 102-107; Devlet, 1993: 142; Devlet, 2011:17-32)

Her göç ve sürgünde yaşanan dramatik olaylar, halkların belleğinde derin izler bırakır. Bu sadece bir yer değiştirme eylemi değil, nedenleri ve sonuçları ile toplumsal değişim ve dönüşümler açısından da önemlidir. Kendi ülkesinden, malından, mülkünden, kültüründen, sosyal yaşantısından, ailesinden ve mensup olduğu toplumdan koparılan insanların psikolojik acıları ve travmaları da

ortaktır. Bu gerçeklerden yola çıkarak Prof. Devlet, Stalin döneminde zorunlu göç ve sürgünlere maruz kalan Türkleri bilhassa Kırım Tatarlarının durumlarını yıllarca birçok çalışmasında dile getirerek yaşadıkları problemlerin geniş bir kitleye duyurulmasını da sağlamıştır. (Devlet, 1984:102-129)

Prof. Nadir Devlet'in Uzak Doğu'daki Tatar Başkurtların muhaceret hayatından bahsettiği eseri *Yıraq köñçığıstağı Tatar-Başqortlarğa ni buldı?*, (Uzak Doğu'daki Tatar-Başkurtlara Ne Oldu?) adını taşımaktadır. Bu eser, Prof. Dr. Nadir Devlet'in Tatarca kaleme aldığı bir çalışmadır. Bu çalışma XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Ruslar, İdil-Ural'da yaşayan Tatar Başkurtlar ve Rusya'daki diğer azınlıklarının Çin'in kuzey ülkesi olan Mançurya'ya nasıl ve ne şekilde gittiklerinden bahsetmektedir. Bu halkların Mançurya'ya oradan Çin'in diğer bölgelerine Kore'ye, Japonya'ya yayılmaları için Prof. Devlet ilk önce ekonomik daha sonra ise siyasî sebepler olduğunu ifade eder. İlk sebep 1898'de Doğu Çin Demiryolu'nun döşenmesi, ikincisi 1917 Rusya İhtilali'dir. Rusya'da ihtilalin büyümesi binlerce işçi, köylü, asker ve aydınının Mançurya'ya ve Uzak Doğu ülkelerine gidip sığınmalarına sebep olmuştur. Mançurya ve Uzak Doğu'nun başka ülkelerinde, 50 yıldan az yaşamalarına rağmen, Ruslar ve diğer azınlık halklar dinlerini ve kültürlerini koruyabilmişlerdir. Çünkü doğdukları yere geri dönmeyi hayal bile edememişlerdir. Hocamız eserin önsözüne bu satırlarla başlar (Devlet: 2005: 5-6). Kitapta, Doğu Çin Demiryolu hakkında bilgi verilip 1904-1905 Rus-Japon Savaşı, Japonya'nın Asya ve İslam Dünyası ile ilişkileri, Mançurya Devleti, Japonya'nın Çin'de İlerlemesi ve ardından Çin'de ve Mançurya'daki Ruslar ve azınlık halklar ile Türk-Tatarların çoğunlukta yaşadığı şehirler anlatılmaktadır. Mançurya, Çangçun, Mukden, Kore, Şangah, Japonya, Kobe, Nagoya vb. yerlerde Tatarların kurdukları dinî ve millî cemiyetler hakkında bilgi veren Prof. Devlet, Ayaz İshaki'nin İdil-Ural Türk Tatar Hareketi'nden ve Uzak Doğu İdil-Ural Türk-Tatar Müslümanlarının Kurultayından bahsetmektedir. Bu kurultayın bir sosyal etkileşim ve bilgi kaynağı olduğunu ileri süren Prof. Dr. Nadir Devlet, 1935-1945 yılları arasında Rusya dışında yaşayan Tatarlar için mühim bir hizmet olan ve Tatarca yayınlanan *Milli Bayrak Gazetesi* hakkında da bilgi vermektedir (Devlet, 2005: 70-75). Bu gazete Prof. Devlet'in anne ve babası tarafından neşredilmiştir. Kitap, Uzak Doğu'da kurulan cemiyetler, cami ve okullar tablosu ile listelenmiştir.

Göçler konusunda hocanın bir diğer eseri 2017 yılında basılan *Rusya Mültecileri. Uzak Diasporaya Savrulan Tatarlar*, İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, adını taşımaktadır. Ana vatanları Rusya'nın dışında yaşayan Tatarların tarihî, sosyal, kültürel hayatlarının ele alındığı eser, Uzak Doğu, Türkiye, Finlandiya, İsveç, Avusturya, Çin, Polonya, Letonya, Litvanya, Belorusya ve ABD'deki göçmen Tatarları incelemektedir.

Prof. Dr. Nadir Devlet'in sürgünler ve göçler konusunda vefatından hemen sonra (2021) yayınlanan *Türk Dünyası ve Göç. Vatandan Yeni Vatanlara*, (der. Çağla Gül Yesevi), İstanbul: Küre Yayınları adını taşıyan eser de bu bakımdan

çok anlamlıdır. Bu kitapta hocamız, “Türk Dünyasının Bir Ucundan Diğere Göç İzlenimleri” başlıklı bir yazı kaleme alarak katkıda bulunmuştur.

Millî Semboller/ Değerler: Prof. Dr. Nadir Devlet, Türk Dünyasında uluslaşma sürecinde veya bağımsızlığa geçiş dönemlerinde o devletin veya ulusun mevcudiyetini gösteren millî bayrak, millî marş gibi sembollerden yoksun olanların bunların muadili olabilecek millî sembollere sarıldıklarını, bunun bazen bilinçli bazen de bilinçsizce yapıldığını ifade etmiştir. Prof. Dr. Nadir Devlet’in belirttiği bu husus çok önemlidir. Zira zengin bir tarihe sahip olmalarına rağmen Türk Dünyasında bilhassa Sovyet döneminde geçmişle bağları tamamen zayıflatılan, rejimin istekleri doğrultusunda geleneklerini, edebiyatlarını ve tarihlerini öğrenen ve genç nesle bunları aktaran topluluklar benliklerini koruyabilmek için birleştirici özelliği olan bir takım sembolleri öne çıkartmışlardır. Prof. Devlet’e göre, destanların, bayramların, millî marşların millî şahısların (aydınlar, kahramanlar) millî sembol olarak ortaya çıkması bu ihtiyacın bir göstergesidir.

Tatarların, Sovyet döneminde tarihleri ile olan bağları sadece rejimin izin verdiği ölçüdeydi. Prof. Dr. Nadir Devlet’e göre Tatarlar, millî geleneklerini, edebiyat ve tarihlerini koruyabilmek için bir takım sembollerden de istifade ettiler. Prof. Devlet’e göre Süyüm Bike ve Tukay millî semboller açısından her Tatar için anlamlı ve ilk sırada yer alan değerlerdi. 1988 yılında başlayan egemenlik/bağımsızlık mücadelesinde Tukay Marşı olarak bilinen “İ Tugan Tel (Ey Ana Dili)” adlı şiir, millî toplantılarda ayağa kalkarak söylenen bir anlamda sistemin Tatar halkına yaptığı zulüm ve kısıtlamaların başkaldırısı oldu. (Devlet,1987b: 93-95; Devlet, 1993b: 81-82) Prof. Devlet’e göre bu şiir ve marş hem istiklalden yoksun Tatar halkının bağımsızlığına özlemi hem de dil, millî edebiyat ve vatan sevgisi gibi Tatarlığın kültürel değerlerini yansıtan bir araç haline gelmişti (Devlet, 1997a:88-97).

Türkleri birleştiren en önemli manevî unsurlardan biri dindir. İdil Bulgarları 922’de resmen İslamiyet’i kabul edince aynı yüzyılda diğer Türk boyları da İslamiyet’e geçmişlerdir. İslamiyet Ruslara karşı mücadelede, millî benliği korumada çok önemli bir rol üstlenirken bilhassa Ruslaştırma siyasetine karşı da büyük bir engel teşkil etmiştir. Prof. Dr. Nadir Devlet Sovyetler Birliği döneminde “İdil Ural’da İslamiyet’in Durumu”nu anlatan makalesini 1987 yılında kaleme almıştır. İslamiyet’in 922 ve 1552 yılından itibaren İdil Ural Türkleri arasında yayılması, ardından gelen işgaller, yok edilmişler ve katı tedbirlerin dini nasıl etkilediğinden bahseden Prof. Dr. Nadir Devlet’e göre bu ağır baskılara bölge Türkleri millî benliklerini sadece İslamiyet’e dayanarak koruyabilmişlerdir. Sovyetler Birliği’nde yürütülen Ateizm politikasının yöneticiler için müspet, Müslümanlar için menfi sonuçları olduğunu gösteren makale, Sovyet sosyolojik inceleme ve istatistiklerine dayanarak yorumlanmıştır (Devlet, 1987c: 109-122).

Millilik özelliği taşıyan gelenek göreneklerin, bayramların Türk Dünyasında yaşatılmasını ve bu günlerin birleştirici etkisinin çok önemli olduğunu ifade eden Prof. Devlet, Nevruz'un bilimsel olarak incelenmesinin önemine de dikkat çekmiştir. Çünkü milletlerin millî değerlerinin gelişmesinde ve korunmasında gelenek-göreneklerin, törenlerin ve bayramların büyük rolü vardı. SSCB'de rejimin değişmesi ile çeşitli Türk toplulukları eski Nevruz geleneklerini yeniden sahiplendiler. Millî değerlerin güçlenmesi, geleneklere, bayramlara, kutlamalara ilginin artması ile Nevruz gibi herkesin bayramı olarak kutlanan değerler de canlandı. Sovyetlerin yasaklamalarından sonra unutulmuş eski geleneklerin tekrar hayata taşınması ile Prof. Dr. Nadir Devlet, Nevruz kutlamalarının Türk Dünyasında millilik vasfı taşıyan bir bayram haline geldiğini söylüyordu. Bu amaçla M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Nevruz'un tarihî kökenleri ve değişik Türk topluluklarının Nevruz gelenekleri hakkında 20 Mart 1998'de "Nevruz Konferansı ve Kutlamaları" konulu bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda sunulan bildiriler yayına hazırlanarak *Türk Dünyasında Nevruz*, (haz. Nadir Devlet), M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü İstanbul 1999 adıyla basıldı (Devlet, 1999c: 4-9).

Stratejik Meseleler: Prof. Dr. Nadir Devlet'in çalışmaları tasnif edildiğinde Türk Dünyası ile ilgili hemen her coğrafi bölgenin gerek tarihleri gerekse çağdaş durumları hakkında yazdığı görülmektedir Türk tarihi ve uluslararası önemi olan, stratejik hassasiyet içeren konulardan oluşan çalışmaları, Prof. Devlet'in sorduğu sorulara cevaplar arayan, muhtemel sonuçları değerlendiren, bağlantı kurabilen tarihçiliğine dayanmaktadır.

Prof. Dr. Nadir Devlet, Marmara Üniversitesi'nde 2000'de USKAB adıyla kurulan Uluslararası Stratejik Konular Araştırma Birimi'nin Başkanlığını da yaptı. Ülkemizin en önemli meseleleri arasında olan "Ermeni Sorunu ve bunun dünya ülkelerinin parlamentolarında tanınması" için yapılan propagandalara karşı çalışmalar yürüttü. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan "homecide" cinayet ve "ecoside" çevre tahribatı gibi tabirlere benzetilerek yaratılan "genocide" soykırım kavramının bir insanlık suçu olarak algılandığını, bir topluluğun halkın sistemli şekilde yok edilmeye çalışılmasını anlattığını belirten Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre, soykırım tabiri İkinci Dünya Savaşı'nın ürünüydü. Nazi Almanyası'nda başlıca Yahudilere karşı işlenen suçu vurgulamak için kullanılmıştı. Almanya'nın savaşı kaybeden ülke olarak galiplerin direktif ve suçlamalarını itirazsız kabul etmek zorunda kaldığını ifade eden Prof. Devlet'e göre yine bu dönemde SSCB'de Stalin'in topyekûn sürgüne tabi tuttuğu sayıları milyonları aşan Kırım Tatarları, Çeçen İnguşlar, Karaçay Balkarlar, Ahıska Türkleri ve Almanların yarısının bu sürgün esnasında hayatlarını kaybetmiş olmalarına rağmen SSCB, bir soykırım suçlamasına maruz kalmamıştı. Çünkü SSCB o dönemlerde galipler safında bulunuyordu. Sonuç olarak yurt dışındaki soykırım iddialarının tarihî gerçekleri aramaktan çıkıp siyasî bir boyut kazandığını gündeme getiren Prof. Dr. Nadir Devlet "savaş şartlarında meydana gelen ve gerek Türk gerekse Hristiyan toplulukları ızdıraba

boğan olaylardan tek taraflı intikam almak isteyen, Türklerin her zaman haksız olduğunu düşünen şahıs veya kurumlar gerek yabancılar gerekse kendi içimizde olacaktır” demiştir.

Türklerin yoğun olarak yaşadığı Bağımsız Devletler Topluluğu’nu siyasî, idarî ve demografik yönlerden ele alan Prof. Devlet, çalışmalarında eski Sovyet sisteminin sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarına da yer vererek bu sayede okurun ana konuyu ve metni daha iyi anlamasını sağlamaya çalışmıştır (Devlet,1999b: 271-282). Pek çok makalesinde güvenlik sorunları ile ilgili tespitlerde bulunan Prof. Dr. Nadir Devlet, Avrasya’da kriz bölgelerini analiz ederek muhtemel sorunları incelemiş, Türk dünyası enerji politikalarını aktarmıştır. Akılcı politikalar yürütülmediği takdirde bazı durumlarda dış tahriklerin de etkisiyle ihtilafların ciddi sürtüşme ve çatışma boyutuna ulaşması tehlikesinin her zaman olabileceğini söyleyen Prof. Devlet, bunun meydana gelmemesi için sorunların bilimsel bir şekilde araştırılarak çözüm yolları bulunmasının önemine dikkat çekmiştir (Devlet, 2008: 479-487; Devlet, 2007: s. 93-107.)

Prof. Dr. Nadir Devlet Türk Cumhuriyetleri ile daha doğrusu soydaşlarımız ile ilişkilerimizi daha da geliştirmek için neler yapılması gerektiğini verdiği konferanslarla, raporlarla, sunulan bildirilerle defalarca dile getirmiştir. Buna göre her şeyden önce kurumlar arasında gerçek koordinasyon sağlanmalı, ilişkilerdeki psikolojik faktör incelenmeli, siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkiler dünya ve o ülkelerin gerçeklerine göre yeniden düzenlenmelidir. Hocamızın üzerinde en çok durduğu husus, Türkleri birleştiren ve ayıran faktörlerin psikolojik sebepleriydi. Bu detaylar Çağdaş Türk Dünyası dersinde hocanın anlatımı ve örneklendirmeleriyle henüz lisans döneminde öğrencilere kazandırılırdı. Bu, dönemine göre farklı seviyede bir ders anlatım tekniği idi. Prof. Devlet, bilginin çok önemli bir aydınlanma olduğuna dikkat çekerek bilhassa gençler için ders kitapları da kaleme aldı.

Araştırma projelerine büyük önem veren Prof. Dr. Nadir Devlet bu tip projelerin hazırlanmasını da teşvik etmekteydi. Bu amaçla M.Ü. Araştırma Fonu’nun maddî desteğiyle 1995-1997 yılları arasında Rusya Federasyonu İdil-Ural bölgesindeki Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan Cumhuriyetlerinin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel durumlarının incelendiği bir alan araştırmasının ön şartlar da dahil olmak üzere hazırlık çalışmalarını en ince ayrıntısına kadar planladı. Bu bölgeleri kapsayan ekspedisyona Yrd. Doç. Dr. İsmail Türkoğlu ile birlikte giden hocamız ekspedisyonda günlük olarak tuttuğu kayıtları *İdil-Ural Ekspedisyonu: Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar* adlı bir kitapta yayımlandı (Devlet, 1997: 143s)

Sık sık yurt dışından burs ve davetler alan Prof. Dr. Nadir Devlet bu ülkelerde de çok iyi tanınmaktaydı. Kongre, sempozyum gibi yurt dışı faaliyetlerinin dışında özellikle UNESCO tarafından 17 Nisan-20 Haziran 1991’de düzenlenen İpek Yolu Projesi-Dostluk Yolu Ekspedisyonu denilen bir

projeye davet edilerek 200 kişilik bir ekiple Orta Asya'yı gezdi. Burada çekilen fotoğraflar daha sonra bir fotoğraf albümü şeklinde yayınlandı. *İpek Yolu* başlıklı bu albüm çalışması hocanın uzun yıllar boyunca arşivlediği görsel malzemelerin sunumu olduğu gibi İpek Yolu ekspedisyondaki anı ve günlüklerini de ihtiva ediyordu. Söz konusu yıllarda bu coğrafyalar hakkında henüz detaylı bir bilgiye sahip olunamadığı düşünüldüğünde her bölge için tasnif edilerek hazırlanan fotoğraflar ilim dünyası için büyük bir hizmetti (Devlet, 1999d: V-VI).

İpek Yolundaki Türklerin Dünü ve Bugünü adlı çalışma 2018'de Aydın Üniversitesi tarafından yayınlandı. Çalışma aynı zamanda hocanın bu bölgeler ve değişik Türk toplulukları hakkındaki izlenimlerinin de bir kesitiydi. Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre, İpek Yolu ve bu yol üzerindeki ilişkileri, mücadeleleri iyi bilmeden, tarihî ve kültürel unsurların yayılışını doğru anlamak mümkün değildi.

Sonuç

Prof. Dr. Nadir Devlet'in her türlü yeniliğe açık oluşu, yeni yayınları takip etme, ilgi çekici şeyleri başkalarıyla paylaşma, çağın gerekleri olan teknolojik gelişmelerden uzak kalmayıp bunu bilhassa hayata ve çalışmalarına uyarlaması en önemli özelliklerindendi. Titizliğini çeşitli fırsatlarda ifade ederken çalışmanın daha sistemli olması ve istenilen bilgilere daha kolay ve çabuk ulaşılabilmesi için gerek idareciliğinde gerekse bilimsel faaliyetlerinde kendine özgü planlamalar uygulamıştı. Görev şuuru, çalışkanlığı en çarpıcı özelliği olup, bir işi sonuna kadar götürmesi, yanlıyla mücadelesi ve faydalı olduğuna inandığı işler yapması da hocanın en belirgin yönleriydi.

Bir ilim adamının sorgulayıcı ve şüpheli olması gerektiğini söyleyen Prof. Dr. Nadir Devlet'e göre ilmi şüphecilik bir akademisyen için en önemli vasıflardan birisi idi. Eleştiri mekanizması çok güçlüydü. Bilhassa öğrencilerine doğrudan hatayı söylemesi de onların ileride mahcup olmamaları içindi. Prof. Dr. Nadir Devlet akademik hayatı boyunca çok farklı ödüllerle de mükafatlandırıldı. Bu ödüller onun için yaptığı çalışmaların halkı bilinçlendirmek adına katkı sağlaması daha doğrusu işe yaraması açısından anlamlıydı. Emekli olduktan sonra da çalışmalarına ara vermeden devam etti. Prof. Dr. Nadir Devlet, dünyada ve Türkiye'de yaşanan siyasî, sosyal ve kültürel gelişmeleri, konuyla ilgili görüşlerini internet yayıncılığı vasıtasıyla aktarmaya çalıştı. Türk dünyasını tarih, ekonomi, uluslararası ilişkiler ve sosyolojik açıdan yaşanan değişimleri yakından izleyen, gelişmeleri değerlendiren ve bunları öğrencileri ile paylaşan Hocam Prof. Dr. Nadir Devlet, Türk dünyasına önemli katkısı olan bir bilim adamı olmuştur. Eserleri ve fikirleri ile bize yol göstermeye devam edecektir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Nesrin Sariahmetoğlu (%100)
Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Devlet, Nadir. (1982). Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 21, s. 87-95.
- Devlet, Nadir.(1983a). A Specimen of Russification: the Turks (Tatars). *Central Asian Survey*, 2, s. 79-88.
- Devlet, Nadir. (1983b). Sovyetler Birliği'ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s.1-10.
- Devlet, Nadir. (1984) . Topyekün Sürgünün 40. Yılı Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 33, s. 102-129.
- Devlet, Nadir. (1987a). *Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye*, (haz. Nadir Devlet, İnci Enginün, Emine Gürsoy Naskali), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 29-30 Eylül 1986'da düzenlenen Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, İstanbul.
- Devlet, Nadir. (1987b). Was Tukay an Atheist? On the Occasion of His 100th Anniversary. *Central Asian Survey*, 6, s. 93-98.
- Devlet, Nadir. (1987c). İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, 1983-1987, s.109-122.
- Devlet, Nadir (1988). Atatürk'ün Ölümünün Tatar Türkleri Arasında Yankıları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Atatürk'e Armağan*, s. 85-92.
- Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu, 18-20 Kasım 1991*. (1992). (haz. Nadir Devlet). İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Devlet, Nadir. (1993). *Çağdaş Türkler*. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi. Ek cilt, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Devlet, Nadir. (1995). Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri. *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, s. 167-189
- Devlet, Nadir. (1995/1996). Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'nin Türk Tarihine Bakışı. *Avrasya Etüdleri*, 4, s. 92-104.
- Devlet, Nadir. (1996) . XX. yy'da Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu, *Belleten*, c. LX, 227, s. 191–202.
- Devlet, Nadir. (1997a). Diasporadaki Tatarlar ve Tukay (Doğumunun 110. Yılında). *Türk Yurdu*, 406, s. 88-97
- Devlet, Nadir. (1997b). *İdil-Ural Ekspedisyonu: Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*. Ankara: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Devlet, Nadir. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi-1917-1919)*. İstanbul: .Ötüken Yayınları.
- Devlet, Nadir. (1999a). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. 2. bsk, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Devlet, Nadir. (1999b). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları. *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 271-282.

Devlet, Nadir. (1999c). Türk Dünyasında Nevruz. *Türk Dünyasında Nevruz* (haz. Nadir Devlet) İstanbul: M.Ü. Türkiyat Enstitüsü Yayınları, s. 1-9.

Devlet, Nadir. (1999d). *İpek Yolu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Devlet, Nadir. (2003). Türk Dünyasında Uygarlık Ölçütleri ve Sorunları-Dil Faktörü. *Üçüncü Min Jıldıkın Bocogosunda Türk Tsivilizatsiyası Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı (Kongre Bildirileri, 2-3 Ekim 2000, Bişkek)*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları. s. 133-137.

Devlet, Nadir. (2005). *Yıraq könçığıstağı Tatar-Başqortlarğa ni buldı?*, Kazan : Kazan Devlet Universiteti,

Devlet, Nadir. (2007). Enerji Hatlarının Güvenliğinde Ülkelerin İstikrar Sorunları. *Avrupa ve Orta Asya Arasındaki Enerji Köprüsü Türkiye*. (ed. Werner Gumpel-Alpay Hekimler). Ankara: Konrad Adenauer Stiftung Yayını.

Devlet, Nadir. (2008). Gelecek On Yılda Avrasya'da Muhtemel Güvenlik Sorunları. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 19, s. 479-487.

Devlet, Nadir. (2011a). *Millet ve Sovyet Arasında. 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.

Devlet, Nadir. (2011b). *Bellek.-İnsan-Eser: Cengiz Dağcı*. (haz. Emel Kefeli-Nesrin Sarıahmetoğlu), İstanbul: Ötüken Yayınları.

Türk Dünyasında Ortak Alfabe. Uygulamalar, Arayışlar, Teklifler, (ed. Okan Yeşilot vb). (2020). İstanbul: Ötüken Neşriyat

ТЮРКСКИЙ МИР И ТАТАРЫ В ИСТОРИОГРАФИИ ДОКТОРА, ПРОФЕССОРА НАДИРА ДЕВЛЕТА

АННОТАЦИЯ

Своими работами, научной серьезностью, дальновидными комментариями и определениями доктор, профессор Надир Девлет является уважаемым ученым, оставившим очень важный след в тюркской историографии. Областью изучения Надира Девлета является тюркский мир, и эта территория всегда разносторонне затрагивалась в его произведениях. Приняв в качестве рабочего принципа тщательное изучение всевозможных деталей в областях науки, большинство исследований Надира Девлета посвящено Волга-Уральскому региону. Интерпретируя как историю, так и текущие политические события этого региона в своем уникальном стиле, Надир Девлет раскрыл эти комментарии в своем анализе. Его работы, защищенные авторским правом, а также статьи, отчеты и документы, которые он написал за эти годы, являются очень важным источником данных для исследователей. В этих исследованиях Надир Девлет пытался представить глубину сюжетов не только через определенное событие, но и через многогранное повествование. Доктор, профессор Надир Девлет, обладающий динамичным и живым

пониманием истории, своими работами показал, насколько красочен тюркский мир и насколько богаты его имя и культура.

Надир Девлет, осуществивший политические изменения, происходившие в Советском Союзе за время существования системы, также часто писал о тюркских республиках, получивших независимость после распада Советского Союза. Он внес большой вклад в мир науки своими исследованиями, поделившись многими концепциями, терминами и предложениями по вопросам, которые были неизвестны или менее известны в те дни. Доктор, профессор Надир Девлет занимался своими исследованиями Волга-Уральского региона и татар в широких хронологических рамках, таких как Царская Россия, Советский Союз и постсоветский период.

Профессор Надир Девлет, указавший на многие проблемы, которые переживались в переходный период после распада Советского Союза и которые предстоит испытать в будущем, и, сделав необходимые предупреждения, показал, какое национальное самосознание у национальных общин в Российской Федерации, особенно у татар. Поскольку различные тюркские племена сосредоточены в регионах, являющихся географическим продолжением друг друга, он считал долгом будущих поколений писать содержательные статьи по истории, международным отношениям, экономике, социологии и стратегическим вопросам, касающимся почти каждого региона.

Одним из вопросов, на котором Надир Девлет настаивает и которому придает большое значение в своих работах о тюркском мире, является языковой вопрос. Поскольку русский язык является важным культурным элементом тюркского мира, он также превратился в элемент цивилизации, поскольку тюркский мир был представлен миру на этом языке. Надир Девлет, раскрывший, что политика русификации нерусских во времена Советского Союза была очень важной проблемой, и написавший много статей о своих определениях, обратил внимание на очень серьезные проблемы, объясняя, какой исторический процесс прошли нерусские народы в процессе русификации. Надир Девлет также написал немало статей на эту тему.

Исследования Надира Девлета о тюркском мире в сочетании с историей его жизни показывают, что он не ученый, который собирает и представляет существующую информацию, а ученый, который изменяет и обновляет то, что известно. Доктор, профессор Надир Девлет, хорошо понимавший запросы, нужды и ожидания того периода, пытался формировать собственную историографию, выявляя устаревшие сведения, представления и недостатки. Его мир идей, теоретические и концептуальные смыслы в этом мире идей будут поняты и осмыслены более глубоко с годами.

Ключевые слова: Надир Девлет, Волга-Урал, Татарстан, турок/тюрк, Казань.

ZEYNEB BİYİŞEVA'NIN ÖYKÜLERİNDE ÇOCUKLARA BAKIŞ YAHUT ÇOCUK İMGESİ *

GÜLÜZAR DEMİR**

Öz: Zeyneb Biyişeva, XX. yüzyıl Başkurt edebiyatında önemli bir yere sahip olan toplumcu gerçekçi yazarlardan biridir. Edebiyatın çeşitli türlerinde eserler veren sanatçının edebî yönü hayli kuvvetlidir, ayrıca eserlerinin alt metinlerinde dikkate değer bir didaktik çabanın belirginleştiği görülür. Bu doğrultuda bu çalışmanın esas dayanağı Zeyneb Biyişeva'nın "*Başak (Başak), Kıyaş Nime Tině? (Güneş Ne Dedi?), Yarzamsı (Yardımcı) ve Yeşel Yügen (Yeşil Yular)*" adlı öyküleri olmuştur. Bu öykülerdeki başat temalar; çocuk eğitimi, çalışkanlık, birlik ve beraberliktir. Öykülerde kahramanların genelde çocuk olduğu ve bu çocuk kahramanların verilen görevleri başarıyla yerine getirdiği rahatlıkla görülebilmektedir. Öykülerdeki çocuk kahramanlar ile yazar arasında bir paralellik olduğu söylenebilir. Yazarın içerisinde bulunduğu toplumun sosyal ve siyasi şartlarına çocukluğundan beri tanık olması onun edebî kişiliğinin oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Bu makalede yukarıda değinilen hususları bir araya getirip öykülerin alt metinlerinde nelere dikkat çekilmek istendiği açıklanmıştır. Yöntemsel açıdan sosyolojik eleştiri ve biyografik eleştiriden yararlanılmıştır. Çünkü yazarın hayatında yer alan olaylar, içinde yaşadığı koşullar, aile ortamı, okuduğu kitaplar yazarın kişiliğinin ve dolayısıyla eserlerinin iyi anlaşılması için gerekli bilgiler sayılmaktadır. Öykülerde geçen kahramanların adeta Biyişeva'nın öğretmenlik mesleğinin bir semeresi olarak bilinçli ve çalışkan neslin onun kurgu dünyasında hayat bulduğu gözlemlenmiştir. Sanatçının istediği ideal toplumun bireylerini temsil etmeleri yönüyle Biyişeva'nın öykülerinin son derece önemli ve değerli edebî yapıtlar olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zeynep Biyişeva, Başkurt Edebiyatı, Sosyolojik Eleştiri, Biyografik Eleştiri

THE VIEW TO CHILDREN OR THE IMAGE OF THE CHILDREN IN ZEYNEB BIYISHEVA'S STORIES

Abstract: Zeynep Biyişeva is a socialist-realist writer who has an important place in the 20th century Bashkir literature. The literary side of the artist, who produces works

* Bu makale Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesinde tarafımızca hazırlanan "Zeyneb Biyişeva'nın Hikâyeleri Üzerine Başkurt Türkçesi Dil İncelemesi" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Merkez/ Çanakkale <https://orcid.org/0000-0002-2904-0175>

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 02.12.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 14.12.2022)

Doi:10.47089/iuad.12137779

in various genres of literature, is quite strong; in addition, it is seen that a remarkable didactic effort becomes evident in the sub-texts of her works. In this direction, the main basis of this study was Zeynep Bişeva's short stories named "Başak (Başak), oyas Nime Tin ? (Güneş Ne Dedi?), Yarzamsı (Yardımcı) and Yeşil Yügen (Yeşil Yular)". The main themes in these stories are; child education, hard work, unity and togetherness. It can be easily seen in the stories that the protagonists are usually children and that these child characters successfully fulfill the given tasks. It can be said that there is a parallelism between the child characters in the stories and the author. The fact that the author has witnessed the social and political conditions of the society she is in since her childhood has been an important factor in the formation of her literary personality. In this article, it will be tried to explain what is wanted to be emphasized in the subtexts of the stories by bringing together the points mentioned above. Methodologically, sociological criticism and biographical criticism will be used. Because the events in the author's life, the conditions in which she lives, the family environment, and the books she reads are considered necessary information for a good understanding of the author's personality and therefore her works. It has been observed that the conscious and hardworking generation of the heroes in the stories almost as a result of Bişeva's teaching profession came to life in her fictional world. It has been determined that Bişeva's stories are extremely important and valuable literary works in terms of representing the individuals of the ideal society desired by the artist.

Keywords: Zeynep Bişeva, Bashkir Literature, Sociological Criticism, Biographical Criticism

Giriş

Başkurt halk romancısı, şairi ve oyun yazarı Zeynep Bişeva, Başkurdistan'ın Kügersin Bölgesi'nin Töyömbet köyünde 2 Ocak 1908 tarihinde dünyaya gelmiştir. Yazar çocukluğundan beri hayatın acısını da, sevincini de birlikte yaşamıştır. Annesini 3, babasını 11 yaşında kaybeden yoksul köy çocuğuna cumhuriyete kadarki dönemin şartları, okuma imkanını ancak 12 yaşında sağlayabilmiştir (Baimov vd., 2003: 378; Velitov, 2009: 23; Höseyinov, 2004: 227). Yazar çocukluğuyla ilgili "*Doğrusunu söylemek gerekirse, ben çocukluk yıllarımı hatırlamayı hiç sevmiyorum. Hangi insan şu anda yaşadığı aydınlıktan geçmişte yaşadığı karanlık yıllara gitmek ister ki! Ama bu yaşananların hiçbirisi unutulmayacak. Geride bırakılan uzun yolun ilk patikaları gibi geçen sıkıntılı yılların asıl nedeni, ne de olsa çocukluk yıllarında yatıyor.*" demiştir. Karagöz, yazarın sözlerinin, Ekim Devrimi'nden önceki İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk ulusunun arzuladığı, uğruna kan döktüğü bağımsız olma düşüncesini onaylamadığını belgeler nitelikte olduğunu belirtmiştir (Karagöz, 2011: 313). Zeynep Bişeva'nın kaderi, memleketinin ve halkının kaderiyle birlikte gelişmiştir. Yeni kuruluşun şartları genç neslin önünde bilime, kültüre, sanata ve hizmete yeni ve geniş fırsatlar çıkarmıştır. Yazar, bu süreci karanlık bir dönemden aydınlığa geçiş olarak nitelendirmektedir.

Zeynep Bişeva, *Milli Pedagoji Enstitüsünü* tamamladıktan sonra 1929-1930 yıllarında *Temes*'te öğretmen, 1931 yılında *Ufa*'da Başkurt ve Tatar yazı dilinde çıkan *Piyon r* dergisinde baş editör olarak çalışmıştır. Bu derginin ders kitapları

bölümünde yazar olarak da çalışan Biyişeva, bu dergi sayesinde edebiyat dünyasına, yazarlar ve şairler çevresine, yakınlaşmıştır. Bu, onun lise döneminde oluşan eser yazma, üretme isteğini tekrar arttırmış ve güçlendirmiştir. Yazar bu dergiden sonra, 1934 yılına kadar, *Başkurdistan Kitap Neşriyatında* editör olarak çalışmıştır. Birkaç yıl sonra Ufa'dan ayrılan yazar, *Makine Traktör İstasyonunda* ve bazı bölge gazetelerinde çalışmıştır (*Ularsı, Bolşevistik Kolhoza*). 1938 yılında Zeyneb Biyişeva yeniden Ufa'ya dönmüş ve ilk olarak (1951 yılına kadar) radyo komitesinde editör, daha sonra *Başkurt Devlet Kitap Neşriyatının* çocuk edebiyatı bölümünde müdür olarak çalışmıştır (Baimov vd., 2003: 378-379; Karagöz, 2011: 314).

Zeyneb Biyişeva'nın eserlerini hayat çizgisinden ve yaşadığı tarihî dönemin şartlarından bağımsız olarak değerlendirmek güçtür. 1917 Ekim Devrimi'ne kadar yazarın içinde bulunduğu toplum çeşitli zorluklarla mücadele etmiştir. Ancak inkılaptan sonra Sovyet rejimi sayesinde toplumun karanlıktan aydınlığa geçtiği; bilim, sanat ve edebiyatta gelişmeler yaşandığı düşünülmektedir (Baimov vd., 2003: 378). Zeynep Biyişeva da devrim öncesi zorluklarla mücadele etmiş ve devrim sonrası yaşanan gelişmelerden olumlu yönde etkilenmiştir. Zeyneb Biyişeva Başkurt kadınları arasında ilk şiir kitabını, ilk drama eserini, derin muhtevalı romanlardan oluşan ilk Başkurt üçlemesini (trilogiya) yazan önemli bir yazardır. Büyük bir söz ustası olan yazarın eserleri "halka olan yakınlığı" ile bilinmektedir. Şiirlerinde, "Sërlë Kuray" (*Sırlı Kuray*) gibi sahneyi gümbürdeten dramalarında, "Uyanıv" (*Uyanma*) adlı ünlü trilogiyasında Zeyneb Biyişeva güçlü ve duyarlı şahıslar yardımıyla halkın kaderini ve halkın vatani için durmadan mücadele vermesini başarılı bir şekilde ele almıştır. O, Başkurdistan sınırlarını aşır pek çok milletten okuyucuya ulaşmış ünlü bir şahsiyettir (Bikbayev, 2009: 9-14). Başkurt halkının kıymetli kızı olarak görülen yazar, Başkurdistan Cumhuriyeti'nin ilk Halk Yazarı adını ve "Salavat Yulayev Devlet Ödülü"nü almıştır (Velitov, 2009: 23).

Zeyneb Biyişeva, sanat hayatının ilk yıllarından itibaren edebiyatın bütün dallarında canla başla çalışmış; trilogiya eserlerinin yanında roman, öykü, piyes, şiir, masal, tercüme eser, edebî makale ve deneme türlerinde; bir gazeteci şahsiyet olarak da toplumsal makale ve röportaj türlerinde eserler vermiştir. Karagöz onun eserlerinin edebî kalıpların dışına çıkarak Sovyet edebiyatında, dolayısıyla Başkurt edebiyatında yeni bir çığır açtığını aktarmaktadır (2011: 315). Önceleri, çocuk edebiyatı türlerinde eserler veren bir yazar olarak tanınan Biyişeva aydın, romantik ruhlu bir yazar olarak öyküler, şiirler ve ibretli masallar yazmıştır. Daha sonra "Duş Bulayık" (*Dost Olalım*), "Könhılıv" (*Künhılıv*), "Gölyamal" (*Gülyamal*), "Seyër Këşë" (*Tuhaf İnsan*), "Uyzar, Uyzar" (*Düşünceler, Düşünceler*) gibi keskin polemik ruhlu öykülerini kaleme almıştır. Zeyneb Biyişeva'nın yazdığı "Möhebbet hem Nefret" (*Sevgi ve Nefret*), "Nežër" (*Nedir*), "Tılsımlı Kuray" (*Tılsımlı Kuray*) gibi dramatik eserler, şekil ve üslup yönünden Başkurt Sovyet edebiyatında yeni bir dönemin başlangıç eserleri olma özelliği taşımaktadır. Bu eserler halk yaratıcılığı şiirselliğinde, folklor malzemelerinden

fazlasıyla yararlanılarak yazılmıştır. Karagöz bu eserlerdeki karakterlerin tarzının, geniş bir şekilde genelleştirilip felsefî sembollerle renklendirildiğini belirtmiştir (2011: 313-315).

Yazar üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalar yazarın hayatı, eserleri ve Başkurt edebiyatındaki yeri hakkında önemli bilgiler vermektedir¹. Edebî yönü hayli kuvvetli olan Biyişeva'nın eserlerinin alt metinlerinde dikkate değer bir didaktik çabanın belirginleştiği görülür. Bu doğrultuda bu çalışmanın esas dayanağı Zeyneb Biyişeva'nın "Başak (*Başak*), Kıyaş Nime Tinë? (*Güneş Ne Dedi?*), Yarzamsı (*Yardımcı*) ve Yeşel Yügen (*Yeşil Yular*)" adlı öyküleri olmuştur. Bu öykülerdeki başat temalar; çocuk eğitimi, çalışkanlık, birlik ve beraberliktir. Öykülerde kahramanların genelde çocuk olduğu ve bu çocuk kahramanların verilen görevleri başarıyla yerine getirdiği tespit edilmiştir. Bu makalede yukarıda değinilen hususlar bir araya getirilerek öykülerin alt metinlerinde nelere dikkat çekilmek istendiği açıklanmıştır. Yöntemsel açıdan sosyolojik eleştiri ve biyografik eleştiriden yararlanılmıştır. Çünkü "[y]azarın hayatında yer alan olaylar, içinde yaşadığı koşullar, aile ortamı, okuduğu kitaplar (...) yazarın kişiliğinin ve dolayısıyla eserlerinin iyi anlaşılması için gerekli bilgiler sayıl[maktadır]" (Moran, 2003: 132).

İnceleme

XX. yüzyıl Başkurt edebiyatında önemli bir yere sahip olan toplumcu gerçekçi² yazarlardan biri olan Zeyneb Biyişeva, eserlerini kendisinin ve

¹ Karagöz, Erkan (2011). Başkurt Sovyet Yazarı Zeyneb Biyişeva. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 1, 311-322. Demir, Gülüzar (2019). *Zeyneb Biyişeva'nın Hikâyeleri Üzerine Başkurt Türkçesi Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale. Tay, Sevilay (2020). *Zeynep Biyişeva'nın "Kemhételgender" Romanının Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğünün Hazırlanması*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir. Tamam, Kübra (2021). *Zeyneb Biyişeva'nın Ültü İyik Buyında Adlı Romanının Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir. Ertürk, Fatma, & Tay, Sevilay (2022). *Aşağılananlar*. Ankara: Bengü Yayıncılık. Tay, Sevilay (2019). Başkurt, Kazak Edebiyatlarından İki Eserin Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Çerçevesinde Mukayesesi.

² 1930'larda ortaya çıkan ve ana ilkelerinin 1943'te toplanan 'Sovyet Yazarlar Birliği'nin Birinci Kongresi'nde saptanan "toplumcu gerçekçilik" Rusya'da devletin resmi sanat görüşü sayılmaktaydı. Sanatın ne olduğu sorusundan çok ne olması gerektiği sorusuna cevap veren toplumcu gerçekçiliğe göre sanatın yansıttığı gerçeklik, toplumsal gerçekçiliktir. Ama bu gerçeklik devrimci gelişme içinde görülür ve doğru olarak tarihi somutlukla işçi sınıfının eğitimi gözetilerek yansıtılır. Yazarın görevi toplumun belli bir dönemdeki gelişim doğrultusunu belirleyen toplumun iç yapısını ve dinamiğini kavramaktır. O dönem için tipik olan tarihi durumu anlayan yazar; eserinde kişiler, olaylar ve durumlarla bu tarihi güçlere somutluk kazandırır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Oktay, Ahmet (2003). Toplumcu

milletinin yaşanmışlıklarından hareketle oluşturmuştur. Başkurt edebiyatında özgün tarzını oluşturan yazar, kendi bakış açısıyla eserlerinde dünü ve bugünü işlemiştir. Halkının bağımsızlık mücadelelerine, sosyal problemlerine, günlük yaşantılarına, üzüntü ve kederlerine şahit olarak büyüdüğü için eserleri bu doğrultuda şekillenmiştir. Eserlerinde belirli tipler aracılığıyla halkın vatandaşlık görevlerini yerine getirmelerini ve bu görevleri hayatlarının ayrılmaz bir parçası olarak görmelerini aşılama çalışmıştır. Yaşadığı toplumda her vatandaşın vatani için bir şeyler yapabilecek olduğunu eserlerinde ustaca işlemiştir. İncelemiş olduğumuz öyküler de yazarın edebî kişiliği hakkındaki görüşleri destekler niteliktedir.

Zeyneb Biyişeva'nın öykülerini kaleme alırken içinde bulunduğu sosyal durumu ve genel şartları göz ardı etmeden ve soyutlamadan eserlerine yansıttığı açıkça görülmektedir. Öykülerdeki kahramanlar; üç yaşında annesini, on bir yaşında da babasını kaybettiği için yalnız bir birey olarak hayatta kalma mücadelesi veren sanatçıyı anımsatır (Karagöz, 2011: 313). Bu durum *Başak* adlı öyküde, öykünün çocuk kahramanı olan "**Hebirzēn atahı, kart uqıtıvsı Helim ağay, avırıp yata.**" (Biyişeva, 1969: 355) (*Hebir'in babası, yaşlı öğretmen Helim abi, hasta yatıyor.*) olmasıyla hissedilebilir. Hebir, henüz oyun çağında olmasına rağmen bir yetişkin hissiyatında olan, büyük sorumluluklar alan bir bireydir. Şüphesiz bu bilinçte olmasının en büyük etkeni toplumun ve ailesinin içerisinde bulunduğu sosyal ve siyasi şartlardır. Hebir, arkadaşlarıyla birlikte büyük bir duyarlılıkla çiftlik sahiplerinin uğrayabileceği zararı önleyebilmek ve onlara yardımcı olabilmek için çalışırlar. Yine bu doğrultuda *Yarzamsı* adlı öyküsünde kahramanın babasının hasta olması dikkate değer bir durumdur:

"**Yeygē kıziv eş vaqıtında Yemildēn atahı qapıl avırıp kittē.**" (Biyişeva, 1969: 369). (*Yaz gününde sıcak iş zamanlarında Yemil'in babası birden hastalandı.*)

Öykünün kahramanı olan Yemil evin bütün işlerini yetişkin bir insan gibi üstlenip "baba"nın yerini almıştır. Bu zor ve sıkıntılı işlerin üstesinden gelmek, hayatın gerçek yüzüyle henüz çocukken tanışmak hiç şüphesiz kolay bir durum değildir. Aynı şekilde Biyişeva da "[ç]ocukluk yaşlarından itibaren hayatın acı ve sert gerçekleriyle yüzleş[miştir]" (Baimov vd.'den aktaran Karagöz, 2011: 313). Bu nedenle Biyişeva'nın gerçek hayatıyla kurgu gerçeği arasında bir paralellik görülmektedir. "*Devrim yıllarında fakir, öksüz ve yetim köylü çocuğu olan yazar*" (Baimov vd.'den aktaran Karagöz, 2011: 313) eserlerini çocukluk yıllarından birtakım olumsuzlukları ekleyerek meydana getirmiştir. Yine ilkokul öğretmenliği yapmasından dolayı (Karagöz, 2011: 314) talim, terbiye ve öğreticilik bağlamında öykülerinin kahramanlarının çocuk olması şaşırtıcı değildir. Bu düzlemde dikkati çeken bir diğer husus da öykülerdeki çocuk kahramanların çalışkanlığı, bilgeliği ve erdemliliğidir. Öyle ki bu çocuk

Gerçekçiliğin Kaynakları. İstanbul: Everest Yayınları; Moran, Berna (2003). *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

kahramanlar adeta “büyük ve meziyetli bir insan” profilindedir. *Başak* adlı öykünün kahramanı olan *Hebir* bu doğrultuda dikkate değerdir:

"... her yıl hayın, bigerek te dürtensë klastı maqtav gramotahı mēnen tamamlavı, mandolinala bik heybet itēp uynay bēlėvė, uyında, sesenlėkte le bēr malayzı la aldın sığarmavı hem in tertiplē piyonēr bulıvı mēnen ul üzēnēn iptēsterē arahında hōrmet kazaŋan." (Biyışeva, 1969: 354). (*[h]er yıl özellikle de dördüncü sınıfı takdir belgesi ile tamamlaması, mandolini de güzel bir şekilde çalması, oyunda, sözde, ustalıkta da bir çocuğu dahi üstün çıkarmaması ve en disiplinli lider olmasıyla o kendi arkadaşları arasında saygı kazanmış[ur]*).

Biyışeva'nın çocuk kahramanları sadece bilgi ve yetenek bakımından değil sosyal bakımdan da dikkate değer kahramanlardır. Bu çocuk kahramanlar “tek başınlığın” vermiş olduğu zorlukla “birlikte olmanın” sağladığı kolaylığı henüz küçük yaşta kavrayacak ve özümseyecek bilinçtedir. Nitekim *Hebir*, arkadaşları arasında herhangi bir uyuşmazlıkta hemen olaya müdahil olup herkesi “birleştirmekten” geri durmamaktadır:

"Üz-ara tartış sışha la, ularzı yaraştırıvsı Hebir bula. Gōmümen, nisēktēr, hōyleřēp, aňlařıp kuymaştan, ul üz tiñdeřterē hem üzēnen kēsēler arahında la tanılğan başlık bulıp alğaynı." (Biyışeva, 1969: 353). (*Kendi aralarında kavga çıkarsa da onları barıştıran Hebir oluyor. Genellikle bir şekilde konuşup, anlaşıldığından o kendi akrabaları ve kendisinden küçükler arasında da tanınan bir lider olmuştur.*)

Yine bu doğrultuda *Yeşel Yügen* adlı öyküsüne değinmekte fayda vardır. Çünkü bu öyküde kahramanların hepsi çocuktur. Bu çocuklar buldukları bölgede bir gezi düzenleyip gördükleri yerleri ise hesaplama arzusu içinde olmuşlardır. Yazarın çocuklara böyle bir nitelik atfetmesi elbette ki önemli ve dikkate değer bir husustur:

"Ozaqlamay yeygē kanikul başlandı. Piyonērzer, üz kolhozdarınıñ bōte yērēn qarap sığırğa, unda küpmē yırın, soşor, yırğanaq barın işepke alırğa tēlep, poşodka sığıp kittēler. İşepke gēne alıp ta qalmanılar, hatta kartağa la tōřöröp yōrönōler." (Biyışeva, 1969: 379). (*Çok geçmeden yaz tatili başladı. Öncüler, kendi çiftliklerinin her yerini incelemeye, orada ne kadar yarık, çukur varsa hepsini hesaplamayı amaçlayıp, gezintiye çıktılar. Sadece hesaplamakla kalmadılar, hatta haritaya da işaretlediler.*)

Bu çocuk kahramanlar arasında bulunan *Demin*'in çok okuması, bilgili olması ve sakin tabiatlı görünmesi yazarın istediği kahraman profili düzlemindedir. Tıpkı *Başak* öyküsünün kahramanı *Hebir* gibi *Demin* de çalışkan, bilgili ve erdemli bir profildedir. Oysa öykünün diğer kahramanları okumanın ve bilgili olmanın hiçbir şeye yaramadığı kanaatindedirler:

"Üte tıynaq, yıvaş holoqlo Demin gēne beheske katnaşmanı. İptēsterē unan: – Demin ul uqıvzan başkanı bēlmey. E uqıv ösön talant kerekmey.

Tırırlık bulha yēte, -tip köldöler." (Biyişeva, 1969: 378). (*[Ç]ok mütevazı ve sakin tabiatlı Demin bahse katılmadı. Arkadaşları: - Demin, o okumaktan başka bir şey bilmiyor. Amma okumak için yetenek gerekmiyor. Çalışkanlık olsa yeter, deyip güldüler.*)

Fakat Demin, arkadaşlarının hayatını da okudukları sayesinde kurtarmıştır:

– **Ƙoşaş üte yaman kızzıra başlanı, yırın eşē ƙalay rehet, yēles kēnelēr. Eyzegēz, şunda tōşöp, halkın alıp sıgayıƙ, -tinē. -Yırındıñ in teren yērende nime bar iken? Unda 2050 hava nisēk iken? Tōşöp bēleyēk! -tip te ƙızıƙhındırıp yēberzē. (...) Ozaƙlamay ular yırındıñ tepeşērek yarınan kēmuzarzan tüben hikērzēler. Öştö boşmas Demin gēne torop ƙaldı.**

– **Min hēzzē oşonda kötörmön, -tinē ul. (...)**

Yırın eşē töpkerek ingen hayın ƙaranğıraƙ, yēvēşērek bula barzı. Yarzarı 2060 tēkelengenden-tēkelendē. Haman tigēzhēzerek, uyılmalıraƙ bula barzı. Ƙayhı bēr urındarı, öşke yēmērēlēp tōşörzey bulıp, küñēlge hevēf halıp tora inē. Öşke ƙarahañ, bınan kük yözö kēskey gēne, zeñger aşyavlıƙ hımaƙ ƙına bulıp kürēne başlanı. E bil yat donya mēnen mavıƙƙan balalar haman alısrıaƙ, töpkerek ine barzılar. Ul arala Ƙaƙtav artınan ƙalın ƙara bolot ƙalkıp sıƙtı.

«Üte kızzırında bēr hikmet bar inē le», tip uylap aldı Demin. Tınışızlanıp torop baştı. Sabırhız atlap, yar buylap arı-birē yöröy başlanı. «Yamğır yavmas ēlēk eylenēp sıƙhalar yarar inē. Yukha yırğanaƙtı hıv başır zabaha!» (Biyişeva, 1969: 376).

Sıcak havadan bunalan çocuklar hem serinlemek hem de gördükleri derin çukuru keşfetmek için aşağı indiler. Fakat Demin yukarda kalmayı tercih etmişti. Çukur yukarıdan görüldüğünden daha derin, karanlık ve nemliydi. Kıyıları dikleştikçe çukur her an çökecek gibi görünüyordu. Demin Kaktav ardından gelen kara, yağmur bulutlarını görünce şiddetli yağmurun çukura dolup içeridekileri boğabileceğini anlayınca bağırılmaya başladı. Sesini aşağıdaki arkadaşlarına duyurabilmek için çabaladı ve en sonunda başardı. Çocuklar Demin'in uyarısı ile büyük bir felaketten kurtuldular.

"– **Bögöngö köndöñ batırı hin buldıñ, Demin. Rehmet! -tip unıñ ƙulın ƙıştı. – İpteşterēñdē belenen ƙotƙarzıñ. ...-İpteşterēñdē belenen ƙotƙarzıñ."** (Biyişeva, 1969: 378). (*-Bugünün kahramanı sen oldun, Demin"... - Arkadaşlarını kazadan kurtardın.*)

Biyişeva'nın öne çıkan bir diğēr çocuk kahramanı ise ailesine yardımcı olan ve bununla yetinmeyi az bulan Yemil'dir. Yemil, yukarıda da belirtildiği üzere, yazarın *Yarzamsı* adlı öyküsünde yer almaktadır. O; babasının hastalanmasından ötürü ev işlerinde annesine yardımcı olmuş, babasının yarım bıraktığı çiti tamamlamayı arzulamıştır:

"Uğa bit indë un bër yeş tuldı. Hezër ul öyze ir yënësänen iñ zur kësë bulıp kıala." (Biyişeva, 1969: 369). (*O artık, on bir yaşını doldurdu. Şimdi o, evde erkek soyunun en büyüğü olmuştur.*)

Yemil, bu durumdan şikâyetçi olmayıp yetişkin bir insan gibi düşünmüş ve bu doğrultuda hareket etmiştir:

"E hezër uğa, öyze atahı urınına ğaile başı bulıp kıalgan kësëğe, zurırak eşter başqarırga kerek inë bit indë." (Biyişeva, 1969: 370). (*[B]abasının yerine ailenin başı olarak kalan kişinin, daha büyük işler yapması gerekti.*)

Biyişeva, Yemil'in erdemli ve ailesine karşı yardımsever tutumunun yanında bir de Helil adlı kahramanı Yemil'e "yoldaş" tayin etmiş ve böylece "birlikte" olmanın önemini vurgulamıştır. Buna öykünün sonlarına doğru şahit oluyoruz. Çünkü ilk başlarda Helil, Yemil ile çeşmeden eve su taşıdığı için dalga geçmiştir:

"Yemil kıız bulğan, Kıız hıvğa barğan, Hıv alayım tıp, Kıom hoşop alğan." (Biyişeva, 1969: 371). (*Yemil kız olmuş, Kız suya gitmiş, Su alayım derken, Kum doldurmuş.*)

Kısa bir süre sonra ise bir pişmanlık yaşayıp ona yardımcı olmaya başlamıştır:

"Helildëñ de hıñar künek totop yügërëp kilgenën kürzë. Ul da hezër, Yemilden kürmeksë, hıv taşırğa bulğaymı." (Biyişeva, 1969: 371). (*Helil'in de bir kova tutup hızlı hızlı geldiğini gördü. O da şimdi Yemil'den esinlenip su taşımaya başlayacaktı.*)

Bu iki küçük kahraman daha sonra ise beraber başka işlere girişmiş ve "birlikte" olmanın gücünü yansıtmışlardır:

"Kil elë bında. Bınavı ihatamı ikevlep eşlep bötöp kıuyayık. Ul hezzëñ ösön de kerek bit... Helil, yügërëp, iptesë yanına kildë." (Biyişeva, 1969: 373). (*Gel şimdi buraya. Bu çiti iki kişi birlikte yapıp bitirelim. Bu sizin için de gerekli... Helil, koşup dostunun yanına geldi.*) Öyküdeki çocuk kahramanlar ile yazar arasında bir paralellik vardır. Çocukların içerisinde yaşadığı topluma ve olaylara karşı duyarlılık göstermesi, toplumun gelişmesi ve ilerlemesi yönünde en ufak bir yardımın bile büyük sonuçlar doğuracağı bilincinde olmaları Biyışeva'nın toplumuna karşı duyduğu sorumluluklar ve takındığı yardımsever tutum ile özdeş niteliktedir. Aynı şekilde çocukların sahip olduğu ve olması gerektiği karakter özellikleri de (erdemli, çalışkan, dürüst, yardımsever, bilgili, eğitilmiş) Biyışeva'nın yaratmak istediği ideal insan ve toplumla örtüşmektedir.

Burada dikkati çeken önemli hususlardan bir tanesi de Zeyneb Biyışeva'nın kahramanlarının adını seçerken takınmış olduğu tutumdur. Yazar, genel olarak kahramanlarına iyi, güzel, ahlaklı, erdemli, çalışkan, bilge, yardımcı gibi anlamlara gelecek adlar seçmekte, isim sembolizasyonundan faydalanmaktadır. Bu hususu daha da detaylandırabilmek için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Yukarıdaki öyküde geçen **Yemil** adı "güzel ve sevgili" anlamlarına gelmektedir: *matur; höykömlö* (Kusimova, Bikkolova, 2005: 57). **Helil** ise

"gerçek dost" anlamı taşımaktadır: *ısin duş* (Kusimova, Bikkolova, 2005: 114). Bu doğrultuda Helil'in Yemil'e yardımcı olması, her işine yetişmesi "gerçek dost" kavramını tanımlar niteliktedir. Keza aynı şekilde *Başak* adlı öyküde geçen **Ĥebir** adının anlamı "bilgili" demektir: *bělëklë, bělëvsë* (Kusimova, Bikkolova, 2005: 113). Ĥebir öyküde de çalışkan ve bilgili bir çocuk olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bir başka örnek ise *Yeşël Yügen* adlı öyküde geçen Demin ve Şakir isimleridir. **Demin**; "güçlü ve iyi" anlamına gelir: *bik şep, köslö* (Kusimova, Bikkolova, 2005: 43). **Şakir** ise "şükreden ve kadir kıymet bilen" anlamındadır: *şökör itëvsë, rehımlë, kezërzë bělëvsë* (Kusimova, Bikkolova, 2005: 117). Demin'in adının anlamı bir nevi öyküde de verilmiştir:

"– **Demindëñ kılında kerek uynap kına tora. Eytërhëñ, gël gëne yër kazıv eşende eşlegen, -tip kinenëp höylenë vojatıy.**" (Biyışeva, 1969: 383). (*Demin'in elinde kürek, oynayıp duruyor. Sanki, hep yer kazma işini yapmış, diye sevinçle konuştu lider.*) ...

"– **Ėşsen gailenen ul Demin, hüzzë tügël, eştë höyövsen tokomdan, -tip unıñ arkahınan kaqqılap ta kuyzı.**" (Biyışeva, 1969: 383). (*Çalışkan ailedendir o Demin, sözü değıl, işi seven sülaleden diye onun arkasını sıvazladı.*)

Görüldüğü üzere Demin'in güçlü bir karakter olduğu ortadadır. Aynı şekilde Şakir de Demin'e karşı haksızlık içerisinde olduğunu kabul etmiş ve onun kıymetini bilmiştir:

"– **Tëgë vaqıtta min hinë helethëz tip yañılış eytkenmën iken, Demin. – Körek tota bëlëv ze bër höner iken ul! -tip kuyzı. Sönki Demin küp vaqıt üz ölöşön gëne tügël, Şakirzëñ ölöşön de eşlep taşlay.**" (Biyışeva, 1969: 383). (*Şakir de bu kez söze karışmaktan kendini alamadı: -İlk başta ben seni yeteneksiz diye yanlışı söylemişim Demin. –Kürek tutabilmek de bir yetenekmiş! Dedi. Çünkü Demin çoğu zaman sadece kendi payını değıl, Şakir'in payını da işleyip bitirmiş.*)

Verilen tüm örnekler değerlendirildiğinde Biyışeva'nın öykülerinde hayat bulan kahramanların adlarıyla müsemma oldukları açıkça şekilde görülmektedir. Bu doğrultuda farklı bir isim sembolizasyonu olarak *Hönersë hem Öyrensëk* adlı öyküsünden de bahsetmek konu bütünlüğü açısından gereklidir; çünkü bu öyküde geçen *Hönersë* ve *Öyrensëk* adlı kahramanlar manevi olarak nasıl bir durumdaysalar fiziki olarak da aynı şekle bürünmektedirler. Şöyle ki *Hönersë* adlı kahraman manevî düzlemde iyi, bilge ve güzel bir insan örneğidir ve yazar bu insanı fizikî olarak da olumlu bir şekilde tasvir etmektedir:

"**E ozon buylı, kaqsa yañaqlı hönersë tağı la nezëgeyëp, duğa këvëk böğölöp töşken.**" (Biyışeva, 1969: 26). (*[U]zun boylu, zayıf yanaklı usta daha da narınleş[miş], yay gibi bükülmüş[tür.]*)

Öyrensëk adlı kahraman ise manevî düzlemde üçkâğıtçı, kötü, kaba ve hilekâr bir insandır. Buna paralel olarak yazar, kahramanını fizikî olarak olumsuz tasvir etmiştir:

"Zur, kömörö tanavlı, supay küzlé, belekes këne şere başlı Öyrensək bëzzëñ Uraldağı tazğara tigen borkötke oqşap qalğan. Qorhağın may, bitën yön başkan." (Biyişeva, 1969: 26). (*Büyük, eğri burunlu, baykuş gözlü ve küçük kel başlı çırak, bizim Ural'daki şah kartal denen kaya kartalına benzemiş. Karnını yağ, yüzünü kıl basmış.*)

Bu örneklerle birlikte yazarın karakter/kahraman seçimlerinde ayırt edici öğeler belirlediği açıkça görülmektedir. Olumlu ve olumsuz durum/tavır/kişiler karşısında yazar "dünya görüşü refleksi" öykülerinde göstermekten kaçınmamıştır. "*Doğrusunu söylemek gerekirse, ben çocukluk yıllarımı hatırlamayı hiç sevmiyorum. Hangi insan şu anda yaşadığı aydınlıktan geçmişte yaşadığı karanlık yıllara gitmek ister ki! Ama bu yaşananların hiçbirisi unutulmayacak*" (Baimov vd.'den aktaran Karagöz, 2011: 313). Nitekim Biyişeva her ne kadar çocukluk yıllarına dönmek istemese de çocukluk yıllarının etkisinde kaldığı aşikârdır.

Buraya kadar, özellikle de çocuk karakterler üzerinden yazarın öyküleri biyografik bir perspektifle ele alındı. Yazarın içinde bulunduğu toplumsal şartlara, sosyolojik eleştirinin sunduğu bakış açısıyla bakıldığında şu hususlar dikkat çekmektedir. Yazarın öykülerinde çocukları ele almasında toplumsal şartların da etkisi olduğu görülmektedir. Bu hususta özellikle yazarın sosyalist rejimin güdümünde kaldığı dikkat çekmektedir. Öykülerin bazı yerlerinde *kolhoz* (kolhoz), *piyonër* (lider, öncü), *kolhoz prädsëdatëlë* (çiftlik temsilcisi), *piyonërzer sborı* (öncüler toplantısı) gibi kavramları kullanılması sanatçının içinde bulunduğu toplumsal şartların güdümünde olduğunun bir göstergesidir. Öykülerinde sezdirmediği birlik, beraberlik gibi kavramlarla "örgütlenme" güdüsü alt metinde rahatlıkla görülebilmektedir. Sanatçının içinde bulunduğu toplum, zaman ve mekân elbette ki sanatçıdan ayrı düşünülemez. Dolayısıyla Biyişeva, bu kavramlar/durumlar/düşünceler etrafında genelde sanatını özelde ise öykülerini çerçevlendirmiştir. Öyle ki Biyişeva, "*Sovyet döneminde ve rejimin ideolojik şartlarında edebî eserler vermiş seçkin bir Başkurt yazarıdır*" (Karagöz, 2011: 311). Bu ideolojik husus için, *Başak* adlı öykünün çocuk kahramanı olan *Hebir*'in, büyük adam sıfatıyla ve yetişkin bir birey farkındalığıyla olaylara bakışını vermek yerinde bir tespit olacaktır:

"– Min -piyonër, -tinë malay, kıyiv itëp. Unan, kombaynërge avız asırğa la birmey, kıyiv itëp höylep kittë:

– Ağay, hëzzëñ bıl uçastkala ni ösöndör küp başak qala. E tęgë uçastkala eşlegende, hëz bër ze başak qaldırmay inëgëz. Min, bında küpmë aşlık yuğalvın tével bëlëv ösön, bër gëktar yërzëñ başağın yıyım. Eyë, eyë, ısanmahagız, prädsëdatël ağayzan horagız. Ağay, hëz, minëñse, kombaynıgızı öštenërek yörötehëgëz şikëllë. Kürehëgëz, qamıldar nisëk ozon qalgandar..." (Biyişeva, 1969: 356).

(Ben lider dedi çocuk cesaretle. Sonra biçerdöver makinistinin konuşmasına fırsat vermeden hızlıca söyleyiverdi:

— *Abi, sizin bu tarlada ne için çok başak kalıyor? Ama öteki tarlada çalıştığınızda, siz bir tane bile başak bırakmıyordunuz. Ben burada ne kadar yiyecek kaybettiğini tam olarak öğrenmek için, bir hektar yerin başağını topladım. Evet evet inanmazsanız başkan abiye sorun. Abi siz bence, biçerdöveri daha üstten yürütüyorsunuz gibi. Bakın, anızlar nasıl uzun kalmışlar...*)

Bu minvalde Karagöz’ün “*Biyişeva devrim sonrasında, her Sovyet insanına vaat edilen cennet yalanına inandırılmış ve komünist rejime eli kalem tutan bir silahşor olarak hizmetlerde bulunmuş*” (Karagöz, 2011: 312) tespiti yerinde bir tespit olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü henüz ilkokul çağlarında olan çocukların bu denli geniş ve derin düşüncelere sahip olması ve büyük bireyler gibi hareket etmesi çocukluk döneminin tabiatına aykırı bir durum teşkil etmektedir.

Sonuç

Çalışmamızı oluşturan öykülerin yazarın edebî kişiliği hakkındaki görüşleri destekler nitelikte olduğu söylenebilir. Yazar, incelemiş olduğumuz “*Başak (Başak), Kıyaş Nime Tinē? (Güneş Ne Dedi?) ve Yarzamsı (Yardımcı)*” adlı öyküleri sanatının ilk yıllarında çocuklar için yazmıştır. Büyük Vatan Savaşı’ndan sonra halkının vatandaşlık görevlerini yerine getirmeye çalışmasının çocuklar üzerindeki yansımalarını dolaylı yoldan vurgulamıştır. Öykülerdeki tipler görev bilincine sahip, çevresi ve ailesi için faydalı işler yapmaya çalışan çocuklardan oluşmaktadır. Yazar hayatı boyunca kendi insanının sıkıntılı süreçlerine, onların zor günlerindeki birlik ve beraberliklerine şahit olmuştur. Bu yönüyle yazarın hayatı ve eserleri arasında bir bağ vardır. Yazar kendisine böyle bir misyon belirlemiş ve kendi hayatından kesitleri öykülere yedirmiş, aynı zamanda bunları kahramanlar üzerinden okuyucuya aktarmıştır.

Bütün bu hususlar dâhilinde Biyışeva’nın öykülerindeki çocuk kahramanların toplumun yönlendirdiği bireyler olmaları dikkate değer bir durumdur. Bu öykülerde adı geçen çocuk kahramanlar genelde bilgili, erdemli, ahlaklı ve çalışkan bireylerdir. İçinde buldukları topluma ve ailelerine karşı sorumlu bireyler olmakla birlikte; beraber yaşamak ve iş birliğinden ödün vermemek noktasında üst bir bilince sahiptirler.

Öykülerde geçen kahramanlar adeta Biyışeva’nın öğretmenlik mesleğinin bir semeresi olarak bilinçli ve çalışkan neslin kurgu dünyasında hayat bulmasıdır. Sanatçının istediği ideal toplumun bireylerini temsil etmeleri bakımından Biyışeva’nın öyküleri son derece önemli ve değerli edebî yapıtlardır. Bu eserler sayesinde bir sanatçının toplumdaki ne beklediği yahut bir topluma neyi empoze etmek istediği tespit edilebilirlik kazanmaktadır.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Gülizar Demir (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Agişev İ. M.; Biyişev E. G.; Zeynullina G. D.; İşmöhemetov Z. K.; Kusimova T. H.; Uraksin Z. G.; Yarullina U. M. (1993). *Başkört Têlênêñ Hüzlêgê I-II*. Moskova: Russkiy Yazık.
- Baimov, P.; Gariiva, G.; Mustafina, P.; Şaripova, Z. (2003). *Yêgêrmênsê Bıvat Başkört Ezebiyetê*. Öfö: Resey Federatsiyahınıñ Meğarif Ministrılıgı Başkört Devlet Üniversiteti.
- Başkört Têlênêñ Akademik Hüzlêgê. (2011). (Ed. Hisamitdinova F. G.) 8 Tom Ufa.
- Bikbayev, Ravil (2009). *Zeyneb Biyişeva Tormoşo Hem İjadı*. (Der. Kamdim Aralbayev, Galiya Galimova, İrek Kinyabulatov) Talant Balkışı, 9-14. Öfö: Zeyneb Biyişeva İsemendegê Başkörtostan Kitap Neşriyetê.
- Biyişeva, Zeyneb (1969). *Haylanma Eşerzer; Povester-Ĥikeyeler (Cilt II)*. (Ed. R. A. Devletov) Öfö: Başkörtostan Kitap Neşriyetê.
- Höseyinov, F. B.; Gilmalova, M. G.; Şekürov, R. Z. (2004). *Başkört Ezebiyetê 10*. Öfö.
- Karagöz, Erkan (2011). Başkurt Sovyet Yazarı Zeyneb Biyişeva. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi 1*, 311-322.
- Kusimova, T., & Bikkolova, S. (2005). *Başkört İsemderê*. Öfö: Başkörtostan Kitap Neşriyetê.
- Moran, B. (2003). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özşahin, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Velitov, İşbuldı (2009). *Zeyneb Biyişeva Tormoşo Hem İjadı*. *Ĥalkıbızınıñ Arzaqlı Kızı*, 23-31. Öfö: Zeyneb Biyişeva İsemendegê Başkörtostan Kitap Neşriyetê.

ВЗГЛЯД НА ДЕТЕЙ В РАССКАЗАХ ЗЕЙНЕБ БИЙИШЕВОЙ, ИЛИ ОБРАЗ РЕБЕНКА

АННОТАЦИЯ

Зейнаб Биешева, XX в. является одной из писателей-общественников-реалистов, занявших видное место в башкирской литературе XX века. Литературная направленность писателя, создающего произведения в различных жанрах литературы, очень сильна, кроме того, замечательное дидактическое усилие проявляется в подтекстах произведений. В этом направлении главной основой этой работы является работа Зейнаб Биешевой "Башақ (Дева), Коойаш Ниме Тине?"

(Что сказал Солнце?), (Помощник) и (Зеленый недоуздок)" считаются одними из её малых рассказов. Главными темами в этих рассказах являются воспитание детей, трудолюбие, единство и единение. В рассказах можно легко увидеть, что герои, как правило, дети, и что эти дети-герои ее рассказов успешно выполняют поставленные перед ними задачи. Можно сказать, что между детьми и автором в рассказе есть параллель. Тот факт, что писатель с детства была свидетелем социальных и политических условий общества, в котором она находилась, сыграло важную роль в формировании её литературной личности. Автор написала эти маленькие рассказы, которые мы рассмотрели, для детей в первые годы своего творчества. Она косвенно подчеркнула последствия для детей после попыток её нации выполнить свой гражданский долг после Великой Отечественной войны. Типы в рассказах состоят из послушных детей, пытающихся выполнять полезную работу для своего окружения и семьи. Например, в рассказе Ярзамсы, который пытался помочь своей матери и брату, потому что его отец заболел, изображен более зрелым ребенком, чем его возраст, с ответственностью, возложенной на его плечи в отсутствие отца, хотя ему всего одиннадцать лет. В рассказе под названием Башақ рассказывается о том, как дети, работающие вместе делают что-то для своего общества, чтобы предотвратить ущерб, который могут нанести владельцы фермы из-за того, что пшеница на ферме не может быть полностью собрана комбайном. Эти работы, каждая из которых посвящена жизни, обществу и детям, подчеркивают, что можно сделать благодаря единству, как можно преодолеть проблемы. На протяжении всей своей жизни писатель была свидетелем тревожных процессов своего народа, их единства и единения в трудные дни. В этой статье мы попытались декоммунизировать вышеупомянутые аспекты и попытались объяснить, на что желательно обратить внимание в подтексте рассказов. С методической точки зрения будет использована социологическая критика и биографическая критика. Потому что события, происходящие в жизни автора, обстоятельства, в которых она живет, семейное окружение, книги, которые она читает, считаются необходимой информацией для хорошего понимания личности автора и, следовательно, её произведений.

Зейнаб Биешева в своих произведениях, связанных с реальной жизнью, рассказывала о своем собственном жизненном опыте и жизненных

обстоятельствах и проблемах, характерных для того периода, в котором она жила. Её работы были написаны не для того самого процесса написания но для того что показать важность человеческой жизни и , с учетом важности человеческой жизни в ее индивидуальных изображениях и содержании, то есть о смысле жизни. Это наиболее заметно в его рассказах. Примечательно, что дети в рассказах Бишевой - это личности, управляемые обществом. Дети, упомянутые в этих рассказах, как правило, образованные, добродетельные, нравственные и трудолюбивые люди. Несмотря на то, что они являются ответственными лицами перед обществом, в котором они находятся, и их семьями; они обладают высшим сознанием того, что живут вместе и не идут на какие-либо компромиссы в отношении своих ценностей.. Герои, действие которых происходит в рассказах, - это как бы воплощение педагогической профессии Бишевой в жизнь сознательного и трудолюбивого поколения в мире художественной литературы.

Если мы обратимся к социальным условиям, в которых находилась писатель, с точки зрения социологической критики, можно сказать, что социалистический режим в Советской России оставил свой след в ее рассказах.. Стремление “объединиться” с такими понятиями, как единство и единение, которые она пытается показать в своих рассказах, легко прослеживается в подтексте. Общество, время и пространство, в которых находится писатель, конечно, будет немыслимо отделять.

Таким образом, Бишева, как правило, основывала свое искусство на этих концепциях / ситуациях / мыслях, в то время как в частном порядке она создавала свои истории. Маленькие рассказы Бишевой являются чрезвычайно важными и ценными литературными произведениями, поскольку они представляют людей идеального общества, к которому стремится автор. Благодаря этим работам можно определить, чего автор ожидает от общества или чего она хочет донести до общества.

Ключевые слова: Зейнеп Бийшева, Рассказ, Социологическая критика, Биографическая критика

ÇUVAŞ EĞİTİM HAYATINDA İLK KIZ OKULLARI*

Sinan GÜZEL**

Öz: Rus toplumunda kız çocuklarının eğitimi konusu ilk kez 18. yüzyılın ikinci yarısında masaya yatırılır. Kız çocuklarının eğitimi ile yakından ilgilenen II. Katerina, 5 Mayıs 1764'te "Smolny Enstitüsü" adındaki eğitim kurumlarını hayata geçirir. Smolny Enstitüsü ile başlatılan söz konusu eğitim faaliyetleri, 1864'te Halk Eğitim Bakanlığının tek sınıflı okullarında ortak eğitime izin verilmesi, 1872 yılında Halk Eğitim Bakanlığının programları kapsamında faaliyet gösteren özel kadın gimnazyumlarının açılması ile önemli bir noktaya taşınır. Çuvaş toplumunda kız çocuklarının eğitimine ilişkin atılan adımlar da Çarlık Rusya idaresinin uygulamalarına koşut bir gelişim sergiler. Bilhassa 19. yüzyılın ilk yarısı, Çuvaş toplumunda kız çocuklarının eğitim hayatını belirleyen önemli gelişmelere sahne olur.

Kız çocuklarının eğitimi, Simbirsk Çuvaş Okulu'nun kurucusu ve direktörü olan İvan Yakovleviç Yakovlev'in eğitim faaliyetleri ile bambaşka bir noktaya taşınır. 1878 Eylülünde resmî bir izne tabi olmaksızın Simbirsk Çuvaş Okulunun içinde bir kız bölümü hayata geçirir. 1878 yılında bir Kız Departmanı olarak faaliyete başlayan 1 Temmuz 1890'dan sonra ise Çuvaş Kadın Okulu adıyla yeniden adlandırılan bu eğitim kurumunda, 1918 yılında kapatılma dek 505 kız çocuğu eğitim alır. Çuvaşlar arasında bir türlü istenen düzeye getirilemeyen dinî dönüşümün hızlandırılması söz konusu kız okulları sayesinde mümkün olur. Bu okullar aracılığıyla toplumun en küçük parçası olan ailelerde Hristiyanlık temelli düşünsel ve manevi bütünlüğün tesis edilmesine, Hristiyanlığın Çuvaş toplumunun istikrarlı ve değişmez bir parçası hâline getirilmesine uğraş verilir.

Anahtar Kelimeler: Çuvaşlar, Çuvaş eğitim hayatı, ilk Çuvaş kız okulları, İ. Ya. Yakovlev, Simbirsk Çuvaş Okulu, kimlik

FIRST GIRLS' SCHOOLS IN THE CHUVASH EDUCATION LIFE

Abstract: The issue of girls' education is discussed for the first in the second half of the 18th century. Catherina II, who was closely interested in the education of girls, established education intuitions called "Smolny Institute" on May 5, 1764. These

* Bu yazı; 21-24 Eylül 2021'de Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü tarafından çevrimiçi olarak düzenlenen Uluslararası Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu: Türk Çeditçiliği adlı bilimsel toplantıda sunulan bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş biçimidir.

** Doç. Dr., İKÇÜ, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sinanserdarguzel@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0002-5508-1106

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 11.09.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 07.10.2022)

Doi:10.47089/iuad.1173617

education activities, starting with Smolny Institute, were moved to a significant point when the Ministry of Public Education allows joint education in one-class schools in 1864 and the opening of private women's gymnasiums in 1872, which operated within the scope of the Ministry of Public Education's programs. The steps taken regarding the education of girls in Chuvash society followed a development parallel to the practices of Russian rule. Especially the first half of the 19th century witnessed important developments that determined the educational life of girls in Chuvash society.

The education of girls in the Chuvash society was carried to a completely different point with the education activities of Ivan Yakovlevich Yakovlev, who was the founder and director of the Simbirsk Chuvash School. He established a girl's section within the Simbirsk Chuvash School without an official permission in September 1878. In this education institution, which started its activities as a Girl Department in 1878 and was renamed as Chuvash Women School after July 1, 1890, 505 girls were educated until it was closed in 1918. The acceleration of the religious transformation, which could not be brought to the desired level, only became possible thanks to these girls' schools. Through these schools, efforts were made to establish a Christian-based intellectual and spiritual integrity within families that were the smallest units of the society and to make Christianity a stable and unchangeable part of Chuvash society.

Keywords: Chuvash people, Chuvash education life, first Chuvash girls' schools, İ. Ya. Yakovlev, Simbirsk Chuvash School, identity

Giriş

Çuvaş eğitim tarihine ilişkin meseleleri, Çarlık Rusya idaresinin eğitim politikalarından uzak tutarak değerlendirmek mümkün değildir. Ülkedeki yabancı kökenliler [Rusça: инородец] ile yabancı dine mensup olanların [Rusça: иноверец] eğitimi konusu, Çarlık idaresince temel olarak yerli nüfusu Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasıyla birleştirilerek biçimlendirilir. Çuvaşlar arasında 16. yüzyıldan başlayarak çeşitli manastırlar ve misyoner okullarında yalnızca erkek çocukları ile sürdürülen eğitim faaliyetleri ise yerel dilleri yok sayan, baskı ve şiddete dayanan uygulamalar nedeniyle başarılı olamaz. Kız çocuklarının eğitimi konusu ise sadece yabancı kökenliler ile yabancı dine mensup olanların bir sorunu olarak düşünülmemelidir. Öyle ki 19. yüzyıla kadar Rus entelektüel hayatında avam kadın nüfusunun eğitimi konusu gündemde değildir. Çeşitli manastır okullarında okuyan kız çocukları olsa da toplumsal anlamda eğitimde eşitlikten söz edilemez. Söz konusu durum, Çarlık idaresi altında yaşayan yerel halkların, dolayısıyla da Çuvaş kadın nüfusunun eğitim almasına doğrudan engel teşkil eder. Kısacası, Çuvaş kadını eğitim alabilmek için Rus kadınının bu hakkı elde etmesini beklemek durumunda kalır.

Aşağıda, Çuvaş kadın nüfusunun eğitimi konusunun Ekim Devrimi öncesindeki görünümüne ışık tutulması amaçlanmaktadır. Çuvaş toplumunda kız çocuklarının eğitimi için hayata geçirilen ilk kız okulları hakkında bilgi verilecek olan çalışmada, Çuvaşların ilk öğretmeni olarak isimlendirilen İ. Ya. Yakovlev tarafından hayata geçirilen Çuvaş kız okulunun kuruluşu ve gelişimi açıklanarak

bu okulun Çuvaş eğitim hayatındaki yeri ile Çuvaşların toplumsal gelişimi ve dönüşümündeki rolü ortaya koyulacaktır.

1. Çarlık Rusya'da Kız Çocuklarının Eğitimi Meselesi

Rus toplumunda kız çocuklarının eğitimi konusu Çarlık idaresince ilk kez 18. yüzyılın ikinci yarısında masaya yatırılır. Kız çocuklarının eğitimi ile yakından ilgilenen II. Katerina, devlet kadrolarında görev alabilecek eğitilmiş kadın ihtiyacının karşılanması, topluma yararlı ve eğitilmiş müstakbel annelerin yetiştirilmesi gibi amaçlarla 5 Mayıs 1764'te "Smolny Enstitüsü" adındaki eğitim kurumlarını hayata geçirir. "İmparatorluğun Soylu Genç Kızlarının Talim ve Terbiye Topluluğu" veya "Soylu Genç Kızlar Enstitüsü" gibi adlarla da bilinen bu kurum, adından da anlaşılacağı üzere soylu ailelerin kız çocuklarını eğiten kapalı bir eğitim müessesesidir (bk. Hanilçe ve İbrahimzade 2019: 513-514).

Rusya'da toplumun alt tabakasındaki kız çocuklarının eğitimi konusu ciddi anlamda ancak 19. yüzyılın başında tartışılmaya başlanır. 1804 tarihli "Üniversitelere Bağlı Eğitim Kurumları Tüzüğü"nin [Устав учебных заведений, подведомственных университетам] 123. Maddesinde "Cemaat okullarına cinsiyet ve yaş ayrımı yapılmaksızın her koşulda çocuk kabul edilir." ibaresi yer almaktadır (Markov ve Krasnov 1979: 164). Toplumsal statü ve cinsiyet ayrımını ortadan kaldıran bu kararın ardından bu kez 1828 yılında daha kapsamlı bir karara imza atılır. "Üniversiteler Tarafından Yönetilen Gimnazyumlar ve Okulların Tüzüğü" [Уставе гимназий и училищ, состоящих в ведении университетов], adlı bu tüzükte, 8 yaşından küçük ve 11 yaşından büyük olmayan kızların, erkeklerle birlikte cemaat okullarında veya ilçe okullarının hazırlık sınıflarında okuyabileceği ilk kez resmen duyurulur (Sidorova 1979: 158).

Söz konusu gelişmeler; maddi ve manevi yaşamın tüm alanlarında kadın eşitliğini savunanlar ile kapalı sınıf kadın kurumlarını farklı türden eğitim kurumlarıyla değiştirme ihtiyacını reddeden muhafazakârlar arasında fikir çatışmalarına neden olur. Öyle ki, alınan kararlara rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar orta öğretim kurumları hâlâ varlıklı ailelerden gelen kızlar için erişilebilir durumdadır. 1860'lı yıllara gelindiğinde Rusya'daki sosyal hareketin etkisi altında kız çocuklarının yararlanabileceği eğitim kurumlarının sayısı artar. 1864'te Halk Eğitim Bakanlığının tek sınıflı okullarında [Земская школа] ortak eğitime izin verilmesi, 1872 yılında Halk Eğitim Bakanlığının programları kapsamında faaliyet gösteren özel kadın gimnazyumlarının açılması ise kız çocuklarının eğitim alma fırsatını arttırır (Yefimov 2010: 25).

Tüm bu gelişmeler; Çarlık Rusya idaresinde yaşayan diğer etnik ve dinî gruplara mensup kız çocuklarının eğitimi konusunda atılacak adımları da büyük ölçüde belirler. Çuvaş toplumunda kız çocuklarının eğitimine ilişkin gelişmeler de bazı özel durumlar dışında anılan kararlara koşut bir gelişim sergiler.

2. Çuvaş Toplumunda Kız Çocuklarının Eğitimi Meselesi

Çuvaş toplumunda kız çocuklarının eğitimi konusunun neredeyse iki asırlık bir geçmişi bulunmaktadır. Söz konusu zaman dilimini çok daha eskiye götüren bazı tarihî kayıtlar olsa da bunların toplumsal boyutta değerlendirilemeyeceğini belirtmek gerekir. Örneğin 1747 yılında, Kurmuş İlçesindeki Ştanaşevo yerleşiminden Yekaterina Andreyeva Sildeka'nın, manastır okulunda okuyan ilk Çuvaş kadını olarak Yadrinsk Arhangelsk Manastırına atandığı bilinmektedir (Yefimov 2010: 26). Çuvaş toplumunda kız çocuklarının eğitim hayatını belirleyen önemli gelişmeler ise 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkar. Bu dönemde, Rusya'da sermaye kuruluşlarının gelişmesi sonucu şehir ile kırsal kesim arasındaki ticari ilişkileri güçlendirmenin gerekliliği baş gösterir. Bu durum okuryazar köylülere duyulan ihtiyacı arttırır. Böylelikle Rusya'da yabancı dine ve farklı etnik gruplara mensup olanların eğitimi önemsenmeye başlanır.

2.1. 19. Yüzyılda Çuvaş Kızlarına Eğitim Veren Kurumlar

2.1.1. Çuvaş Kız Okullarına Yönelik İlk Girişimler

Kilise okulları, Devlet Mülkiyet Bakanlığı okulları ve özel okullar bu dönemde Çuvaş kızlarının eğitim alabilecekleri kurumlar olarak dikkat çekmektedir. Çuvaşlar arasında ilk cemaat okulu 1807 yılında rahip Miheyev tarafından Sivilsk bölgesindeki Burtası'da açılır. Buraya birkaç kız çocuğu kayıtlanmış olsa da eğitimlerini tamamlayamadan ayrılırlar (P'yanzina vd. 2017: 205). 1819'da rahip Kamenski tarafından açılan Şihazan okulunda ise kız çocukları ile erkek çocuklarının birlikte eğitim aldığı bilinmektedir. Fakat raporlarda çocukların sayısı ve milliyeti belirtilmediğinden burada Çuvaş kızlarının okuduğu bilgisi ancak ihtiyat kaydı ile verilebilir (Markov ve Krasnov 1979: 164).

19. yüzyılın ilk yarısında Kazan ilinin Çuvaşları arasında kadın eğitim kurumları yoktur (Markov ve Krasnov 1979: 165). Simbirsk'te ise durum daha farklıdır. 1845'te Soldatskaya Taşla köyünden Kuzmina adlı okuryazar bir kadın, diğer köylü kadınlara ve kız çocuklarına Rusça öğretmek için bir okul açar. Burası 1846 yılında özel bir kurum olarak tanınır ve kurucusuna bakanlık tarafından Çuvaş kızlarına ev ekonomisi öğretmesi telkin edilir. Yine 1845'te Alatr'da kız çocukları için bir ekonomi okulu açılır. Çuvaş kızlarının Ruslarla birlikte eğitim aldığı bu okulun dışında 1848 yılında Simbirsk yakınlarındaki Seldinski Prikaz'da bir başka kız okulu açılır, ancak bu okul bekleneni veremediği için daha sonra kapatılır (Markov ve Krasnov 1979: 166). Seldinski'deki okulun başarısızlığını Çuvaş yerleşimlerinden uzakta olmasına bağlayan bölge eğitim departmanı 1859 yılında Pıva ilçesindeki Patryel yerleşiminde bulunan Tırin köyünde bir başka kız okulunun açılmasını ister. Ancak bu düşünce Simbirsk Özel Bürosu yöneticisi A. F. Belokrisenko'nun, departmanı Simbirsk'te yeni açılan kadın okulunda Çuvaş kızlarına Rus okuryazarlığı öğretilebileceğine ikna etmesi nedeniyle hayata geçirilemez. Alınan karara göre, Simbirsk'teki kız okulunda eğitim verilmek

üzere okulsuz Çuvaş köylerinden sağlıklı ve sağlam bünyeli 10-12 yaşlarında onar kız çocuğu seçilmesi istenir (Mukina 2009: 73).

Çuvaşistan'da kız çocukları 1849'dan sonra ilçe okullarındaki hazırlık sınıflarında eğitim görmeye başlarlar. Kazan ili okullarının direktörü O. Kovalevskiy'in 3 Ağustos 1849 tarihli "Yerel halkı, küçük kızları okuryazarlık eğitimi için bölge okuluna göndermeye ikna etmek hakkında" [Об убеждении местных жителей к отдаче малолетних девиц в приходское училище для обучения грамоте] başlıklı yazısında; ailenin gelecekteki anneleri ve eşleri olan kız çocuklarının akıl hocalarının rehberliğinde temel bir eğitim alıp ev ekonomisi konusunda faydalı bilgiler edinecekleri, böylelikle yeni neslin başarısına katkıda bulunacakları ifade edilmektedir. Belgede ayrıca kız çocuklarının dinî ve ahlaki eğitime ihtiyaçlarının olduğu, ailenin refahında babalardan çok annelerin etkili olduğu belirtilerek aileler ikna edilmeye çalışılır (Sidorova 1979: 158). Ancak Kovalevskiy'in tüm bu çabalarına rağmen Çuvaş aileleri kız çocuklarını bölge okullarına vermeye yanaşmazlar. Ailelileri zorlukla ikna edilerek bu okullara kaydedilen kız çocukları ise derslere katılım göstermezler. Aileler çocuklarını kilise/cemaat okullarına göndermektense o dönem pek çok Çuvaş yerleşiminde varlıkları tanıklanan özel okulları tercih ederler.

Örneğin 1850 yılında Çeboksarı'nın Sundır köyünde P. Borisov tarafından idare edilen bir bölge okulunda yalnızca 4 erkek ve 1 kız öğrenci eğitim görüyorken aynı köyde P. Klirovski ve Y. Yegorov tarafından izne tabi olmadan faaliyetlerini sürdüren özel okulda ise 9 erkek ve 10 kız öğrenci okumaktadır (Sidorova 1979: 159). Söz konusu özel okullar; bölge okullarında verilen dinî derslerin yoğunluğundan ve okulda kalma süresinden şikâyetçi olan, çocuklarının kendilerinden alınarak kolonistlere gönderileceğine inanan, son olarak da bu okullarda verilen eğitime maddi olarak erişmesi mümkün olmayan aileler için çocuklarının eğitimi konusunda oldukça cazip bir seçenek hâline gelir. Öyle ki bu durum pek çok yeni yerel okulun ortaya çıkmasına da neden olur. Örneğin sadece 1866 yılında, Simbirsk eyaletinin Buinsk bölgesinde hizmet veren yedi yerel okul bulunmaktadır: Sugutskaya (18 kız öğrenci), Hombus-Batirevskaya (20 kız öğrenci), Şerautovskaya (20 kız öğrenci), Çuraçinskaya (20 kız öğrenci), Tarhanovskaya (19 kız öğrenci), Staro-Aybesinskaya (15 kız öğrenci), Gorodişçenski (20 kız öğrenci). 1869-1870 yıllarında ise yine burada yirmi biri erkek, biri kadın ve sekizi karma olmak üzere otuz okul hizmet vermektedir. Toplamda 108 kız öğrenci bu okullarda öğrenim görmüştür (bk. Markov ve Krasnov 1979: 167-168).

19. yüzyılın ikinci yarısında Çuvaş kızlarının eğitim aldığı bir diğer önemli eğitim kurumu ise Sivilsk bölge okuludur. 1849 yılında kız çocuklarına hazırlık sınıfı eğitimi verilmeye başlanan okulda erkek öğrencilerle kız öğrenciler birlikte öğrenim görürler. 1849'da 9, 1851'de 25, 1852'de 19, 1853'te 10, 1854'te 5, 1855'te ise 12 kız öğrenci burada okur. Yine 1849'da açılan Yadrinsk bölge okulundaki hazırlık sınıfındaki 45 öğrenciden 13'ü kızdır (Sidorova 1979: 159-160).

Buraya kadar anılan okullar dışında 1870 yılında Çeboksarı'daki Biçurinsk yerleşimde yerel öğretmenler iki yıllık bir kız okulu açarlar. 1874 yılında çeşitli sorunlar nedeniyle kapanan bu okuldan başka bir de devlet okulları müfettişi İ. İznoskov tarafından 1872 yılında Samara'da hayata geçirilen bir kız okulu daha bulunmaktadır (bk. Markov ve Krasnov 1979: 168).

Görüldüğü üzere; 19. yüzyılın ikinci yarısı, pek çok Çuvaş yerleşiminde kız okullarının açıldığı, öğretim faaliyetleri açısından oldukça hareketli bir dönemdir. Çuvaş kızları bu okullarda erkek öğrencilerle birlikte Rusça, aritmetik, geometri, tarih, coğrafya, ilahiyat gibi derslere girmiş; okul sonrasında ise biçki dikiş kursları almışlardır. Kızlara özel bölümlerin tesis edilmediği, çalışan kadınlar için eğitim fırsatı sunmayan bu okullara kız öğrencilerin katılımı düşük olmuştur. Cemaat okulları ve ilçe okullarındaki hazırlık sınıfları dışındaki eğitim kurumlarına girme hakkından yoksun bırakılan kız çocukları, bir istisna dışında tamamlama sertifikası da alamamışlardır (bk. Sidorova 1979: 161). Söz konusu okullarda eğitim dilinin yalnızca Rusça olması da kız çocuklarının başarısını doğrudan etkilemiş, uyum sağlayamayan öğrencilerin büyük bir kısmı ilk yılın ardından bu okullardan ayrılmışlardır.

2.2. İvan Yakovleviç Yakovlev'in Kız Okulları Projesi ve Hayata Geçirilmesi

1868 yılında faaliyetlerine başlayan Simbirsk Çuvaş Okulu'nun kurucusu ve direktörü olan İvan Yakovleviç Yakovlev¹; kendisinden önceki başarısız girişimleri analiz eder, eski uygulamaların terk edilerek yeni bir öğretim metodu ve okul anlayışıyla Çuvaş ailelerine ve çocuklarına yaklaşılması gerektiğini savunur. Böylelikle Nikolay İlminskiy'in ortaya koyduğu metot ile ana dilde eğitimi araç edinen yeni bir sistemin temelleri atılır. Söz konusu sistemi kendisinden katkılar ile yenileyen ve geliştiren İ. Ya. Yakovlev'in okulunda daha önceki girişimlerden farklı olarak dinî içerikli derslerin dışında fizik, kimya, botanik, mineraloji, psikoloji, tarih, zooloji, anatomi, fizyoloji, mantık, pedagoji gibi bilimlere ait dersler okutulur; çeşitli el sanatlarına ilişkin eğitimler verilir (Prokopyev 1969: 8; Haritanov 1969: 51). Ailelerin oldukça ilgisini çeken bu faaliyet çeşitliliği toplumun her kesiminde olumlu bir izlenim yaratır. Böylelikle okula kaydolun öğrenci sayısı gün geçtikçe artar (bk. Arık 2005: 355). Simbirsk Çuvaş Okulunda çocuklarının bakımının iyi yapılması ve daha önceki misyoner okullarında yaşanan hastalık kaynaklı ölümlerin yaşanmaması ise Çuvaş ailelerin kafalarına yerleşen olumsuz okul algısını ortadan kaldırır (Petrov 1928: 41).

Kız çocuklarının kısa zamanda büyüyen okulun dışında kalması İ. Ya. Yakovlev'i oldukça rahatsız eder. İ. Ya. Yakovlev, 1870 yılında Kazan Eğitim Müfettişi P. D. Şeştakov'a gönderdiği mektubunda kadınların eğitimi konusunun

¹ İ. Ya. Yakovlev'in Simbirsk Çuvaş Okulu bünyesindeki faaliyetleri ile bunların Çuvaş kimliğinin biçimlenmesindeki rolü, tafsilatlı şekilde tarafımızca Güzel 2014'te değerlendirilmiştir.

önemini vurgulamış; Çuvaş toplumunun Hristiyanlaşmasının önündeki belki de en önemli engelin Çuvaş kadınının ana dilde eğitim faaliyetlerinin dışında bırakılması olarak açıklamıştır. İ. Ya. Yakovlev'in düşüncesine göre Çuvaş kadını aile hayatında, kısmen de toplum içinde önemli bir etkiye sahiptir. Onları Rusça eğitim hiçbir şekilde cezbetmez, zira dil öğrenmek için pratik gereklidir. Kapalı bir toplumda yaşayan Çuvaş kadınının okuldan çıktıktan sonra Ruslarla ilişki kurma şansı yoktur. Çuvaş kadını ana dilde eğitim faaliyetlerine dâhil edilmezse Çuvaşçaya çevrilen Hristiyanlık neşriyatı ile de tanışamayacaktır. Bu durumda eski inançların ve geleneklerin savunucusu ve koruyucusu olarak kalacaktır. Ortodoksluğun Çuvaş ulusuna nüfuz edebilmesi için, sadece erkekleri değil kadınları da Hristiyanlaştırmak gerekir (bk. Yakovlev 1893: 2; Materialı 1915: 13).

İ. Ya. Yakovlev, söz konu mektubuna bir cevap alamaz. Fakat yaklaşık altı yıl sonra kız okulu açma konusu Dmitry Andreyeviç Tolstoy tarafından 1876'da Halk Eğitim Bakanı ve Kutsal Sinod Ober-Savcısı iken gündeme getirilir. Halk Eğitim Bakanlığının iki sınıflı kırsal halk okulları bünyesinde, Çuvaş okullarına kadın öğretmenler yetiştirmek düşüncesiyle bir Çuvaş kız okulu açılmasının önemi ve aciliyeti belirtilir. Ancak Rus-Türk savaşının patlak vermesi ile kız okulu açma konusu bir süreliğine ertelenir. Savaşın bitmesinin ardından bakanlık, tekrar harekete geçerek Çuvaşların kalabalık olduğu yerleşimlerden birinde, bir Çuvaş veya Çuvaş-Rus köyünde kız okulu açmak için arayışa girer (Yakovlev 1893: 2). İ. Ya. Yakovlev bunun için en uygun yerlerin Yetirne, Şirpü ve Pıva ilçeleri olduğunu düşünmektedir. Ancak sadece Pıva ilçesindeki Tırın köylüleri kendilerinin böylesi bir okulu açmaya hazır olduklarını bildirir. Böylelikle ilgili köyde Çuvaş kız okulunun hayata geçirilmesine karar verilir. İ. Ya. Yakovlev Tırın'ın Simbirsk şehrine en uzak köy olması nedeniyle bu düşünceye karşı çıkar. Ona göre okul Tırın'da açılması durumunda Çuvaş kızları Rusça öğrenemeyeceklerdir. Kız okulu, ancak kendisinin kurucusu olduğu Simbirsk Çuvaş Okulu bünyesinde açılırsa Çuvaş kızları Rus kızları ile karışmaya başlayacak, şehir hayatına alışacak, ruhen ve aklen gelişim kaydedeceklerdir. Dahası, İ. Ya. Yakovlev böylesi bir okulun ancak kendi pedagojik kadroları ile kurulabileceğine inanmaktadır (Mukina: 2009: 75).

Simbirsk Çuvaş Okulu, 4 Nisan 1877'de Kazan eğitim bölgesindeki Çuvaş okullarına öğretmen yetiştirme izniyle resmî olarak merkezî bir Çuvaş okuluna dönüştürülür (Yefimov ve Sergeev 2011: 148). Bu gelişmenin ardından İ. Ya. Yakovlev; o zamana kadar yalnızca erkek çocuklarına eğitim veren okulda kız çocuklarının da eğitim alabilmesi, dahası okul bünyesinde bir kadın bölümünün açılması amacıyla girişimlerini arttırır. 1870 tarihli mektubuna cevap alamayan İ. Ya. Yakovlev, sekiz yıl sonra 29 Eylül 1878'te Kazan eğitim bölgesinin mütevelli heyetine bir mektup yazar ve okuluna kız öğrenci kabul etmeye başladığını bildirerek faaliyetleri için destek talep eder:

“İçinde bulunduğumuz Eylül ayında, Kazan ve Simbirsk illerinden Simbirsk Merkez Çuvaş Okuluna 7 ila 14 yaşları arasında, çoğu okuma

yazma bilmeyen 11 Çuvaş kızı geldi ve birkaç kızın daha kabul edilmesi [gerektiği] göz önünde bulundurulmalıdır.”.

İ. Ya. Yakovlev talebine Halk Eğitim Bakanlığında oldukça olumlu bir cevap alır:

“Kadın nüfusu arasında eğitimi yayma gayreti için İ. Ya. Yakovlev’e minnettarız. Bunun için, ilkokullarda kızlar için bir kadın bölümünün yanı sıra Simbirsk Çuvaş Okulunda öğretmenlerin hazırlanması için aynı bölümün açılması arzu edilmektedir.”. (bk. Yefimov 2018: 149).

Bakanlıktan gelen cevap olumlu olsa da Yakovlev’e ulaşan mektupta açılacak kız departmanına ne şekilde yardım edileceği belirtilmez. Böylelikle 1878 Eylülünde resmî bir izne tabi olmaksızın Simbirsk Çuvaş Okulunun içinde bir kadın bölümü açılır. Yaklaşık iki buçuk yıl boyunca hazineden herhangi bir maddi destek almadan özel bağışlarla ve Yakovlev’in kendi yarattığı olanaklarla faaliyetlerini sürdüren okul, ancak 1881 yılında Halk Eğitim Bakanlığınca finanse edilmeye başlanır (Materialı 1915: 35; 61). Kadınlar bölümündeki öğretmenler, bu gelişmenin yaşandığı 1881 yılına değin –rehber öğretmen Lebedeva hariç-, çalışmaları için herhangi bir ücret almazlar. 1881 yılının Mart ayından sonra Halk Eğitim Bakanlığının tahsis ettiği yıllık 1975 ruble tutarındaki ödenekle öğretmenlerin maaşları ödenmeye başlanır. Söz konusu meblağ ayrıca öğrencilerin bakım masrafları; öğretim araç gereçlerinin temini; ısıtma ve aydınlatma giderleri; hizmetlilerin ücretleri; sınıf mobilyaları, yatak ve yatak aksesuarları satın alımı ve onarımı için harcanır (Yakovlev 1893: 10).

Açılan kız departmanında eğitime başlayan ilk öğrenci grupları okuma yazma bilmedikleri için eğitim altı yıl olarak planlanır. Daha sonra iki yıllık bölge okullarından mezun olan öğrencilerin gelmesiyle eğitim, iki yılı pedagojik sınıflarda olmak üzere beş yıl olarak düzenlenir. Kız departmanının açıldığı 1878 yılından 1892’ye kadar okulda 110 kız öğrenci eğitim alarak mezun olur. 1882 yılından sonra ise kız öğrencilerin sayısı neredeyse iki katına çıkar. Buna karşın bakanlıkça tahsis edilen ödenekte bir değişiklik olmaz. Tüm okulun harcama bütçesinin yaklaşık beşte birine tekabül eden 1975 rublelik bu ödenek yetersiz kalır (Yefimov ve Sergejev 2011: 148).

Kız departmanı ilk açıldığında kız öğrenciler erkeklerle aynı binaya yerleştirilmek zorunda kalınır. 1884 yılının başında İ. Ya. Yakovlev, Kont Orlov-Davidov’un el sanatları okuluna ait olan eski ama sağlam ahşap bir evi açık arttırmada satın alır. Söz konusu üç katlı binanın onarılmasının ardından buraya erkek çocukları nakledilir. Kız öğrenciler ise daha önce yaşadıkları aynı ahşap binada kalırlar. Ertesi yılın sonbaharında ise erkek öğrenciler İ. Ya. Yakovlev’in yeni inşa edilen evinin orta katına, tüm kız öğrenciler ise buranın üst katına yerleştirilirler (Yakovlev 1893: 9; Yefimov 2018: 150).

1890 yılına gelindiğinde İ. Ya. Yakovlev, mevcut kız departmanını kız okuluna dönüştürmeyi düşünür. Simbirsk Çuvaş Okulunun Yagensk’te açılması

düşünülen yeni şubesi yerine özel bir kız okulu açılması için Kazan Eğitim Mütevelli Heyetine başvurur. Halk Eğitim Bakanlığı Yakovlev'in konuya ilişkin dilekçesini olumlu karşılar ve bu isteğini onaylar. Fakat Simbirsk Öğretmen Okulu'nun artan masrafları nedeniyle hazinenin yeni kız okuluna ödenek sağlamasının mümkün olmadığını bildirilir. 1890 yılında Simbirsk Çuvaş Okulunu, öğretmen okuluna dönüştüren 6 Şubat 1890 tarihli yönetmeliğin onaylanmasıyla, kız departmanı resmî olarak yeni eğitim kurumunun yapısına dâhil edilemez ve kapatılması gerekir. Halk Eğitim Bakanlığı tarafından 1881'den itibaren sağlanan 1975 ruble tutarındaki ödeneğin kullanılamaması nedeniyle 1890-1892 yılları arasında kız okulunda ders veren öğretmenler faaliyetlerini ücretsiz yürütmek durumunda kalır. Bu nedenle kız okulunun masraflarının özel fonlardan karşılanması düşüncesi öne çıkar (Yakovlev 1893: 11).

1891 Temmuzunda Sinod Başsavcısı K. P Pobedonostsev'in Simbirsk Çuvaş Öğretmen okulunu ziyareti, kız okulu için maddi kaynak yaratma fırsatı ortaya çıkarır. Yaptığı ziyaretten memnun kalan Sinod Başsavcısı; Aziz Paraskeva'ya Çuvaş Okulu Kilisesinde ebedî bir anma yapılması şartıyla 1892 yılında 2000 ruble bağışta bulunur. Buna ek olarak Ortodoks Misyoner Cemiyeti, 1 Temmuz 1892'den başlayarak kadın okulu için yıllık olarak 2700 ruble tahsiste bulunur (Yakovlev 1893: 12).

1892-1893 öğretim yılında kız okulu, 50 kişinin eğitim gördüğü 2 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 25 kız ve 2 erkek, ikinci bölümde ise 16 kız ve 7 erkek eğitim alır. Okulda 37'si Çuvaş, 4'ü Rus olmak üzere 41 kız öğrenci; 8'i Çuvaş, 1'i Rus olmak üzere de 9 erkek öğrenci bulunmaktadır. 1900 yılının Eylül ayına kadar Simbirsk Çuvaş Okulunun kız okulundan mezun olan kız öğrencilerden 48'i; Simbirsk (21 kişi), Kazan (14 kişi), Ufa (8 kişi), Samara (4 kişi), Saratov'daki (1 kişi) çeşitli okullarda çalışırlar. İ. Ya. Yakovlev 1 Eylül 1900'de Simbirsk Çuvaş Öğretmen Okulunda, müstakbel öğretmenleri hazırlamak amacıyla kızlara yönelik 20 kişilik pedagojik kurs açar.

İ. Ya. Yakovlev 1905 yılının başında Ortodoks Misyoner Cemiyeti'ne kadın okulu için bir malikâne satın alınması için başvuruda bulunur. Cemiyetin Simbirsk Piskoposluk Komitesi, aynı yılın 24 Şubatında toplanarak söz konusu öneriyi gözden geçirir. Kadın okulu için bir ev satın alınmasının son derece uygun olduğu kararına varan komite; M. N. Zimminka, İ. V. İşerska ve başrahip S. S. Medvedkov'tan oluşan Komisyona inceleme talimatı verir. Komisyondan gelen olumlu görüş üzerine Ortodoks Misyoner Cemiyeti Konseyi söz konusu malikâneyi almaya karar verir. Karara göre satın alınan malikânede okulun kurucusu olan İ. Ya. Yakovlev'e de ücretsiz bir daire verilir (Materialı 1915: 62).

İ. Ya. Yakovlev; 1906 yılında, kız okulunun 1828 tarihli tüzüğe göre iki sınıflı bir bölge okuluna dönüştürülmesi ve okula hazineden yıllık olarak bir miktar ödenek tahsis edilmesi için Kazan Eğitim Mütevelli Heyetine dilekçe verir. Böylelikle 1 Ekim 1907'de Simbirsk Çuvaş Okulundaki kadın okulu iki yıllık bir

mahalle okuluna dönüştürülür. Bakımı için bakanlık yıllık 3700 ruble, Ortodoks Misyoner Derneği ise 3300 ruble tahsis eder (Materialı 1915: 62-63).

1 Temmuz 1912'den itibaren ise Simbirsk'teki kadın pedagojik kursları, yıllık 6 bin ruble bütçeli üç yıllık kurslara dönüştürülür (Yefimov ve Sergeev 2011: 148). Mevcut kadın öğretmen sayısını arttırmak amacıyla açılan bu kurslarda uygulamalı dersler yapılır; kursiyerler okumayı, başlangıç düzeyinde aritmetik yöntemlerini ve düzgün yazı yazmayı öğrenirler. Kurstan mezun olanlara ilkokul öğretmeni unvanı verilir (Mukina 2009: 79).

1878 yılında bir Kız Departmanı olarak faaliyete başlayan 1 Temmuz 1890'dan sonra ise Çuvaş Kadın Okulu adıyla yeniden adlandırılan bu eğitim kurumunda, 1918 yılında kapatılma dek 505 kız çocuğu eğitim alır (Yefimov 2018: 151). İ. Ya. Yakovlev'in Çuvaş Okulları Müfettişi olduğu dönemde, Halk Eğitim Bakanlığına bağlı ikisi iki sınıflı olmak üzere beş özel kız okulu daha açılır. 1894'te Kazan eğitim bölgesi içindeki 400.000 kadın nüfusa 600'den fazla kız öğrenci düşerken, 1911'de bu rakam 5500'ün üzerine çıkar (Filippova 1969: 73).

*

İ. Ya. Yakovlev; Çuvaş kızlarının eğitimi ve yetiştirilmesi noktasında iki konuya odaklanır. Bunlardan ilki kızların Hristiyanlık temelinde bir ahlak eğitimi almasıdır. Hristiyanlığa ait dinî hakikatlerin kızlarca özümsemesi, Ortodoks kilisesinin buyurduğu şekilde yaşamaları söz konusu eğitimin en önemli amacı olarak görülmektedir (bk. Yakovlev 1893: 13). Öyle ki Yakovlev, Simbirsk kadın okullarındaki derslerin içeriklerini, Rus kadın okullarının programlarına yaklaştırmak için büyük gayret sarf eder. Rus halkının dinî ve kültürel yaşam koşullarına pek de aşina olmadıklarını anladığı kız öğrencilerinin Kazan'daki Rus Sanat ve Endüstri Sergisine katılımlarını organize ederek Rusya hakkındaki tarihsel ve kültürel bilgilerin yenilenmesi için uğraş verir (Yakovlev 1896: 2). Yakovlev'in önemseydiği ikinci konu ise kız çocuklarının çocuk bakımı dâhil olmak üzere ev idaresini öğrenmeleridir (Yakovlev 1893: 13). Bu amaçla İ. Y. Yakovlev'in yönettiği Simbirsk Çeviri Komisyonu, kız çocuklarına çocuk bakımında, hastalıklarla mücadelede yardımcı olacak kitaplar yayımlarlar (Filippova 1969: 65). Okulda dinî dersler dışında aritmetik, Rus ve Kilise Slav dilleri, pedagoji, coğrafya, Rusya tarihi, geometri, doğa bilimleri, yazma sanatı, el sanatları ve resim dersleri verilir (Yakovlev 1893: 12-13). Bilhassa birinci ve ikinci sınıf öğrencilerine örgü işleri öğretilerek iç çamaşırı, elbise ve gömlek dikimi öğretilir. Talim ve uygulamalar, davet edilen uzmanlar ve İ. Ya. Yakovlev'in karısı Yekaterina Alekseyevna Yakovleva² tarafından bizzat gerçekleştirilir (Filippova 1969: 65-66). Okulda ayrıca, kızların sözlü ve yazılı

² Kız Okulunun gözetimi ve idaresi bizzat Yekaterina Alekseyevna Yakovleva tarafından üstlenilir. Yakovleva burada kız öğrencilerine el sanatlarına yönelik dersler verip Rusça dil eğitimi için çeşitli uygulamalar gerçekleştirir (Yakovlev 1893: 8).

ifadelerinin gelişebilmesi için etkileyici okuma, drama, sunum ve kompozisyon, Rusçadan Çuvaşçaya, Çuvaşçadan Rusçaya çeviri gibi etkinlikler yapılır. Çuvaşça okuma yazma çalışmaları Çuvaş Miron İvanov; Rusça öğretimi ise Çuvaşça da bilen Lebedeva ile Ye. A. Yakovleva tarafından üstlenilir (Filippova 1969: 67). Öğrenciler müzik derslerini İ. M. Dmitriyev, S. M. Maksimov, F. B. Pavlov, K. N. Eslivanov ve G. G. Liskov'dan; resim derslerini ise K. V. İvanov ve N. F. Nekrasov'dan alırlar (Filippova 1969: 67).

Kız öğrenciler; aldıkları dersler ve kurslar dışında Simbirsk Çuvaş Okuluna ait üç yüz hektardan fazla arazi, büyük hayvan çiftliği, arı kovanları, sebze bahçeleri ve fidanlıkların yer aldığı eğitim ve üretim atölyelerindeki kolektif faaliyetlere de katılım gösterirler. Söz konusu olanaklar; tarımı, bağ bahçe işlerini, kısacası köylü yaşam tarzını bilen, çeşitli el sanatı becerilerine sahip uzmanların yetişmesine imkân tanır (Yefimov ve Sergeev 2011: 149).

Okulda öğrenim gören kız öğrencilerin tamamı, herhangi bir ücret ödemediği oda, masa, eğitim malzemesi, hamam gibi olanaklardan yararlanabilmişler; orada buldukları süre zarfında kendi kültürlerini yansıtan yerel kıyafetlerini giyme özgürlüğüne sahip olmuşlardır.

Çuvaş Kadın Okulu; Çuvaş toplumuna yön veren kadın siyasetçilerin, bilim insanlarının ve çeşitli meslek gruplarında çalışarak Çuvaş halkına hizmet eden kadın kadrolarının ortaya çıkışında öncü olur. Buradan mezun olan kız çocuklarının bir kısmı daha sonra Kazan öğretmen seminaryasında öğretmen olarak çalışırlar. Ekim Devriminden sonra kurulan Otonom Çuvaş Cumhuriyeti'nde pek çok meslek grubunda ilk kadrolar yine Simbirsk Çuvaş Okulunun Kadın Okulundan mezun olan kişilerce doldurulur. Çuvaş Devlet Pedagoji Enstitüsü 1930'da açıldığında, öğretmenlerin yüzde 80'i Simbirsk Çuvaş Okulu mezunlarından oluşmaktadır. Ünlü Çuvaş yazar M. D. Trubina, siyasetçi Ye. D. Vanerke, Tüm Birlik Komünist Partisi'nin (Bolşevikler) Çuvaş bölge komitesinin kadın bölümünün başkanı O. V. Urukova gibi isimler de yine kadın okulunda öğrenim görüp buradan mezun olanlar arasındadır (Yefimov 2018: 151).

3. Sonuç Yerine

Çuvaşlar üzerinde gerçekleştirilen Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde uzun yüzyıllar istenen başarı elde edilememiş; N. İlimskiy'in dinî eğitimin özümsebilmesinin ancak ana dille sağlanabileceği düşüncesini benimseyen İ. Ya. Yakovlev tarafından tesisi edilen Simbirsk Çuvaş Okulunun faaliyetleri ile Çuvaş toplumunda Hristiyanlık hızla yayılmaya başlamıştır. Başlarda yalnızca erkek çocuklarına eğitim verilen Simbirsk Çuvaş Okuluna kız çocukların da alınmaya başlanması ise Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin Çuvaş toplumu üzerindeki etkisini kalıcı hâle getirmiştir. İ. Ya. Yakovlev kız çocuklarının eğitimi meselesini Çuvaş toplumunun gelişimi için oldukça önemli görmektedir. Yakovlev'in kız çocuklarının eğitimi konusu bu denli önemsemesinin temel nedeni ise Çuvaş kadınının aile içindeki etkisini kullanma isteğidir. İ. Ya.

Yakovlev kız çocuklarının Simbirsk Çuvaş Okulunda alacağı Hristiyanlık eğitiminin, eski geleneklerine ve dinî inanışlarına bağlı Çuvaş kadınında bir dönüşümüne neden olacağını; böylelikle Çuvaş ailelerinin kendi aralarında bir çatışma yaşamaksızın, sorunsuz bir şekilde Hristiyan inanç ve kültür dairesine katılım göstereceklerini düşünmektedir.

İ. Ya. Yakovlev, Çuvaş kilisesinin yalnızca erkeklerle ayakta kalamayacağını iyi bilmektedir. Onun düşüncesine göre Kilisenin Çuvaş toplumunun bir parçası hâline gelebilmesi için mutlaka Hristiyanlığın Çuvaş kadınlarına anlatılması gerekmektedir. Bu ise, küçük yaştan itibaren kız çocuklarının okul hayatına dâhil edilmeleri ile mümkün olabilir. Yakovlev’in büyük önem verdiği “kilise toplumu” düşüncesi, doğrudan onun misyonerlik amaçları ile bağlantılıdır. Yakovlev’e göre Hristiyanlığı tüm üyeleri ile tam olarak idrak etmiş bir Çuvaş toplumu, kendisinin de dâhil olduğu Türk dünyasının uzun vadede Hristiyanlaşmasında rahatlıkla görev alabilir. Bunu da Ruslardan çok daha iyi ve başarılı şekilde ifa edebilir. Yakovlev ünlü vasiyetnamesinde³ bu düşüncesini şöyle açıklamaktadır:

Rus imparatorluğunun doğusunda yaşayan kalabalık halklara Hristiyanlığı öğreterek aydınlatma faaliyetlerine mesai harcayıp çalışın. Dilleri ve yaşam tarzları bakımından siz onlara Ruslardan daha yakınsınız. Hristiyanlık ışığını siz Rusların elinden aldınız. Böylelikle siz bu büyük faaliyeti gerçekleştirip Ruslara olan borcunuzu birazcık da olsa ödeyeceksiniz.” (Yakovlev 1992: 12).

*

Sonuç olarak söz konusu kız okullardan mezun olanlar, genç Çuvaş Cumhuriyeti’nde pek çok alanda söz sahibi olarak önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu okullar, Çuvaş toplumunda kadının toplumsal rolüne ilişkin bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiş, erkeklerle eşit şartlarda eğitim alan kız çocuklarının bireysel olarak kendilerini gerçekleştirebilmelerine olanak sağlamıştır. Buna karşın, kız çocuklarının Çuvaş eğitim hayatının bir parçası hâline getirilmesi, yalnızca bir eğitim faaliyeti olarak da görülmemelidir. Çuvaşlar arasında bir türlü istenen düzeye getirilemeyen dinî dönüşümün hızlandırılması, yazıda ayrıntılı biçimde açıklanan kız okulları sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu okullar aracılığıyla toplumun en küçük parçası olan ailelerde Hristiyanlık temelli düşünsel ve manevi bütünlüğün tesis edilmesine, Hristiyanlığın Çuvaş toplumunun istikrarlı ve değişmez bir parçası hâline getirilmesine uğraş verilmiştir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Sinan Güzel (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

³ İ. Ya. Yakovlev’in söz konusu vasiyetnamesine ilişkin bir inceleme için bk. Güzel 2016: 527-540.

Kaynaklar

- Arik, D. (2005). *Hristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- Filippova, D. S. (1969). Rol' İ. Ya. Yakovleva i simbirskoy uçitel'skoy şkoli v prosveşçenii Çuvaşskih jenşçin. *Uçenye Zapiski: 42*, s. 63-69.
- Güzel, S. (2014). Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Etkisi. *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı 12-13 Nisan 2014* (Editör B. Bayram). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Yayınları, s. 197- 218.
- Güzel, S. (2016). Çuvaş Kimliğine Yön Veren Bir Metin: İvan Yakovleviç Yakovlev'in Siyasi Vasiyetnamesi. *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil- Ural Çalıştayı-II (16- 18 Ekim 2015) Bildiri Kitabı* (Editör B. Bayram). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Yayınları, s. 527-540.
- Haniççe, M.; İbrahimzade, T. (2019). Çariçe Katerina'nın Rus Kadın Eğitime Sağladığı Bir Katkı -Smolnıy Enstitüsü (1764-1919). *Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt 5, Sayı: 3*: s. 503-528.
- Haritanov, V. T. (1969). Simbirskaya uçitel'skaya şkola i ee rol' v prosveshenii çuvaşskogo naroda. *Uçenye Zapiski: 42*, s. 47-54
- Markov, A. S.; Krasnov, N. G. (1979). O sostoyanii Çuvaşskogo jenskogo obrazovaniya v dorevolyuşionniy period. *Voprosi istorii Çuvaşii perioda feodalizma i kapitalizma, Vip. 93*. Çeboksarı: ÇNİİ, s. 163-175.
- Material: *Materialı k istorii Simbirskoy çuvaşskoy şkoli, mujskogo i jenskogo pri ney prihodskih uçiliş s trehletnimi pedagogičeskimi kursami*. (1915). Simbirsk: Tipo-litogr. Gub. Pravleniya.
- Mukina, İ. V. (2009). *Yakovlevovedeni (ış-hakıl kul'turipe kımil-sipet urokışem) Vşenü posobiy.İ*. Şupaşkar: İzd-vo Çuvaş.
- Petrov, M. P. (1928). *Çımpırtı çıvaş şkulıpe İvan Yıkkılç Yakkıvlıv şınçen*. Şupaşkar: Halih Şutiş Komissariaçı.
- Prokopyev, İ. P. (1969). 100-letıye Simbirskoy çuvaşskoy uçitel'skoy şkoli i 120-letıye so dnya rojdeniya İ. Ya. Yakovleva. *Uçenye Zapiski: 42*, s. 5-14.
- P'yanzina, N. N.; Matveyeva N. A.; Yermolayev, A. H.; Vasil'yev, N. V. (2017). İstoriya stanovleniye jenskogo obrazovaniya v çuvaşii v dorevolyuşionniy period. *Vestnik Çuvaşskogo universiteta, No: 4*.
- Sidorova, K. İ (1979). Zaçatki jenskogo obrazovaniya v çuvashii v pervoy polovine XIX veka. *Voprosi istorii Çuvaşii perioda feodalizma i kapitalizma, Vip. 93*. Çeboksarı: ÇNİİ, s. 158-162.
- Yakovlev, İ. Ya. (1893). *Oçerk vozniknoveni'ya Jensago pri Simbirskoy Çuvaşskoy Şkoli uçilişça*. Simbirsk.
- Yakovlev, İ. Ya. (1896). *Poezdka vospitannikov Simbirskoy Çuvaşskoy uçitel'skoy şkoli i vospitannits jenskogo pri ney uçilişça v Kazan, N. Novgorod, Kostromu, Yaroslavl' , Sergiyevu Lavru i Moskvu letom 1896 goda*. Simbirsk: Tipografiya İ. S. Hankova.
- Yakovlev, İ. Ya. (1992). *Halal –Çıvaş Halihne Panı Halal*. Şupaşkar.
- Yefimov, A. L. (2010). Razvitie jenskogo obrazovaniya v dorevolyuşionnoy Çuvaşii: literatura i istoçniki. *Vestnik Çuvaşskogo universiteta, 2010-1*. Çeboksarı: s. 24-31
- Yefimov, A. L. (2018). Naçalo professional'noy podgotovki pedagogov-jenşçin v simbirskoy Çuvaşskoy uçitel'skoy şkole İ. Ya. Yakovlevim. *Problemi prosveşçeniya, istorii i kul'turi skvoz' prizmu etniçeskogo mnogoobraziya Rossii (k 170-letıyu çuvaşskogo*

prosvetitel'ya İ.Ya. Yakovleva). Çeboksarı: Obşçestvo s ograniçennoy otvetstvennost'yu İzdatel'skiy dom «Sreda», s. 148-154.

Yefimov, A. L.; Sergeev, T. S. (2011). İ. Ya. Yakovlev i İ. N. Ul'yanov - organizatori jenskogo pedagogičeskogo obrazovaniya v simbirskoy çuvaşskoy škole. *Nauka i škola N. 3*, s. 147-149.

ПЕРВЫЕ ЖЕНСКИЕ ШКОЛЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ ЧУВАШЕЙ

АННОТАЦИЯ

Вопрос об образовании девочек впервые поднимается при Царском правлении во второй половине 18 века. Екатерина II, которая очень интересовалась образованием девочек, 5 мая 1764 года учредила учебные заведения под названием «Смольный институт» с целью удовлетворения потребности в образованных женщинах, которые могут быть назначены на государственные должности, и воспитания образованных будущих матерей. Эта просветительская деятельность, начавшаяся со Смольного института, была перенесена на знаменательный момент, когда Министерство народного просвещения разрешило совместное обучение в одноклассных школах в 1864 г., а в 1872 г. были открыты частные женские гимназии, которые действовали в рамках Программы народного образования Министерства. События, кратко изложенные выше, в основном определили шаги, которые необходимо было предпринять для образования девочек, принадлежащих к другим этническим и религиозным группам, жившим под властью царской России. За исключением некоторых особых случаев, шаги, предпринятые в отношении образования девочек в чувашском обществе, развивались параллельно практике российского правления. Особенно первая половина 19 века стала свидетелем важных событий, которые определили образовательную жизнь девочек в чувашском обществе. В этом столетии, с развитием столичных учреждений в России, возникла необходимость укрепления торговых отношений между городом и деревней. Эта ситуация увеличила потребность в грамотных сельских жителях. Таким образом, образованию людей, принадлежащих к иновериям и разным национальностям, в России стало придаваться большое значение. Очень активным периодом в плане педагогической деятельности была вторая половина 19 века, когда во многих чувашских селениях открывались женские школы. Чувашские девушки вместе с учащимися мужского пола в этих школах посещали такие уроки, как русский язык, арифметика, геометрия, история, география, богословие, а после школы посещали курсы шитья. Однако обучение учениц в этих школах, которые не создавали специальных отделений для девочек, не предоставляли возможности для получения образования работающим женщинам и не давали девочкам права на получение аттестата об окончании.

Совершенно по-иному вопрос о воспитании детей в чувашском обществе был поставлен воспитательной деятельностью для девочек Ивана Яковлевича

Яковлева, основателя и директора Симбирского чувашского училища, начавшего свою деятельность в 1868 году. Яковлев, который также был миссионером, считал, что чувашские женщины не смогли бы познакомиться с изданиями христианства, переведенными на чувашский язык, если бы они не были включены в просветительскую деятельность, проводимую на их родном языке, и в этих условиях они останутся сторонниками и защитниками старых верований и традиций. Он считает, что христианизировать нужно не только мужчин, но и женщин, чтобы православие могло повлиять на чувашский народ. После этого он без официального разрешения в сентябре 1878 года учредил девичью секцию в составе Симбирского чувашского училища. В этом учебном заведении, которое начало свою деятельность как женское отделение в 1878 году и было переименовано в Чувашское женское училище после 1 июля 1890 года, до его закрытия в 1918 году обучалось 505 девочек. Имея влияние во многих областях, выпускники этой школы оказали важную услугу Чувашской Автономной Республике, которая была создана после Октябрьской революции. Однако включение девочек в образовательную жизнь чувашей не следует рассматривать только как воспитательную деятельность. Ускорение религиозной трансформации, которую не удалось довести до желаемого уровня, стало возможным только благодаря этим женским школам. Через эти школы прилагались усилия по установлению основанной на христианстве интеллектуальной и духовной целостности в семьях, являвшихся наименьшими ячейками общества, и превращению христианства в стабильную и неизменную часть чувашского общества.

Ключевые слова: Чуваши, образовательная жизнь чувашей, первые чувашские женские школы, И. Я. Яковлев, Симбирская чувашская школа, идентичность.

BAŞKURT TÜRKÇESİ SÖZLÜKLERİNDE ‘GİBİ’ ANLAMINDAKİ EDATLARLA KURULAN BENZETMELİ ANLATIMLAR

NİGÂR KALKAN*

ÖZ: Bir konuyu idrak etmeyi ve kısa yoldan anlatmayı, etrafımızdaki dünyayı değerlendirmeyi kolaylaştıran benzetmeler pek çok alanda kullanılır.

Benzetmeler, bütün dillerde bulunur ve milletlerin dünyaya bakış açısını yansıtan en önemli söz kalıplarından biridir; Türkiye Türkçesinde, benzetme edatı olarak adlandırılan *gibi* edatı ile yapılır. Başkurt Türkçesinde benzetmeler, Türkiye Türkçesinde *gibi* anlamındaki, *kewék*, *humaq*, *şikëllë*, *töslö*, *işë* edatları ve *+dAy*, *+lAy*, *zAy*, *+lAy* ekleri ile yapılır. Bu çalışmada Başkurt Türkçesi söz varlığında kullanılan benzetmeli yapılar değerlendirilmiştir. Söz varlığının tespitinde Başkurt Türkçesi sözlükleri taranmıştır. Başkurt Türkçesindeki benzetmeli anlatımlar, önce yapı bakımından tasnif edilmiş; “İsim Kısmı Tek Bir İsimden Oluşan Benzetmeli Anlatımlar”, “İsim Kısmı Kelime Grubu Olan Benzetmeli Anlatımlar” olmak üzere iki ana başlıkta incelenmiştir. Daha sonra benzetmeli yapıların anlam özellikleri dikkate alınmış; kavram alanlarına göre “Mekâna ve Doğaya Yönelik Kullanılanlar”, “İnsana Yönelik Kullanılanlar”, “Yiyecek ve İçecek İçin Kullanılanlar”, “Renk İçin Kullanılanlar”, “Hayat ve Aile İçin Kullanılanlar”, “Nitelik ve Durum İçin Kullanılanlar”, “Duygu Bildiren Kullanımlar” ve “Eşya İçin Kullanılanlar” başlıkları altında incelenmiştir. Çalışmada, Başkurt Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kullanılan benzetmeli yapılar karşılaştırılmış, söz varlığındaki ortaklıklar ve farklılıklar da belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Başkurt Türkçesi, gibi edatı, benzetme, metin aktarma, anlambilim.

ANALOGICAL EXPRESSIONS WITH PREPOSITIONS IN THE MEANING OF “AS, LIKE” IN BASHKIR DICTIONARIES

ABSTRACT: Analogies are used in many fields, making it easier to comprehend and explain a subject in a short way and to evaluate the world around us.

Analogies are found in all languages and are one of the most important lexical bundles that reflect the perspective of nations on the world. In Turkish, Analogies are made with the preposition *gibi*, which is also called the preposition of Analogies. In Bashkir, Analogies are made with the prepositions “*kewék*, *humaq*, *şikëllë*, *töslö*, *işë*”

Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, nkalkan@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0002-2867-9348

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 09.11.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 05.12.2022)

Doi:10.47089/iuad.1201723

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

and the suffixes "+dAy, +tAy, źAy, +lAy" which means *gibi* in Turkish. In this study, metaphorical constructions used in Bashkir vocabulary were evaluated. Bashkir dictionaries were scanned to determine the vocabulary. Analogy expressions in Bashkir were first classified in terms of structure and analyzed under two main headings: "Analogy Expressions Whose Noun Part Consists of a Single Noun" and "Analogy Expressions Whose Noun Part is a Word Group". Then, the meaning features of the analogies were taken into account; according to the concept areas, they were examined under the titles of "Uses for Space and Nature", "Uses for Human", "Uses for Food and Drink", "Uses for Color", "Uses for Life and Family", "Uses for Qualification and Status", "Uses Expressing Emotion" and "Uses for Things". In the study, the metaphorical structures used in Bashkir and Turkish were compared, and the commonalities and differences in the vocabulary were also tried to be determined.

Keywords: Bashkir, preposition *gibi*, analogy, text translation, semantics.

Giriş

İnsanın duygu ve düşüncelerini nesilden nesle aktarma aracı olan dilde önemli anlatım yollarından biri de benzetmelerdir. Benzetme, "1. Benzetmek işi. 2. Bir şeyin niteliğini anlatmak için, o niteliği eksiksiz taşıyan başka bir şeyi örnek olarak gösterme işi, benzeti, teşbih." (Türkçe Sözlük, 2011: 310); bir nesnenin veya eylemin özelliğini bir başkasından yararlanarak ya da onu anımsatma yoluyla gerçekleştirme şeklinde tanımlanmıştır (İmer, 2011: 49). Dilde aktarmaların ilk aşaması ve anlatımı güçlendirici yönleriyle söz sanatı sayılan, anlam olaylarından biri kabul edilir (Aksan, 2009: 61). Anlatımı güçlendirmek için her dilde kullanılan benzetmeler (teşbih) edebiyatta da bir söz sanatı olarak değerlendirilir.

İ.Ö. IV. yüzyılda Aristoteles benzetmenin önemine değinmiş ve doğal bir yaratma yetisinin işareti olarak nitelendirmiştir (Aksan, 2009: 61). Özünü de insan aklının söz sanatları yapmaya belki de benzetme ile başladığını belirtir. Benzetme işleminde, asıl konu olan şeye *benzeyen* (tenor), kendisine benzetilen şeye de *benzetilen* (vehicle) adı verilir ve *benzetme yönü* (ground) işlevi önemli bir öğedir (2001: 105). Benzetme edatı *gibi* de kullanıldığında dört öge tamamlanır ve *eksiksiz benzetme* kurulmuş olur.

Sözlü ve yazılı anlatımda sıkça başvurulan benzetmeler pek çok alanda kullanılır. Bunlar iletişim, bilişsel süreç, bilimsel metinler, tartışmalar, haber metinleri, edebî metinler ve psikolojik dil bilim olarak belirtilmiştir. Bu alanlarda benzetmelerin üstlendiği işlevlerden bazıları şöyle sıralanabilir.

- a) Kısa ve etkin iletişim kurmaya hizmet eder.
- b) Benzerlik yaratarak etrafımızdaki dünyayı değerlendirmek için yeni perspektifler ortaya koyar.
- c) Karşılaştırma ve analogik muhakeme yapar.
- ç) Sözü daha etkili bir duruma getirmek, anlatımı daha somut kılarak imaj ve hayalleri etkileyici biçimde aktarmak için kullanılır.

d) Psikolojik dil biliminde de benzetmeler bir duygu aktarım aracı olarak görülür (Ufuk, 2015: 318-319).

Benzetmeler genellikle edebiyat ve belagat ile ilişkilendirilir. Pek çok alanda kullanıldığı için üslup bilim, anlam bilim, psikolojik dil bilim ve bilişsel dil bilim gibi alanların da ilgilendiği konulardan biri olmuştur (Ufuk, 2016: 172).

Her insan kendine özgü benzetmeler kurabilir ancak benzetmelerden bir bölümü kalıplaşarak dilde yerleşir (Aksan, 2009: 61). Başkurt Türkçesinde de kalıplaşmış ve dilde yerleşmiş benzetmeli yapılar bulunur. İki kavramı farklı özelliklerle karşılaştırma işlevi de olan benzetmeler, Başkurt Türkçesi ile hazırlanmış araştırmalarda *oqşatıw-sağıştırwızar* (benzetmeler-karşılaştırmalar) terimiyle karşımıza çıkar ve kalıp olarak kullanılanlar *trafaret oqşatıw-sağıştırwızar* (kalıp benzetmeler-karşılaştırmalar) başlığı altında incelenir. Benzetmeler, edebî bir anlatım için büyük bir öneme sahiptir. Ancak bir yazarın kalıp olarak kullanılan benzetmelere yer vermesi eleştirilmiş ve bunun eserin edebî değerini azalttığı öne sürülmüştür (Saitbattalov, 2010: 377).

Başkurt Türkçesinde “gibi” anlamında kullanılan birden çok edat mevcuttur. Gramerlerde ve araştırmalarda bu edatlar farklılık gösterebilmektedir. Başkurt Türkçesi gramerlerinde *oqşatıw-sağıştırwıw beylewësterë* (benzetme-karşılaştırma edatları) başlığı altında *këwëk, hımaq, şikëllë, töslö, işë* edatları anlatılmıştır (Kunafin, 2018: 268; Zeynullin, 2002: 351). Dmitriyev *poslelog (edat)* başlığında *këwëk, hımaq, şikëllë, töslö* edatlarının sadece karşılaştırma işlevinden söz etmiştir (2008: 151). Kiyikbayev de *oqşatıw beylewëse* (benzetme edatı) olarak *këwëk, töslö, şikëllë, hımaq* edatlarını sıralar (1976: 272). Ersoy, benzerlik ifade eden edatlar başlığında *këwëk, hımaq, şikëllë, töslö, işë* edatlarına ek olarak *bulıp, köyö, mişlë, sıfatında, oqşas, urınına* edatlarını da anlatır (2018: 369-373). Özşahin’in çalışmasında *ala, bërük, gorlo, hetlë(m), këbi, kük, ketig, kezer, kezerëm, kezerlë, saklı, şayı, şeyë, şeylë, tik, tiñlë* vb. edatlar da benzetme edatları olarak değerlendirilmiştir (2011: 1847). Ayrıca Başkurt Türkçesi sözlüklerinde *ke* (BTH I, 588), *törlö* (BTAH VIII, 454), *şey* (BTAH IX, 926) edatları da “gibi” anlamı verilerek açıklanmıştır. Başkurt Türkçesi eş anlamlı kelimeler sözlüğünde *këwëk, hımaq, şikëllë, töslö, işë* eş anlamlı edatlar olarak gösterilmiş ve bunlardan *işë* edatının daha az kullanıldığı belirtilmiştir. *+dAy, +tAy, źAy, +lAy* ekleri yerine bu edatların kullanılabileceği bilgisi de eklenmiştir (Uraksin, 1985: 63).

Başkurt Türkçesinin sıklık sözlüklerine göre benzetme edatları arasında frekansı en yüksek olan *këwëk*’tir (Sirazitdinov, 1997, 2002, 2006). Diğerleri de sırasıyla *hımaq, şikëllë, töslö, köyö, işë* edatlarıdır. Sirazitdinov’un hazırladığı çalışmaların edebî eser ve gazete yazıları ciltlerinde de sıralama aynı şekildedir. Diğer edatlar, Başkurt Türkçesi sıklık sözlüklerinde yer almamıştır. Benzetme edatı olarak *këbi, ke, qetig, şey, gorlo* vb. edatların günümüz Başkurt Türkçesinde kullanılmaması ve *sıfatında, oqşas, urınına* gibi edatların kökleri

esas alındığı için farklı kelime türlerinde değerlendirilmesi, bu edatların frekansının belirlenmemesinin sebebi olabilir.

+*dAy*, +*tAy*, *zAy*, +*lAy* ekleri de Başkurt Türkçesinde “gibi” işlevinde en çok kullanılan eklerden biridir. Bu ek, Başkurt Türkçesinde *benzerlik hâli* (*oqşatıw kilêş*) ekidir; Gabain’in *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserindeki eşitlik, ayrılık ifade eden ve isimden isim yapan +*teg*, nadiren +*tağ* / +*deg* / +*dağ* eki ile aynıdır (Ersoy, 2018: 200). Gabain, +*teg*, nadiren +*tağ* / +*deg* / +*dağ* eki için *antağ* “derhal, bunun gibi” örneğini verdikten sonra *teg* edatına gönderme yapmıştır (1988: 46). +*dAy*, +*tAy*, *zAy*, +*lAy* Eski Türkçede *gibi* işlevindeki *teg* edatından ekleşmiştir (Dağıstanlıoğlu, 2015: 377’den Li, 2004: 464-466). Başkurt Türkçesinde benzetme edatı *gibi* işlevindeki edatlarla eş anlamlı kabul edilen bu ek çalışmamızda incelenmiştir.

Başkurt Türkçesindeki benzetme edatları, Başkurt Türkçesi ağızlarında da farklı ses değişiklikleriyle karşımıza çıkar. *Başqort Têlênêj Diyalektarı Hüzlêgê* (BTDH) taranarak ağızlarda kullanılan biçimler belirlenmiştir. Bu sözlükte *kêwêk* karşılığı verilerek şu kelimeler açıklanmıştır: *kêbêk* (Dim, Qarizêl, Ural, Urta Ural, Êyêk-Haqmar) (BTDH, 135); *kêmêk* (Tönyaq-Könbayış) (BTDH, 138); *kübêk* (Argayaş, Qızıl, Mëyes, Tönyaq-Könbayış) (BTDH, 157); *kük* (Dim, Qarizêl, Qızıl, Mëyes, Urta Ural, Êyêk-Haqmar, Ey) (BTDH, 161); *küksıman* (Tönyaq-Könbayış) (BTDH, 162), *gük* (Mëyes, Ey) (BTDH, 75). *Hımaq* edatı karşılığı sadece *mellê* (Dim) (BTDH, 241) kelimesinde verilir. *Şikêllê* edatı ise *sikêlê* (Urta) (BTDH, 275), *şay* (Geyne, Qarizêl, Urta, Haqmar, Ey) ve *şayt* (Ey) (BTDH, 389), *şêkêllê* (Qızıl) (BTDH, 392), *şigêttê* (Tönyaq-Könsıgış) ve *şikêldegê* (Argayaş, Dim, Qızıl), *şikêttê* (Argayaş, Mëyes, Ey) (BTDH, 393) olarak *kêwêk* edatındaki gibi daha fazla varyantla kullanılır. *Töslö* edatı için *şifattu* (Qızıl, Ey) (BTDH, 279), *törlö*, *törlök* (Urta) (BTDH, 330) kelimeleri sözlükte yer alır. *Şikêllê* ve *töslö* edatları Öner’in Türkçede “-IIG>-II Ekli Niteleme Sözlerinin Edatlaşması” adlı makalesinde anlam ve şekil yapısındaki kalıplaşmalar (*asemantikleşme* ve *gramatikleşme*) gözlenen edatlar arasında yer alır (2011, 54-59). Dim ağızındaki *mellê*, Qızıl, Ey ağızlarında *şifattu*, Urta ağızında kullanılan *törlö*, *törlök* de “-IIG>-II ekli niteleme sözlerinin edatlaşmasına örnektir. *töslö* edatının kökü Başkurt Türkçesinde *renk* anlamına gelen *tös* kelimesi olduğu için daha çok biçim bildiren ifadelerle ağızlarda karşılanmıştır.

BTDH’de benzetmeli anlatımlar yer almamıştır. Başkurt Türkçesi sözlüklerinde farklı kullanımlar “diyalekt” notuyla bazen yer almaktadır. Ancak benzetmeli yapıların ağızlardaki örnekleri ile ilgili Başkurt Türkçesindeki diğer sözlüklerde de böyle bir açıklama ile kullanım tespit edilmemiştir. Sadece BTDH’de *kêwêk* edatının *kük* biçimi, Başkurt Dilinin Deyimler Sözlüğü’nde örnek cümlelerde verilmiştir. *Kük* biçiminin geçtiği iki benzetmeli anlatım aşağıda yer almaktadır:

<i>awızı kürek mēnen tişken kēwēk</i> “ağzı kürek ile deşilmiş gibi”	<i>awızı kürek mēnen tişken kük</i> (BTFH, 48)
<i>qıl tartqan kēwēk / tartqanday</i> “kıl ile çekmiş gibi”	<i>qıl tartqan kük</i> (BTFH, 231)

Bir dil; sözcükleriyle, dil bilgisiyle, söz dizimiyle, edimsel kullanımlarıyla ve bütünlüğü içinde biçim alıp kemikleşen düşünce yapısıyla; kavrayışımızı, nasıl bir yaşam biçimi durumuna getirildiğimizi ve hangi ruhsal durumun bilincine ulaşabileceğimizi ayarlar (Günay, 2016: 209). Benzetmeli anlatımlar, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden beri anlatımı zenginleştirmek, konunun daha kolay anlaşılmasını sağlamak için kullanılmıştır. Ayrıca dil ve kültür ilişkisi bakımından da önemli olan konulardan biridir. Benzetmelerdeki dil kültür ilişkisini Türkçenin farklı dönemlerinden iki örnekle şöyle açıklayabiliriz. Mesela, Eski Türk Yazıtları’nda ordu için *kurt gibi* ifadesi yer alır (Aksan, 2019: 136). Burada kurt benzetmesinin güç ve kutsallık ifade ettiğini, Türk mitolojisinin izlerini taşıdığını söyleyebiliriz. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan *Nasrettin Hocanın türbesi gibi* (TS, 1754) benzetmesi “her yanı açık olduğu hâlde yalnız bir girişi bulunan veya kilitli olan yer” anlamındadır. Nasrettin Hoca isminin söz varlığı içinde yer alması ve anlamda Hoca’nın nükteli anlatımının izleri dil-kültür ilişkisi içinde değerlendirilmesi gereken unsurlardır. Bu çalışmada Başkurt Türkçesi sözlüklerindeki benzetmeli anlatımlar tespit edilmiş, sınıflandırılmış ve dil-kültür ilişkisi bakımından ele alınmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Çalışmamızdaki benzetmeli anlatımlar Başkurt Türkçesi sözlüklerinden *Başqort Têlênêñ Hüzlêğê (I-II)* (BTH), *Başqort Têlênêñ Akademik Hüzlêğê (I-X)* (BTAH), *BTFs*, *BTDH* taranarak tespit edilmiştir.

Benzetmeli anlatımlardaki edatlar madde başlarında verildiği şekliyle yazılmıştır. Örnek: *balıq kēwēk; kömōş kēwēk / hūmaq / kömōştēy; işken yil kēwēk / hūmaq / yildey; biş barmaq hūmaq / kēwēk / şikêllē* vb.

Sözlüklerden tespit edilen benzetmeli anlatımlar, önce tırnak içinde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Daha sonra bu yapının Başkurt Türkçesinde kazandığı mecaz anlam Türkiye Türkçesine aktarılmış ve hangi sözlükte yer aldığı da kaydedilmiştir. Örnek: *taraqan boto kēwēk* “örümcek bacağı gibi”: Eğri büğrü yazılmış yazı (BTH II, 315) vb.

Anlamlarına göre sınıflandırılmış olan benzetmeli anlatımlarda sadece anlamlar verilmiştir. Çalışmanın sonunda tespit ettiğimiz kullanımlar alfabetik olarak sıralanmış ve daha sonraki çalışmalarda da faydalanılacak deyim ve kalıp sözlerden oluşan 144 maddelik bir benzetmeli anlatım sözlüğü hazırlanmıştır.

Çalışmamız edat grubu olan benzetmeli anlatımlarla sınırlandırılmıştır. Bir kullanımda *kēwēk* edatı ile birlikte *kadar* anlamında kullanılan *xetlê, saqlı,*

kezerê edatları da verilmiştir. *BTH*'de madde başında *taw kēwêk / tawzay* biçimi benzetmeli anlatım olarak çalışmaya alınmıştır.

Çalışmamıza dâhil edilmeyen kullanımlar maddeler hâlinde aşağıda verilmiştir.

1. +sA eki alan isimler:

Eski Türkçede benzetmeli anlatımlar kuran +çA (Aydın, 2006: 68) eki, Başkurt Türkçesinde +sA biçiminde kullanılır ve “gibi” anlamı verir. Çalışmada +sA eki de taranmış ancak benzerlik ilişkisi içinde farklı anlamlarının daha az olduğu görülmüştür. Başkurt Türkçesi sözlüklerinde +sA eki alan ve mecaz anlam kazanan yapılar şunlardır: *aristokrattarsa* “aristokratlar gibi” (aristokratlara özgü, nezaketli, zarif - BTAH I, 309); *gezitse* “gazetedeği gibi” (kuru anlatım - BTAH III, 232), *kulinarzarsa* “aşçı gibi” (ustaca - BTAH IV, 742), *malayzarsa* “oğlanlar gibi” (çok düşünmeden - BTAH VI, 181), *oratorzarsa* “konuşmacı gibi” (hatip gibi usta bir şekilde - BTAH VI, 711), *yırtqıstarsa* “yırtıcılar gibi” (acımasız, sert kişi - BTAH IV, 236).

2. Sözlüklerde edattan sonra fiil alan anlatımlar:

may kēwêk irêw “yağ gibi erimek”: 1. Soğuktan sığağa geçince rahatlık hissetmek. 2. Güzel söz karşısında iyi hissetmek.; *saq minen suq kēwêk yeşew* “Sak ile Suk gibi yaşamak”: Birini özleyen ve görüşemeyen kişiler için kullanılır.; *tubalday / tubal kēwêk bulıw* “ağaç kabuğundan yapılmış oval kap gibi olmak”: Hissiz hâle gelmek.; *yēnê kēwêk kūrêw* “cin gibi görmek”: Hoşlanmamak, sevememek.; *kūrke kēwêk qabarıw* “hindi gibi kabarmak”: Çabuk öfkelenmek; boş yere övünmek vb.

3. Sözlüklerde sıfat olarak verilmiş olan benzetmeli yapılar:

kön kēwêk acıq “gün gibi açık” vb. (BTH I, 540, BTFH, 170).

4. Başkurt Türkçesi sözlüklerinde çalışmamıza konu olan yapılar farklı anlam ve biçimlerde madde başı olarak yer almıştır. Aşağıda tablo hâlinde verilen kullanımlarda BTH'dekiler sıfat olarak kullanıldığı için ve edattan sonra fiil aldığı için çalışmaya alınmamıştır. BTFH'deki örnekler edat grubu olduğu için çalışmada kullanılmıştır.

Sözlüklerde farklılık bulunan yapılar şunlardır:

Çalışmaya dâhil edilmeyen kullanımlar	Çalışmaya dâhil edilen kullanımlar
<i>hağızaq / hağız kēwêk yebêşew</i> “eşek arısı / sakız gibi yapışmak”: Çok yapışmak (BTH I, 458).	<i>hağızaq kēwêk / şikêllê / hımaq</i> “eşek arısı gibi”: Yapışmak; birini bırakmayan sırnaşık kişi (BTFH, 305).
<i>maylağan hımaq bulıw</i> “yağlamış gibi olmak”: Birinin gönlünü aldıktan sonra durumun düzelmesi (BTH I, 780).	<i>maylağan kēwêk</i> “yağlamış gibi”: Çok başarılı, sorunsuz (BTFH, 237).
<i>toz hipken kēwêk yebêşêp yatıw</i> “tuz serpmiş gibi yapışıp kalmak”: Bir yere yerleşip gitmeyen kişi, kuş veya başka	<i>toz halıp quyğan / hipken kēwêk</i> “tuz atmış gibi”: Bir yere iyice yerleşen kişi (BTFH, 282).

bir canlıya şaşkınlık bildirmek için söylenen ifade. (BTH II, 363).	
<i>imendey niq</i> “meşe gibi sağlam”: Güçlü kuvvetli, sağlıklı erkek (BTH I, 380).	<i>imen kēwēk</i> “meşe gibi”: Çok genç, sağlıklı (BTFH, 127; BTH I, 380) (BTH I’de <i>imen kēwēk</i> biçimi de verilmiştir.)
<i>suyın kēwēk qara</i> “dökme demir kap gibi kara”: Kapkara (BTH II, 239).	<i>suyın kēwēk</i> “dökme demir kap gibi”: Kapkara (BTAH VII, 657).

5. Edebî eserlerde kullanılan benzetmeler de çalışmanın dışında tutulmuştur. *küzene aq halğan yazğı ügēzzey* “gözüne perde gelen yaz öküzü gibi” (Bülekov, 1994: 114), *yēneyet östōnde totolğan kēşēler humaq* “cinayet üzerinde yakalanmış kişiler gibi” (Bülekov, 1994: 126), *bažza yatqan berengē habağı kēwēk* “depoda duran patates filizi gibi” (Bülekov, 1994: 41), *as bēt kēwēk* “aç bit gibi” (Biişeva, 1969: 267), *qulı bıǵawlanǵan ese kēwēk* “elleri bağlanmış anne gibi” (Garipov, 1996: 37), *qızıl ügēz humaq* “kıızıl öküz gibi” (Garipov, 1996: 133) örneklerinde olduğu gibi her yazar eserlerinde özgün benzetmelere yer verebilir. Yazarın üslubu için de önemli olan bu husus bizim konumuzun dışındadır. Çalışmamız, sadece Başkurt Türkçesi sözlüklerinden tespit edilen örneklerle sınırlandırılmıştır.

İnceleme

Her dilde bilinmeyen bir kavramın veya durumun en kolay açıklama yollarından biri olan, günlük konuşmalarda, yazılı metinlerde sıkça kullanılan benzetmeli anlatımların Başkurt Türkçesindeki görünüşleri, anlamları sınıflandırılmış; Türkiye Türkçesi ile benzerlik ve farklılıkları üzerinde durulmuştur.

Benzetmeli Anlatımların Sınıflandırılması

Benzetmeli anlatımlar, yapısına ve anlamlarına göre gruplandırılmıştır.

Yapısına Göre Benzetmeli Anlatımlar

Yapısına göre benzetmeli anlatımlar benzetme edatından önce gelen isim esas alınarak “İsim Kısmı Tek Kelimeden Oluşan Benzetmeli Anlatımlar” ve “İsim Kısmı Kelime Grupları İle Kurulanlar” olmak üzere iki başlık altında değerlendirilebilir.

1. İsim Kısmı Tek Kelimeden Oluşan Benzetmeli Anlatımlar

Başkurt Türkçesi sözlüklerinden isim kısmı yalın hâlde bulunan 63 benzetmeli anlatım tespit edilmiştir. Bu örneklerde en fazla *kēwēk* edatı kullanılırken *humaq*, *şikēllē* edatı ile kullanım daha azdır. *kēwēk* edatından sonra en sık kullanılan yapı, isimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* eklerinin getirildiği benzetmelerdir. Bazı isimlerin birden fazla edatla kullanıldığı örnekler de vardır. İsim kısmı tek kelimeden oluşan benzetmeli anlatımlar aldığı edata göre altı grupta şöyle tasnif edilebilir:

1. 1. İsimden Sonra +dAy, +tAy, źAy, +lAy Eki Almış Yapılar:

<i>Alpamişalay</i> “Alpamişa gibi”: Güçlü, iri yarı (BTAH I, 252).	<i>huyźay</i> “sırık gibi”: Uzun, biçimsiz (BTAH IX, 606).
<i>arıślanday</i> “aslan gibi”: Güçlü (BTAH I, 337).	<i>kübelektey</i> “kelebek gibi”: Küçük, temiz (BTAH IV, 758).
<i>arğımaqtay</i> “cins at gibi”: Çok hızlı (BAH I, 305).	<i>kübeley</i> “küme gibi”: Büyük (BTAH IV, 757).
<i>attay</i> “at gibi”: Güçlü (BTAH I, 369).	<i>kürektey</i> “kürek gibi”: Çok büyük (el, avuç için) (BTAH IV, 655).
<i>bisuralay</i> “bisura: Parlak sarı saçlı saçlı, korkunç bir kadın şeklinde mitik varlık”: Cadı gibi, yaşlı kadın (BTAH II, 288).	<i>köböley</i> “havan gibi”: Dar (BTAH IV, 603).
<i>boźźay</i> “buz gibi”: Çok soğuk (BTAH II, 301).	<i>mermerźey</i> “mermer gibi”: Beyaz, pürüzsüz (BTAH VI, 483).
<i>döldöldey</i> “düldül gibi”: Hızlı, çevik (BTAH III, 434).	<i>munsaqtay</i> “boncuk gibi”: Yuvarlak, küçük (BTAH VI, 418).
<i>döyeley</i> “deve gibi”: Büyük (BTAH III, 423).	<i>qursaqtay</i> “kukla gibi”: Küçük (BTAH V, 617).
<i>gerebeley</i> “kehribar gibi”: İri, büyük (Ekin için kullanılır.) (BTAH III, 235).	<i>yibektey</i> “ipek gibi”: Yumuşak, güzel (BTAH III, 488).
<i>gürźey</i> “mezar gibi”: Karanlık; zor (BTAH III, 230).	<i>yılanday</i> “yılan gibi”: Zehirli (BTAH IV, 204).
<i>huyılday</i> “sırık gibi”: Uzun boylu, uzun biçimsiz bir boya sahip olan, tembel (BTAH IX, 606).	

1.2. İsimden Sonra *kėwėk* Edatı Almış Yapılar

<i>alap kėwėk</i> “sepet gibi”: İri yarı, biçimsiz (BTFH, 27).	<i>külege kėwėk</i> “gölge gibi”: Sürekli, ısrarlı (BTH I, 569).
<i>alma kėwėk</i> “elma gibi”: Çok güzel yüzlü (Gençler ve çocuklar için kullanılır.) (BTFH, 31 / BTH I, 54).	<i>maylağan kėwėk</i> “yağlamış gibi”: Çok başarılı, sorunsuz (BTFH, 237).
<i>aqıq kėwėk</i> “akik gibi”: Çok temiz, saf (BTFH, 23).	<i>orsoq kėwėk</i> “iğ gibi”: Hızla dönen. (BTH II, 48).
<i>at kėwėk</i> “at gibi”: İri kemikli (BTH I, 87).	<i>sıra kėwėk</i> “çıra gibi”: Zayıf kişi (BTH II, 265).
<i>balıq kėwėk</i> “balık gibi”: 1. Toplu kadın. 2. Çok fazla mal mülk (BTFH, 60; BTH I, 114).	<i>sinayaq kėwėk</i> “fincan gibi”: Büyük ve yuvarlak (Genellikle göz için kullanılır.) (BTH II, 263).
<i>ėt kėwėk</i> “köpek gibi”: Çok, fazla (BTH II, 727).	<i>sėbėn kėwėk</i> “sivrisinek gibi”: Toplu hâlde (BTFH, 254).
<i>göl kėwėk</i> “gül gibi”: Çok güzel, bol, iyi (Hayat için kullanılır.) (BTH I, 234).	<i>suyın kėwėk</i> “dökme demir kap gibi”: Kapkara (BTAH VII, 657).
<i>hölök kėwėk</i> “sülük gibi”: Zarif, endamı güzel; derisi sülük gibi parlayan at (BTH	<i>tıgınsıq kėwėk</i> “tıpa gibi”: Çok kirli ve kararmış eşya (BTH II, 425).

II, 601).	
<i>imen kəwək</i> “meşe gibi”: Çok genç, sağlıklı (BTFH, 127; BTH I, 380).	<i>yalan kəwək</i> “bozkır gibi”: Büyük meydan (BTH II, 785).
<i>kübelek kəwək</i> “kelebek gibi”: 1. Çevik (BTFH, 186) 2. Narin hareket eden kızlar için kullanılır (BTH I, 559).	<i>yıwasa kəwək</i> “kızartılmış hamur gibi”: Güçlü, delikanlı (BTH I, 455).

1.3. İsimden Sonra *humaq* Edatı Almış Yapılar

<i>berxet humaq</i> “kadife gibi”: Yumuşak (BTH I, 204).
<i>şıp humaq</i> “çivi gibi”: Düz (BTH II, 680).
<i>yən humaq</i> “cin gibi”: Çok hızlı, güçlü, üstün özelliklere sahip (BTAH III, 532).

1.4. İsimden Sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy*, *kəwək*, *humaq* Almış Yapılar

<i>ezmewərzey / ezmewər kəwək</i> “iri yarı adam gibi”: Genç, güçlü (BTH II, 738).
<i>kömöş kəwək / humaq / kömöştəy</i> “gümüş gibi”: Bir şeyin rengini, temizliğini ve doğallığını anlatmak için kullanılır; temiz (nehir veya su) (BTH I, 539; BTAH IV, 655).
<i>közgöley / közgö kəwək</i> “ayna gibi”: Işıl ışıl, düz, pürüzsüz (BTAH IV, 609 / BTFH, 167).
<i>kügersən kəwək / kügersəndey</i> “güvercin gibi”: 1. Mutlu aile. 2. Muhabbetle konuşma için kullanılır (BTH I, 560; BTAH IV, 763).
<i>kül kəwək / küldəy</i> “göl gibi”: Eni boyu geniş olan; çok bol (BTH I, 569).
<i>səyeley / səye kəwək / səye humaq</i> “vişne gibi”: Kırmızı; nemli (BTAH VII, 471).
<i>süməs kəwək / süməstəy</i> “kepçe gibi”: Çok büyük (BTH II, 247).
<i>taw kəwək / humaq / tawzay</i> “dağ gibi”: Çok (BTH II, 327).
<i>yar kəwək / yarzay</i> “su kenarı gibi”: 1. Çok iyi yetişmiş, verimli (Ekin için kullanılır.) (BTFH, 339). 2. Büyük, iri (BTH II, 798).
<i>yarqa kəwək / yarqalay</i> “kütük gibi”: İri yarı, büyük (BTH II, 802).
<i>yəl kəwək / yəldəy</i> “rüzgâr gibi”: Çok hızlı, çevik (BTH I, 311).
<i>yələktey / yələk kəwək</i> “çilek gibi”: Yetişkin kadın veya erkek; çok güzel kadın (BTFH, 112; BTH I, 318).

1.5. İsimden Sonra *kəwək* veya *humaq* ile Kullanılabilen Yapılar

<i>dəğət humaq / kəwək</i> “katran gibi”: Kara; parlak renk (BTH I, 269).
<i>qarışqan humaq / kəwək</i> “karışmış gibi”: Bir işin istenilenin dışında gelişmesi (BTFH, 210; BTH I, 650).
<i>şewle kəwək / humaq</i> “ışık gibi”: Sürekli, ısrarlı (BTH II, 690).
<i>yəbek kəwək / humaq</i> “ipek gibi”: Yumuşak tabiatlı kişi (BTH I, 306).

1.6. İsimden Sonra *kəwək*, *humaq* veya *şikəllə* ile Kullanılabilen Yapılar

<i>hağızraq kəwək / şikəllə / humaq</i> “eşek arısı gibi”: Yapışmak; birini bırakmayan sırnaşık kişi (BTFH, 305).

<i>šem kěwěk / šikěllě</i> “mum gibi”: Düz, dimdik ayağa kalkan kişi (BTH II, 686).
<i>yěn kěwěk / humaq / šikěllě</i> “cin gibi”: Çok sert, sağlam hareket; çok genç, güçlü (BTFH, 114 / BTH I, 321).

2. İsim Kısmı Kelime Grubu Olan Benzetmeli Anlatımlar

Benzetme edatından önce gelen isim unsurunun kelime grubu olduğu 81 benzetmeli anlatım tespit edilmiştir. Bunlar beş grupta incelenebilir.

2.1. İsim Kısmı Belirtisiz İsim Tamlaması Olanlar:

Bu grupta 18 örnek tespit edilmiştir. Yazının niteliğini, çayın demlenip demlenmediğini, bir kişinin kaşının özelliğini, yiyeceğin tazeliğini ifade eden benzetmeli anlatımlar vardır. Burada kullanılan isimler daha çok *hayvan isimleri* ve *göz* kelimesidir.

<i>at küžendey</i> “at gözü gibi”: Kendi emsallerine göre büyük veya küçük (BTH I, 87).	<i>küz yešě kěwěk</i> “gözyaşı gibi”: Çok temiz, saf (BTFH, 181 / BTH I, 562).
<i>barmaq başınday</i> “parmak başı gibi”: Büyük bir şeye küçük denmesi (BTAH II, 133).	<i>qarlugas qanatu kěwěk</i> “kırlangıç kanadı gibi”: Çizilmiş gibi olan kapkara kaş (BTH I, 664).
<i>barmaq osonday / ostoğonday</i> “parmak ucu gibi”: Çok küçük (BTAH II, 133).	<i>qaz těšě kěwěk</i> “dokurcun gibi”: Güzel yazı için kullanılır (BTAH V, 91).
<i>ěne osonday</i> “iğne ucu gibi”: Çok küçük (BTFH, 323).	<i>qırmišqa ilewě humaq</i> “karınca yuvası gibi”: Bir araya toplanmış hareket hâlindeki insanlar (BTH I, 376).
<i>hariq kötöwě humaq</i> “koyun sürüsü gibi”: Bilinçsizce toplanmış kişiler (BTH II, 577).	<i>quyan qanı kěwěk</i> “tavşankanı gibi”: İyi demlenmiş çay (BTH I, 627).
<i>hıw hólögö kěwěk</i> “su sülüğü gibi”: Zarif, endamı güzel; derisi sülük gibi parlayan at (BTH II, 601).	<i>sewke tubılay</i> “saksağan sürüsü gibi”: Toplu şekilde (BTAH VII, 844).
<i>kügersěn küžendey</i> “unutmabeni gibi”: Büyük, taze (yiyecek için) (BTAH IV, 763).	<i>sısqan küžě kěwěk</i> “fare gözü gibi”: Çok küçük olan ve arada bir görünen ateş, ışık (BTFH, 260).
<i>küz nırı kěwěk / küž nurınday</i> “göz nuru gibi”: Çok değerli (BTH I, 563).	<i>taraqan boto kěwěk</i> “örümcek bacağı gibi”: Eğri büğrü yazılmış yazı (BTH II, 315).
<i>küz qarahu kěwěk / qarahılay</i> “göz bebeği gibi”: Kıymetli (BTFH, 182 / BTH I, 562).	<i>ut borsehě kěwěk</i> “ot piresi gibi”: Çok hızlı, çevik (BTFH, 295).

2.2. İsim Kısmı Sıfat Tamlaması Olanlar:

Bu grupta 36 kullanım tespit edilmiştir. Daha ayrıntılı bir anlatım için sıfat tamlaması kalıbında olan isimlerle benzetmeli anlatımlar kurulmuştur.

<i>atlı qaзақ kěwěk / qazaqtay</i> “atlı Kazak	<i>qara bolot humaq</i> “kara bulut gibi”:
--	--

gibi”: Üste çıkmaya çalışan kişi (BTFH, 43).	Korkutan, dehşete düşüren şey (BTH I, 636).
<i>atqan uq hımaq</i> “atılan ok gibi”: Çok hızlı (BTFH, 42).	<i>qara sewke kēwēk</i> “saksığan gibi”: Kalabalık, bir araya toplanmış insanlar (BTH II, 288).
<i>beylē qoş hımaq</i> “bağlı kuş gibi”: Evden çıkamayan, dışarıda dolaşmaktan mahrum olan (BTH I, 198).	<i>qatqan bağana hımaq / kēwēk</i> “çakılmış kazık gibi”: Şaşkınlıktan, korkudan kalakalma (BTAH II, 60).
<i>beyzen ısqınğan ēt kēwēk</i> “bağdan kurtulmuş köpek gibi”: Çok şaşkın kişi (BTH I, 196).	<i>qoyoşqanğa qısqılğan tizek kēwēk</i> “eyerin kayışına sıkışmış tezek gibi”: Her yere girip çıkan kişi (BTFH, 212).
<i>biş barmaq hımaq / kēwēk / şikēllē</i> “beş parmak gibi”: Çok iyi (BTFH, 84).	<i>qumğa hiŋgen hıw kēwēk</i> “toprağa sinmiş su gibi”: Çok iyi öğrenmek, ezberlemek (BTFH, 215).
<i>bürēnen örkken hariq kötöwē kēwēk</i> “kurttan korkan koyun sürüsü gibi”: Korkudan kaçışan insanlar (BTFH, 89).	<i>quş munsaq kēwēk / munsaqtay</i> “bir çift boncuk gibi”: Hep birlikte gezen kişiler; birbirine çok benzeyen iki kişi (BTH II, 709).
<i>ewrew aşığan hıyr hımaq</i> “kesmik yemiş inek gibi”: Zor nefes alan kişi (BTH II, 761).	<i>quturlı baqa hımaq / kēwēk</i> “benekli kurbağa gibi”: Çirkin kadın (BTH I, 709).
<i>ēyne yotqan ēt kēwēk</i> “iğne yutmuş köpek gibi”: Çok zayıf, çelimsiz (BTH II, 725).	<i>may ēşēndegē böyör hımaq</i> “yağ içindeki böbrek gibi”: Kıtık, zorluk yaşamamak, rahat yaşamak (BTH I, 779).
<i>ikē tamsı hıw kēwēk</i> “iki damla su gibi”: Birbirine çok benzeyen kişi veya eşya (BTFH, 124; BTH I, 369).	<i>mögözhöz hıyr hımaq</i> “boynuzsuz inek gibi”: Sevimsiz, asık suratlı, utanmaz kişiler için kullanılır. (BTH I, 822).
<i>irēklē qoş kēwēk</i> “özgür kuş gibi”: Gerçekten özgür olan (BTFH, 129).	<i>öyrenmegen tay kēwēk</i> “ehlileşmeyen tay gibi”: Kurallara uymayan kişilere şakayla söylenen ifade. (BTH II, 68).
<i>hıwğa töşken tawıq (sısqan) kēwēk</i> “suya düşen tavuk / fare gibi”: Zor durumda kalmak (BTFH, 316).	<i>par kügersindey</i> “çift güvercin gibi”: Mutlu aile (BTH I, 560).
<i>höt östöndegı qaymaq kēwēk</i> “sütün üstündeki kaymak gibi”: Rahat, kıymetli (BTH II, 604).	<i>sütlēktegē qoş kēwēk</i> “kafesteki kuş gibi”: Tutsak, özgür olmayan kişi (BTH II, 210).
<i>ışken yil kēwēk / hımaq / yildey</i> “esen rüzgâr gibi, rüzgâr gibi”: Çok hızlı (BTAH III, 505; BTH I, 406).	<i>sütlēkten qotolğan qoş kēwēk</i> “kafesten kurtulan kuş gibi”: Özgürlüğüne kavuşan kişi (BTH II, 210).
<i>küşekken tawıq kēwēk</i> “sırılsıklam olmuş tavuk gibi”: Miskin miskin hareket eden kişi (BTFH, 195).	<i>urta barmaq kēwēk</i> “orta parmak gibi”: Çok iyi kişi (BTH I, 116).
<i>küz östöndegē qaş kēwēk</i> “gözün üstündeki kaş gibi”: Çok değerli (BTFH, 183, BTH I, 563).	<i>urtağa (bilēne) huqqan yılan kēwēk</i> “ortasına (beline) vurulan yılan gibi”: Zor bir durumdan kurtulamamak,

	zorlanmak (BTFH, 293).
<i>küzən alğan kügewən kəwək</i> “gözüne sığır sineği kaçmış gibi”: Nereye gittiğini, ne yaptığını bilmeden şaşkın şaşkın dolaşan kişi (BTFH, 179).	<i>uti hüngen usaq hımaq</i> “ateşi sönen ocak gibi”: Çok isteksiz (BTFH, 296).
<i>küzge töşken süp (aq) kəwək</i> “göze giren çöp gibi”: İşte, hayatta sürekli problem çıkarıcı kişi (BTFH, 179).	<i>utqa (quzğa) başqan bəsey kəwək</i> “ateşe (köze) basmış kedi gibi”: Sabırsız, bir oraya bir buraya giden kişiler (BTH I, 136).
<i>qaqqan qazıq kəwək</i> “çakılmış kazık gibi”: Şaşkınlıktan yerinde hareketsiz kalan kişi; çok güçlü insan (BTH I, 604).	<i>yeşənden qasqan şeytan hımaq</i> “yıldırımdan kaçan şeytan gibi”: Korkudan kaçan insan (BTH I, 472).

2.3. İsim Kısmı Sıfat-fil Grubu Olanlar:

Bu grupta 23 örnek yer almaktadır. Duygu ifade eden benzetmeli anlatımların kullanımı daha fazladır.

<i>arşın yotqan hımaq</i> “arşın yutmuş gibi”: Dimdik durmaya çalışın kişi (BTAH I, 333).	<i>qurğaş irətəp quyğan kəwək</i> “kurşun eritmiş gibi”: Başın çok ağrması (BTFH, 227).
<i>atqa atlangan kəwək</i> “ata binmiş gibi”: Mutlu bir şekilde (BTFH, 42).	<i>meyit sıqqan kəwək</i> “cenaze çıkmış gibi”: Neşesiz, mutsuz ev veya ortam (BTH I, 848).
<i>awızı kürek mənən tişken kəwək</i> “ağzı kürek ile deşilmiş gibi”: Dedikoducu (BTFH, 48).	<i>öröp tultırğan kəwək</i> “üfleyerek doldurmuş gibi”: Şişman (BTFH, 251).
<i>ayaz könde yeşən huqqan kəwək</i> “bulutsuz günde yıldırım çarpmış gibi olmak”: Beklenmedik bir durumda gerçekleşen olayın güçlü etkisini anlatmak için kullanılır (BTFH, 53).	<i>sarlap quyğan kəwək</i> “bilenip keskinleşmiş gibi”: Hazırcevap; üslubun çok akıcı olması (BTFH, 254).
<i>bozlo hıw hipken hımaq</i> “buzlu su serpmiş gibi”: Korkuyla aniden irkilmek (BTH II, 586).	<i>tələ sarlap quyğan kəwək</i> “dili bilenmiş gibi”: Bir konuyu irdelemek (BTFH, 274).
<i>haylap alğan kəwək</i> “seçilip alınmış gibi”: Çok güzel (BTFH, 306).	<i>toz halıp quyğan / hipken kəwək</i> “tuz atmış gibi”: Bir yere iyice yerleşen kişi (BTFH, 282).
<i>hılap quyğan hımaq</i> “ölçmüş gibi”: Vücuda tam olan kıyafet (BTH II, 623).	<i>üs itkendey</i> “kinlenmiş gibi”: Kasıtlı olarak (BTFH, 301).
<i>kükten töşken kəwək / töşkendey</i> “gökten düşmüş gibi”: Beklenmedik durumda olan olay veya gelen kişi (BTFH, 187).	<i>yañı twğan kəwək / yañı twğanday</i> “yeni doğmuş gibi”: Rahatlık, vücudun hafiflemesi (BTH II, 436).
<i>qıl tartqan kəwək / tartqanday</i> “kıl ile çekmiş gibi”: 1. Düz, ince (BTH I, 725).	<i>yəpke təzgen kəwək</i> “ipe dizmiş gibi”: Eşit şekilde, sıralı (BTH I, 325).

2. Dümdüz yapılmış yol (BTFH, 231).	
<i>qırmısqağa tayaq tuqqan kēwēk</i> “karıncaya sopa sokmuş gibi”: Huzursuzluk, düzensizlik (BTFH, 233).	<i>yēr yotqan kēwēk</i> “yer yutmuş gibi”: Aniden gözden kaybolan kişi veya nesne (BTFH, 117).
<i>qızıl sekmen yayğan kēwēk / töslö / hımaq</i> “kırmızı palto sermiş gibi”: Çileğin bol olduğu yer (BTFH, 229).	<i>yılan saqqan kēwēk</i> “yılan sokmuş gibi”: Aniden sıçramak, bağırarak (BTH I, 447).
<i>qort saqqan kēwēk / saqqanday</i> “arı sokmuş gibi”: Oraya buraya koşturmak (BTFH, 218).	

2.4. İsim Kısmı Bağlama Grubu Olanlar:

Bu grupta iki örnek tespit edilmiştir. Bu kullanımlar Türkiye Türkçesinde de bağlama grubu ile ifade edilir.

<i>ēt mēnen bēsey kēwēk</i> “köpek ile kedi gibi”: Kendi aralarında tartışan, kavga eden kişiler (BTH I, 136).
<i>yir mēnen kük arahı kēwēk</i> “yerle gök arası gibi”: Çok farklı (BTFH, 117).

2.5. İsim Kısmı Aitlik Grubu Olanlar:

<i>ayaq astındağı kēwēk</i> “ayakaltında gibi”: Çok yakın (BTFH, 54).
<i>us töböndegē kēwēk</i> “avuç içinde gibi”: Çok yakın (BTH II, 386).

Anlamına Göre Benzetmeli Yapılar

Benzetmeler iki kavram veya nesne arasında ilişki kurar. Gerçekte ilişkisi olmayan, normalde karşılaştırılmaz olduğu düşünülen şeyler arasında çoğunlukla canlı ve şaşırtıcı imajlar kullanarak beklenmedik ilişkiler kurar (Israel, vd. 2004: 134; Ufuk, 2015: 318). Başkurt Türkçesinde de farklı imajlar kullanılarak benzetmeli anlatımlar kullanılmıştır. Anlamlarına göre bu yapılar “İsim Kısmı Tek Kelimeden Oluşan Benzetmeli Yapılarda Anlam” ve “İsim Kısmı Tek Kelime Grubundan Oluşan Benzetmeli Yapılarda Anlam” olmak üzere iki başlıkta değerlendirilmiştir.

1. İsim Kısmı Tek Kelimeden Oluşan Benzetmeli Yapılarda Anlam

Benzetmeli anlatımlar, farklı kavram ve nesnelere karşılık için kullanılmıştır. Anlam özelliklerine göre isim kısmı tek kelimeden oluşan benzetmeli yapıları şöyle sınıflandırmak mümkündür:

1.1. Mekâna ve Doğaya Yönelik Kullanılanlar:

köböley “havan gibi” (dar); *qursaqtay* “kukla gibi” (küçük); *şıp hımaq* “çivi gibi” (düz); *közgöley* “ayna gibi” (ışıl ışıl, düz, pürüzsüz); *yalan kēwēk* “bozkır gibi” (büyük meydan); *kömöş kēwēk / hımaq / kömöştay* “gümüş gibi” (bir şeyin rengini, temizliğini ve doğallığını anlatmak için kullanılır); *gürzey* “mezar gibi” (karanlık; zor).

1.2. İnsana Yönelik Kullanılanlar:

İnsana yönelik kullanılanlar, edattan önceki ismin kavram alanına göre sınıflandırılmıştır.

a) Bitki ve Yiyecek İsimleriyle Kurulan Anlatımlar:

alma kēwēk “elma gibi” (çok güzel yüzlü; gençler ve çocuklar için kullanılır); **yēlektey / yēlek kēwēk** “çilek gibi” (yetişmiş büyümüş kadın veya erkek; çok güzel kadın); **imen kēwēk** “meşe gibi” (çok genç, sağlıklı); **yiwasa kēwēk** “kızartılmış hamur gibi” (güçlü, delikanlı).

b) Hayvan İsimleriyle Kurulan Anlatımlar:

at kēwēk “at gibi” (iri kemikli); **arıslānday** “aslan gibi” (güçlü); **balıq kēwēk** “balık gibi” (toplu kadın); **hağızāq kēwēk / şikēllē / hūmaq** “eşek arısı gibi” (yapışmak, birini bırakmayan sırnaşık kişi); **hölök kēwēk** “sülük gibi” (zarif, endamı güzel).

c) Eşya, Nesne İsimleriyle Kurulan Anlatımlar:

alap kēwēk “sepet gibi” (iri yarı, biçimsiz); **huyzay** “sırık gibi” (uzun, biçimsiz); **huylday** “sırık gibi” (uzun boylu, uzun biçimsiz bir boya sahip olan, tembel); **şem kēwēk / şikēllē** “mum gibi” (düz, dimdik ayağa kalkan kişi); **yēbek kēwēk / hūmaq** “ipek gibi” (yumuşak tabiatlı kişi); **kürektey** “kürek gibi” (çok büyük; el, avuç için kullanılır); **sıra kēwēk** “çıra gibi” (zayıf kişi); **sinayaq kēwēk** “fincan gibi” (büyük ve yuvarlak; genellikle göz için kullanılır).

ç) Mitolojik İsimlerle Kurulan Anlatımlar:

Alpamişalay “Alpamişa gibi” (güçlü, iri); **bisuralay** “cadı gibi” (yaşlı kadın); **döldöldey** “düldül gibi” (hızlı, çevik); **yēn kēwēk / hūmaq / şikēllē** “cin gibi” (çok sert, sağlam hareket; çok genç, güçlü).

1.3. Yiyecek İçin Kullanılanlar:

gerebeley “kehribar gibi” (iri, büyük ekin); **yar kēwēk** “su kenarı gibi” (çok iyi yetişmiş ekin).

1.4. Miktar ve Şekil Bildiren Kullanımlar:

Başkurt Türkçesinde büyüklük ve çokluk bildiren benzetmeli anlatımlar daha fazladır. Hız, genişlik ifade edenler de bu grupta değerlendirilmiştir.

argımaqtay “cins at gibi” (çok hızlı); **döyeley** “deve gibi” (büyük); **ēt kēwēk** “köpek gibi” (çok); **kübelek kēwēk** “kelebek gibi” (çok hızlı, çabuk); **kübeley** “küme gibi” (büyük), **köböley** “havan gibi” (dar); **taw kēwēk / hūmaq / tawzay** “dağ gibi” (çok); **sümēs kēwēk** “kepçe gibi” (çok büyük); **kül kēwēk / küldey** “göl gibi” (eni boyu geniş olan; çok bol); **munsaqtay** “boncuk gibi” (yuvarlak, küçük); **qursaqtay** “kukla gibi” (küçük); **yarqa kēwēk / yarqalay** “kütük gibi” (iri yarı, büyük).

1.5. Renk İçin Kullanılanlar:

dëğët hımaq / këwëk “katran gibi” (kara; parlak renk); *sëyeley / sëye këwëk / sëye hımaq* “vişne gibi” (kırmızı, ıslak); *mermeržey* “mermer gibi” (beyaz; pürüzsüz); *suyın këwëk* “dökme demir kap gibi” (kapkara).

1.6. Hayat ve Aile İçin Kullanılanlar:

göl këwëk “gül gibi” (çok güzel, bol, iyi; hayat için kullanılır), *kügersën këwëk* “güvercin gibi” (mutlu aile).

1.7. Nitelik ve Durum İçin Kullanılanlar:

aqıq këwëk “akik gibi” (çok temiz, saf); *berxet hımaq* “kadife gibi” (yumuşak); *şewle këwëk / hımaq* “ışık gibi” (sürekli, ısrarlı); *božžay* “buz gibi” (çok soğuk); *kübelektey* “kelebek gibi” (küçük, temiz); *külege këwëk* “gölge gibi” (sürekli, ısrarlı), *orsoq këwëk* “iğ gibi” (çabuk); *yibektey* “ipek gibi” (yumuşak, güzel); *yılanday* “yılan gibi” (zehirli).

1.8. Eşya İçin Kullanılanlar:

tıgınsıq këwëk “tıpa gibi” (çok kirli ve kararmış eşya).

2. İsim Kısmı Kelime Grupları ile Kurulanlarda Anlam

Bu grupta benzetilen ve benzeyen arasındaki bağı ayrıntılı bir tasvir ile açıklayan anlatımlar vardır. Mekân, doğa, duygular, insana ait özellikler gibi konularda Başkurt Türkçesindeki anlam zenginliğini ortaya koyan benzetmeler sekiz bölümde sınıflandırılabilir.

2.1. Mekâna ve Doğaya Yönelik Kullanılanlar:

qızıl sekmen yayğan këwëk / töslö / hımaq “kırmızı palto sermiş gibi” (çileğin bol olduğu yer); *qıl tartqan këwëk / tartqanday* “kıl ile çekmiş gibi” (dümdüz yapılmış yol); *meyit sıqqan këwëk* “cenaze çıkmış gibi” (neşesiz, mutsuz ev veya ortam).

2.2. İnsana Yönelik Kullanılanlar:

arşın yotqan hımaq “arşın yutmuş gibi” (dimdik durmaya çalışan kişi); *atlı qaзақ këwëk* “atlı Kazak gibi” (üste çıkmaya çalışan kişi); *awızı kürek mënen tişken këwëk* “ağız kürek ile deşilmiş gibi” (dedikoducu); *beylä qoş hımaq* “bağlı kuş gibi” (evden çıkamayan, dışarıda dolaşmaktan mahrum olan); *beyžen isqınğan ët këwëk* “bağdan kurtulmuş köpek gibi” (çok şaşkın kişi); *ewrew aşığan hıyır hımaq* “kesmik yemiş inek gibi” (zor nefes alan kişi); *ët mënen bësey këwëk* “köpek ile kedi gibi” (kendi aralarında tartışan, kavga eden kişiler); *ëyne yotqan ët këwëk* “iğne yutmuş köpek gibi” (çok zayıf, çelimsiz); *harıq kötöwë hımaq* “koyun sürüsü gibi” (bilinçsizce toplanmış kişiler); *hıw hölögö këwëk* “su sülüğü gibi” (zarif, endamı güzel; derisi sülük gibi parlayan at); *irëklë qoş këwëk* “özgür kuş gibi” (gerçekten özgür olan); *küşekken tawıq këwëk* “sırılsıklam olmuş tavuk gibi” (miskin miskin hareket eden kişi); *küzën*

alğan kügewěn kěwěk “gözüne sığır sineği kaçmış gibi” (nereye gittiğini, ne yaptığını bilmeden şaşkın şaşkın dolaşan kişi); *küźge tōşken süp kěwěk* “göze giren çöp gibi” (işte, hayatta sürekli problem çıkarıcı kişi); *mögözhöz hıyr hımaq* “boynuzsuz inek gibi” (arsız, utanmaz kişi); *öyrenmegen tay kěwěk* “ehlileşmeyen tay gibi” (kurallara uymayan kişilere şakayla söylenen ifade); *qaqqan qazıq kěwěk* “çakılmış kazık gibi” (şaşkınlıktan yerinde hareketsiz kalan kişi; çok güçlü insan); *qara sewke kěwěk* “saksağan gibi” (kalabalık, bir araya toplanmış insanlar); *qarlugas qanatu kěwěk* “kırlangıç kanadı gibi” (çizilmiş gibi olan kapkara kaş); *qoyosqanğa qısulğan tızek kěwěk* “eyerin kayışına sıkışmış tezek gibi” (her yere girip çıkan kişi); *qırmısqa ilewě hımaq* “karınca yuvası gibi” (bir araya toplanmış hareket eden insanlar); *quş munsaq kěwěk* “bir çift boncuk gibi” (hep birlikte gezen kişiler; birbirine çok benzeyen iki kişi); *qutırlı baqa hımaq / kěwěk* “benekli kurbağa gibi” (çirkin kadın); *tělě bısaq kěwěk* “dili bıçak gibi” (acı dilli); *toz halıp quyğan / hipken kěwěk* “tuz atmış gibi” (bir yere iyice yerleşen kişi); *urta barmaq kěwěk* “orta parmak gibi” (çok iyi kişi); *utqa (quźğa) başqan bēsey kěwěk* “ateşe (köze) basmış kedi gibi” (sabırsız, bir oraya bir buraya giden kişiler); *yěr yotqan kěwěk* “yer yutmuş gibi” (aniden gözden kaybolan kişi veya nesne); *yeşēnden qasqan şeytan hımaq* “yıldırımından kaçan şeytan gibi” (korkudan kaçan insan).

2.3. Yiyecek, İçecek İçin Kullanılanlar:

kügersēn küźēndey “unutmabeni gibi” (büyük, taze yiyecek); *quyan qanı kěwěk* (tavşankanı gibi) (iyi demlenmiş çay).

2.4. Miktar ve Şekil Bildiren Kullanımlar:

at küźēndey “at gözü gibi” (kendi emsallerine göre büyük veya küçük); *qıl tartqan kěwěk / tartqanday* “kıl ile çekmiş gibi” (düz, ince); *us ayahınday* “avuç içi gibi” (çok küçük ve yassı).

2.5. Durum ve Nitelik İçin Kullanılanlar:

atqan uq hımaq “atılan ok gibi” (çok hızlı); *biş barmağı hımaq / kěwěk / şikēllē* “beş parmak gibi” (çok iyi); *höt östōndegi qaymaq kěwěk* “sütün üstündeki kaymak gibi” (rahat, kıymetli); *isken yil kěwěk / hımaq / yildey* “esen rüzgâr gibi, rüzgâr gibi” (çok hızlı); *küź nuri kěwěk / küź nurınday* “göz nuru gibi” (çok değerli); *küź östōndegē qaş kěwěk* “gözün üstündeki kaş gibi” (çok değerli); *küź qarahı kěwěk* “göz bebeği gibi” (kıymetli); *küź yeşē kěwěk* “gözyaşı gibi” (çok temiz, saf); *may eşēndegē böyör hımaq* “yağ içindeki böbrek gibi” (kıtık, zorluk yaşamamak, rahat); *qumğa hıngen hıw kěwěk* “toprağa sinmiş su gibi” (çok iyi öğrenmek, ezberlemek); *us tōbōndegē kěwěk* “avuç içinde gibi” (çok yakın, elinin altında); *yēpke tēźgen kěwěk* “ipe dizmiş gibi” (eşit şekilde, sıralı).

2.6. Duygu Bildiren Kullanımlar:

atqa atlangan kēwēk “ata binmiş gibi” (mutlu bir şekilde); *božlo hıw hipken hımaq* “buzlu su şerpmiş gibi” (korkuyla aniden irkilmek); *qara bolot hımaq* “kara bulut gibi” (korkutan, dehşete düşüren şey); *qatqan bağana hımaq /kēwēk* “çakılmış kazık gibi” (şaşkınıktan, korkudan kalakalma); *qırmısqağa tayaq tuqqan kēwēk* “karınca yuvasına sopa sokmuş gibi” (huzursuzluk, düzensizlik); *uti hüngeñ usaq hımaq* “ateşi sönen ocak gibi” (çok isteksiz); *yañı twığanday / yañı twığan kēwēk* “yeni doğmuş gibi” (rahatlık, vücudun hafiflemesi); *yılan saqqan kēwēk* “yılan sokmuş gibi” (aniden sıçramak, bağırarak).

2.7. Eşya İçin Kullanılanlar:

hılap quyğan hımaq “ölçmüş gibi” (vücuda tam olan kıyafet); *ikē tamsı hıw kēwēk* “iki damla su gibi” (birbirine çok benzeyen eşya).

2.8. Diğer Anlamlar:

Yazının niteliğini, bir konunun araştırılma ve anlatılma özelliğini, ağrının derecesini vb. anlatan benzetmeler bu gruba alınmıştır.

qaz tēşē kēwēk “dokurcun gibi” (güzel yazı); *taraqan boto kēwēk* “örümcek bacağı gibi” (eğri büğrü yazılmış yazı); *qurğuş irētēp quyğan kēwēk* “kurşun eritmiş gibi” (başın çok ağrması); *sisqan küzē kēwēk* “fare gözü gibi” (çok küçük olan ve arada bir görünen ateş, ışık); *sarlap quyğan kēwēk* “bilenip keskinleşmiş gibi” (hazırcevap; üslubun çok akıcı olması); *tēlē sarlap quyğan kēwēk* “dili bilenmiş gibi” (bir konuyu irdelemek).

Türkiye Türkçesi ve Başkurt Türkçesindeki Benzetmeli Anlatımların Değerlendirilmesi

Her dilde kendine benzetilen ile benzeyen arasında bir yakınlık kurularak benzetmeler yapılır. Türkçenin en eski belgelerinden bugün kullanılan Türkçeye kadar benzer ve farklı benzetmelerle karşılaşılır (Aksan, 2013: 85). Bir dilin kolları olan lehçeler arasında da ses, şekil ve söz varlığında benzerlikler ve farklılıklar vardır. Benzetmeli anlatımların Başkurt Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kullanımlarındaki benzerlik ve farklılıklar belirlenen örneklerle “Türkiye Türkçesiyle Benzer olanlar”, “Türkiye Türkçesiyle Yakın Anlamlı Olanlar” ve “Türkiye Türkçesiyle Farklı Anlamda Olanlar” başlığı altında karşılıklı tablolar hâlinde verilmiştir.

1. Türkiye Türkçesiyle Benzer Olanlar:

Türkiye Türkçesi	Başkurt Türkçesi
<i>aslan gibi</i> : Boylu boslu, güçlü ve yakışıklı; sağlığı yerinde (TS, 168).	<i>arıslıday</i> “aslan gibi”: Güçlü (BTAH I, 337).
<i>ayna gibi</i> : Dündüz ve parlak; kımıltısız, durgun deniz (TS.207).	<i>közgöley</i> “ayna gibi”: Işıl ışıl, düz, pürüzsüz (BTAH IV, 609 / BTFH, 167).

boncuk gibi: Çok küçük (TS, 376).	munsaqtay “boncuk gibi”: Yuvarlak, küçük (BTAH VI, 418).
buz gibi: Çok soğuk (TS, 420).	božžay “buz gibi”: Çok soğuk (BTAH II, 301).
dağ (dağlar) gibi: Çok büyük, çok iri, çok güçlü; pek çok (TS, 576).	taw kəwək / hımaq / tawžay “dağ gibi”: Çok.
iğne deliği gibi: Küçük (TS, 1156).	əne osonday “iğne ucu gibi”: Çok küçük (BTFH, 323).
ipek gibi: Çok ince, parlak ve yumuşak; güzel, iyi huylu (TS, 1201).	yibektay “ipek gibi”: Yumuşak, güzel (BTH I, 306).
kadife gibi: Yumuşak, pürüzsüz ve parlak ses, ten vb (TS, 1260).	berxet hımaq “kadife gibi”: Yumuşak (BTH I, 204).
karınca yuvası gibi: Çok kalabalık (TS, 1330).	qırımışqa ilewə hımaq “karınca yuvası gibi”: Bir araya toplanmış hareket eden insanlar (BTH I, 376).
kedi ile köpek gibi: Birbiriyle anlaşamayan, geçinemeyen kimseler için söylenen bir söz (TS, 1377).	ət mənən bəsey kəwək “köpek ile kedi gibi”: Kendi aralarında tartışan, kavga eden kişiler (BTH I, 136).
mermer gibi: Beyaz, parlak, sert, sağlam ve pürüzsüz (TS, 1659).	mermeržey “mermer gibi”: Beyaz, pürüzsüz (BTAH VI, 483).
sırık gibi (alay): Uzun boylu (TS, 2100)	huyžay “sırık gibi”: Uzun, biçimsiz (BTAH IX, 606). huyılday “sırık gibi”: Uzun boylu, uzun biçimsiz bir boya sahip olan; tembel (BTAH IX, 606).
zift gibi: Çok acı; siyah (TS, 2658).	dəğət hımaq / kəwək “katran gibi”: Kara; parlak renk (BTH I, 269).

2. Türkiye Türkçesiyle Yakın Anımlı Olanlar:

<i>Türkiye Türkçesi</i>	<i>Başkurt Türkçesi</i>
cin gibi: Anlayışlı ve zeki (TS, 467).	yən hımaq “cin gibi”: Çok hızlı, güçlü, üstün özelliklere sahip (BTAH III, 532).
dal gibi: İnce uzun yapılı (TS, 582).	sıra kəwək “çıra gibi”: Zayıf kişi (BTH II, 265).
deve gibi: Uzun boylu, hantal (TS, 645).	döyeyey “deve gibi”: Büyük (BTAH III, 423).
elma gibi: Kırmızı (yanak) (TS, 790).	alma kəwək “elma gibi”: Çok güzel yüzlü (Gençler ve çocuklar için kullanılır.) (BTFH, 31 / BTH I, 54).
fincan gibi: İri, patlak göz (TS, 878).	sinayaq kəwək “fincan gibi”: Büyük ve yuvarlak (Genellikle göz için kullanılır.) (BTH II, 263).
gölge gibi: Varlığını belli etmeden, gizlice (TS, 959).	külege kəwək “gölge gibi”: Sürekli, ısrarlı (BTH I, 569).
gül gibi: Çok iyi, çok güzel (TS, 997).	göl kəwək “gül gibi”: Çok güzel, bol, iyi

	(Hayat için kullanılır.) (BTH I, 234).
kukla gibi: Ufak tefek, çelimsiz; kişiliksiz (TS, 1517).	qursaqtay “kukla gibi”: Küçük (BTAH V, 617).
mum gibi: Dosdoğru, dimdik; uslu, kıpırtısız; tertemiz, düzgün; zayıf, sararıp solmuş (TS, 1709).	şem kəwək / şikəllə “mum gibi”: Düz, dimdik ayağa kalkan kişi (BTH II, 686).
ölüvi gibi: Üzüntülü, sessiz (TS, 1847).	meyit sıqqan kəwək “cenaze çıkmış gibi”: Neşesiz, mutsuz ev veya ortam (BTH I, 848).
sular seller gibi: Bir metni yanlışsız söyleyecek kadar (TS, 2163).	qumğa hiŋgen hıw kəwək “toprağa sinmiş su gibi”: Çok iyi öğrenmek, ezberlemek (BTFH, 215).

3. Türkiye Türkçesiyle Farklı Anlamda Olanlar:

<i>Türkiye Türkçesi</i>	<i>Başkurt Türkçesi</i>
at gibi: Vücudu iri yarı olan kadın (TS, 178).	attay “at gibi”: Güçlü (BTH I, 87).
avuç içi (kadar): Pek küçük, dar (yer) (TS, 193).	us töböndegə kəwək “avuç içinde gibi”: Çok yakın (BTH II, 386).
çivi gibi: Çok sağlam ve çevik kimse; çok soğuk (TS, 552).	şıp hımaq “çivi gibi”: Düz (BTH II, 680).
hamur gibi: Yorgunluktan eli ayağı tutmaz; çok pişmiş, bulamaç durumuna gelen yiyecek (TS, 1040).	yıwasa kəwək “kızartılmış hamur gibi”: Güçlü, delikanlı (BTH I, 455).
kazık gibi: Dimdik ve sert mizaçlı, kaba saba, inceliği olmayan (TS, 1373).	qaqqan qazıq kəwək “çakılmış kazık gibi”: Şaşkınlıktan yerinde hareketsiz kalan kişi; çok güçlü insan (BTH I, 604).
kehribar gibi: Sapsarı, koyu sarı (TS, 1379).	gerebeley “kehribar gibi”: İri, büyük (Ekin için kullanılır.) (BTAH III, 235).
kepçe gibi: Kanat gibi öne doğru açılmış kulak (TS, 1392).	süməs kəwək “kepçe gibi”: Çok büyük (BTH II, 247).
köpek gibi: Çok yaltaklanan (TS, 1499).	ət kəwək “köpek gibi”: Çok (BTH II, 727).
kütük gibi: Çok şişmiş; çok sarhoş (TS, 1565).	yarqa kəwək / yarqalay “kütük gibi”: İri yarı, büyük (BTH II, 802).
sülük gibi: Çok sırnaşık, yapışkan kimse (TS, 2179).	hölök kəwək “sülük gibi”: Zarif, endamı güzel (BTH II, 601).

Türkiye Türkçesinde tek kelime ile ifade edilen benzetmeli anlatımlardan bazıları Başkurt Türkçesinde tamlama biçimindedir.

<i>Türkiye Türkçesi</i>	<i>Başkurt Türkçesi</i>
kıl gibi: İpince, incecik (TS, 1406).	qıl tartqan kəwək / tartqanday “kıl ile çekmiş gibi”: 1. Düz, ince (BTH I, 725).

	2. Dündüz yapılmış yol (BTFH, 231).
koyun gibi: 1. Budala ve şaşkın; karar ve davranışlarında başkasına bağımlı olan, başkasına uyan (TS, 1492).	harıq kötöwě hımaq “koyun sürüsü gibi”: Bilinçsizce toplanmış kişiler (BTH II, 577).
yel gibi: Çok hızlı bir biçimde, hızla (TS, 2566).	ışken yil kěwěk / hımaq / yildey “esen rüzgâr gibi, rüzgâr gibi”: Çok hızlı (BTAH III, 505; BTH I, 406).

Bazı benzetmeli anlatımlarda anlamda farklılıklar görülür. Bu farklılıklar, sözlük maddesinde geçtiği şekliyle değerlendirilmiştir. Türkiye Türkçesinde *tavşankanı* “parlak ve kırmızı renk; tam kıvamında demlenmiş çay” (TS, 2289) anlamında iken Başkurt Türkçesinde *quyan qanı kěwěk* “tavşankanı gibi” (BTH I, 627) benzetmesine sadece “iyi demlenmiş çay” anlamı verilmiştir. Başkurt Türkçesinde sözlüklerde renk anlamı geçmemektedir.

Bir lehçeden yapılan aktarmalarda sadece nesnenin, kelimenin, kavramın, eylemin karşılığının diğer lehçedeki biçimi değil aynı kavrama, nesneye vb. bakış açısındaki farklılıklar da ortaya çıkmaktadır. Benzetmeli anlatımlarda da dilin konuşulduğu çevredeki nesnelerin, kavramların çağrışımlarla anlatılması esastır. Lehçeler arasında işte bu çağrışımlar da farklılık gösterebilir.

Türkiye Türkçesinde “yapışkan” demek olan “*sülük gibi*” benzetmesinde sülüğün yapışma, kan emme özelliği öne çıkarken Başkurt Türkçesinde bu özelliğin tam tersine sülüğün kıvrak hareket etmesi dikkate alınmış, kadınlar için bir iltifat, güzellik göstergesi kabul edilmiş ve zarif anlamı kazanmıştır.

Başkurt Türkçesinde bazı benzetmeler Türkiye Türkçesi ile aynı anlama gelse de “*çok anlamlılık (polysemy)*”tan kaynaklanan farklılıklar olabilmektedir. Mesela Türkiye Türkçesinde *kazık gibi* “dimdik; sert mizaçlı, kaba saba, inceliği olmayan” (TS, 1373) anlamında iken Başkurt Türkçesinde *qaqqan qazıq kěwěk* “çakılmış kazık gibi, şaşkınlıktan yerinde hareketsiz kalan kişi; çok güçlü insan” (BTH I, 604) anlamındadır. *Kazık gibi* Türkiye Türkçesinde olumsuz anlamda iken Başkurt Türkçesinde olumludur. Bir başka örnek de *köpek gibi* kullanımındadır. Türkiye Türkçesinde *köpek gibi* “çok yaltaklanan” (TS, 1499) anlamında kullanılırken Başkurt Türkçesinde *ět kěwěk* “köpek gibi” (BTH II, 727) çok demektir. Yani sadece bir hareket için değil genel olarak çokluğu anlatır.

Türkiye Türkçesinde hayvan isimleriyle kurulan *aslan gibi, böcek gibi, leylek gibi, maymun gibi* vb. benzetmeli yapılar genellikle insanların özelliklerini anlatmak için kullanılır (Sev, 2012: 506). Hayvan isimleri Başkurt Türkçesinde de insanların özelliklerini anlatmak için çok fazla kullanılır (Kalkan, 2020: 341-345). Başkurt Türkçesinde hayvan isimlerinden sonra benzetme edatı ile kurulmuş olan benzetmeli yapılar Türkiye Türkçesine göre daha azdır. Çünkü bu aktarmalar benzetme edatı olmadan yapılır. Bunlardan bazılarının anlamları Türkiye Türkçesi ile ortak, bazıları tamamen farklıdır.

Türkiye Türkçesi ile yakın veya aynı anlamda olanlar şöyle örneklendirilebilir:

ayı gibi: İri yarı; kaba ve anlayışsız kimse (TS, 203).	ayıw “ayı”: Kaba davranışları olan, heybetli, güçlü kişi (BTAH I, 190).
eşek gibi: Kaba, düşüncesiz (TS, 822).	işek “eşek”: Akılsız kişiler için kullanılır (BTAH III, 837).
horoz gibi: Kabadayıcı davranan kimse (TS, 1110).	etes “horoz”: Her zaman kavga etmeye hazır olan kişiler için kullanılır (BTH II, 758).
kedi gibi: Uysal ve sokulgan (TS, 1377).	běsey “kedi”: Sessiz kişiler için kullanılır (BTAH II, 239).
koyun gibi: Budala ve şaşkın; karar ve davranışlarında başkasına bağımlı olan, başkasına uyan (TS, 1492).	harıq “koyun”: Ahmak insanlar için kullanılır (BTH II, 577). qara harıq “kara koyun”: Düşüncesiz, cahil insan.” (BFH 208).
tilki gibi: Kurnaz kimse (TS, 2356).	tölkö “tilki”: Hilekâr kişi (BTH II, 384).
yılan gibi: Hain, sevimsiz ve soğuk kimse; kıvrım kıvrım (TS, 2590).	yılan: Kötü, hilekâr kişiler için kullanılır (BTAH IV, 202). qara yılan: Çok kibirli, kötü kişiler için kullanılır (BFH 206).

Türkiye Türkçesinden farklı anlamda olanlara örnekler:

arı gibi: Çok çalışkan; hızlı ve sürekli bir biçimde (TS, 148).	tızıy “arı”: Çok ağlayan, ağlak kişi (BTH II, 426).
aygır gibi: İri yarı, cüsseli, güçlü kimse (TS, 203).	aygır: Kadınlara düşkün erkekler için kullanılır (BTAH I, 174).
baykuş gibi: Uğursuzluk getirdiğine inanılan kimse (TS, 287).	baygoş “baykuş”: Tembel ve miskin kişi (BTAH II, 83).
böcek gibi: Ufak tefek ve esmer çocuk (TS, 395).	qort “kurt, böcek”: Bir şeylere yapışıp bırakmayan kişilere söylenir; kötü kalpli kişiler için kullanılır (BTAH I, 143).
çıyan gibi: Hain bakışlı kimse (TS, 540).	sayan “çıyan”: Kötü, kaba kişi (BTH II, 182).
domuz gibi: Kötü huylu ve hain; adamakıllı, iyice (TS, 703).	duñgız “domuz”: Söz dinlemeyen, düzensiz kişiler için kullanılır (BTAH III, 450). susqa “domuz”: Pis ve dağınık kişi; kadir kıymet bilmeyen kötü işler yapan kişiler için kullanılır (BTH II, 244).
kurt gibi: İşini bilen, girişken kimse (TS, 1533).	bürě “kurt”: Kötü kişi (BTAH II, 431).
kuzgun gibi: Çok kara, çok koyu (TS, 1551).	qoźgon “kuzgun”: Açgözlü (BTAH V, 401).
maymun gibi: Tuhaf, gülünç hareketler yapan; taklitçi (TS, 1638).	maymil “maymun”: Cilveli kişiler için kullanılır (BTH I, 780).

Türkiye Türkçesinde olmayan benzetmeli anlatımlardan bazıları şunlardır:

Yazının özelliği için *qaz tēšē kēwēk* “dokurcun gibi” (BTAH V, 91), “*taraqan boto kēwēk* “örümcek bacağı gibi” (BTH II, 315); bir yere tamamen yerleşmeyi istihzalı bir şekilde anlatmak üzere *tož halıp quyğan / hipken kēwēk* “tuz atmış gibi” (BTFH, 282); her yere girip çıkan biri için *qoyoşqanğa qısulğan tižek kēwēk* “eyerin kayışına sıkışmış tezek gibi” (BTFH, 212); çok iyi birini betimlemek için *urta barmaq hımaq* “orta parmak gibi” (BTH I, 116); utanmaz biri için *mögözhöz hıyır hımaq* “boynuzsuz inek gibi” (BTH I, 822); dedikoducu insan için *awızı kürek mēnen tişken kēwēk* “ağzı kürek ile deşilmiş gibi” (BTFH, 48) vb. benzetmeli anlatımlar kullanılır.

Sonuç

Başqort Tələneň Hüzləgə (I-II), Başqort Tələneň Akademik Hüzləgə (I-X), Başqort Tələneň Frazеologik Hüzləgə taranmış, Başkurt Türkçesinde 144 benzetmeli anlatım tespit edilmiştir. Bu kullanımların yapısına göre sayısal dağılımı şu şekildedir:

İsim kısmı tek kelimedenden oluşan benzetmeli anlatımlar: 63

İsim kısmı kelime grupları ile kurulanlar: 81

İsim kısmı sıfat tamlaması olanlar: 36

İsim kısmı sıfat-fiil grubu olanlar: 23

İsim kısmı belirtisiz isim tamlaması olanlar: 18

İsim kısmı bağlama grubu olanlar: 2

İsim kısmı aitlik grubu olanlar: 2

Tespit ettiğimiz kullanımlar içinde 63 kullanımla isim kısmı tek kelimedenden oluşan benzetmeli yapılar daha fazla örneğe sahiptir. Çünkü isim kısmı tamlamadan kurulanlarda farklı yapıların toplamı söz konusudur. İsim kısmı sıfat tamlaması olanların sayısı, Türkiye Türkçesinde 12 iken Başkurt Türkçesinde 36’dır. Başkurt Türkçesinde daha ayrıntılı açıklamalar ile benzetmeli bir anlatım tercih edildiği söylenebilir.

Güsel Sev tarafından yapılan bir araştırmada Türkiye Türkçesinde 356 benzetmeli anlatım olduğu belirtilmiştir (2012: 503). Başkurt Türkçesindeki benzetmeli anlatım sayısı da bu çalışmadaki sayıyla sınırlanmaz. Çünkü Başkurt Türkçesindeki bazı benzetmeli anlatımlar sözlüklerde yer almamıştır. Mesela, *uğrı hımaq* “hırsız gibi”, *balawız hımaq* “balmumu gibi”, *halam hımaq* “saman gibi” vb. kullanımlar sözlükte farklı bir kelimenin açıklanmasında örnek cümlelerde yer alsada madde başı olarak açıklanmamıştır.

Ayrıca *Başqort Tələneň Qısqasa Hüzyahalış Hüzləgə*’nde *+dAy*, *+tAy*, *žAy*, *+lAy* ekli benzetmeli anlatımlar da yer alır. Bu sözlükteki *+dAy*, *+tAy*, *žAy*, *+lAy* ekli kullanımlardan *argımaqıtay* “cins at gibi”, *yaržay* “su kenarı gibi”, *arıslınday* “aslan gibi”, *ezmewėrzey* “iri yarı adam gibi”, *huyılday* “sırık gibi”,

qursaqtay “kukla gibi” vb. sözlüklerde açıklanmıştır. Ama *altınday* “altın gibi”, *ğazrailday* “Azrail gibi”, *yalmanday* “tarla faresi gibi”, *almastay* “elmas gibi”, *başmaqtay* “dana gibi”, *qoyaştay* “güneş gibi”, *handuğastay* “bülbül gibi”, *mexlüktey* “mahluk gibi”, *gelserezey* “kristal gibi”, *tolparzay* “küheylan gibi”, *qoştay* “kuş gibi”, *ojmaxtay* “cennet gibi”, *ajdahalay* “ejderha gibi”, *daryalay* “deniz gibi”, *qaymaqlay* “kaymak gibi”, *qarsıǵalay* “kırlangıç gibi” vb. kullanımlar sözlüklere alınmamıştır. Sözlüklerde yer almayan benzetmeli anlatımlardan bazıları çok anlamlı kelimelerdir ve sözlükte mecaz (Başkurt Türkçesi *küsmə*) anlamına bakılarak anlaşılabilir.

Benzetmeli anlatımda isim veya kelime grubu “gibi” edatı ile birlikte kullanıldığında bambaşka bir anlam kazanır. Benzetilenin anlamı bilinse de benzeyenin anlaşılması zor olabilir. Bu anlatımların kalıp söz veya deyim olarak kullanılması da anlamın farklılaşmasında önemlidir. Mesela, Türkiye Türkçesinde *bulut gibi* “sarhoş” anlamı kazanmıştır. Başkurt Türkçesinde *qoyoşqanğa qısilğan tizek kēwēk* “eyerin kayışına sıkışmış tezek gibi” (BTFH, 212) ifadesi her yere girip çıkan bir kişiyi işaret eder. Sadece isim veya tamlamanın anlamını bilmek anlamakta yeterli olmayacaktır. Bu sebeplerden dolayı da Başkurt Türkçesi sözlüklerinde benzetmeli anlatımların daha az verilmiş olması hem ana dil konuşurları hem de bu lehçeyi öğrenmek isteyenler için zorluklara sebep olabilir.

Son yıllarda hazırlanan *BTAH*’de diğer sözlüklerde yer almayan kullanımlara yer verilmiş olsa da benzetmeli anlatımların sözlüklerde açıklanması ile ilgili eksiklikler vardır. Bu durum, Başkurt Türkçesinden Türkiye Türkçesine metin aktarmalarda hataya sebep olabilir. Çünkü Türkiye Türkçesi ile benzer kullanımlar olsa da benzetmeli anlatımlarda yalancı eşdeğer kabul edebileceklerimiz bulunmaktadır. Lehçeler arası aktarma yapılırken benzetmeli anlatımların yapı ve anlam özelliklerine dikkat edilmeli; *BTAH*’nin yeni baskılarına Başkurt Türkçesi söz varlığında bulunan diğer benzetmeli anlatımlar da eklenmelidir.

Sözlükler, Başkurt Türkçesi ağızlarındaki benzetmeli anlatımlar konusunda da yetersizdir. Ağız araştırmaları üzerine yapılacak olan çalışmalarda ağızlardan derlenecek metinler benzetmeli yapıları tespit etmek için taranmalı ve *BTDH*’nin yeni baskılarında benzetmeli anlatımlar da sözlüğe eklenmelidir.

Bu çalışmada, benzetmeli anlatımlarda kullanılan edatlara göre frekanslar belirlenmiştir. Benzetmeli bir anlatım için en fazla *kēwēk* edatı kullanılmış; *işē* edatı ile örneğe rastlanmamıştır. *töslö* sadece bir, *şikēllē* de dört benzetmede vardır. *hımaq* edatı az kullanılmıştır. *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* ekleri isim kısmı tek kelimedenden oluşarlarda daha fazladır. İsim kısmı kelime grubu olan benzetmeli anlatımlarda ise *kēwēk* edatı daha çok kullanılmıştır.

İsim kısmı tek kelimedenden oluşarlarda hem *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* eklerini hem de *kēwēk* edatını alabilecek anlatımların sayısı da fazladır.

Türkiye Türkçesinden Başkurt Türkçesine bir aktarma yapıldığında isim kısmı kelime grupları olanlarda *këwëk*; tek kelimedenden oluşanlarda ise *këwëk* veya *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* ekleri tercih edilebilir.

Başkurt Türkçesi sözlüklerinden tespit edilen benzetmeli anlatımların yapılarına göre frekansları şöyledir:

İsim kısmı tek kelimedenden oluşan benzetmeli anlatımlardaki dağılım:

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* eki almış yapılar: 21

İsimden sonra *këwëk* edatı almış yapılar: 20

İsimden sonra *hımaq* edatı almış yapılar: 3

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy*, *këwëk*, *hımaq* ile kullanılabilen yapılar: 12

İsimden sonra *këwëk* veya *hımaq* ile kullanılabilen yapılar: 4

İsimden sonra *këwëk*, *hımaq* veya *şikëllë* ile kullanılabilen yapılar: 3

İsim kısmı kelime grupları ile kurulanlardaki dağılım:

İsim kısmı sıfat tamlaması kalıbında olanlarda:

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* eki almış yapılar: 1

İsimden sonra *këwëk* edatı almış yapılar: 21

İsimden sonra *hımaq* edatı almış yapılar: 8

İsimden sonra *këwëk* veya *hımaq* edatı almış yapılar: 2

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* veya *këwëk* ile kullanılabilen yapılar: 2

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* *këwëk* veya *hımaq* ile kullanılabilen yapılar: 1

İsimden sonra *këwëk*, *hımaq* veya *şikëllë* ile kullanılabilen yapılar: 1

İsim kısmı belirtisiz isim tamlaması kalıbında olanlarda:

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* eki almış yapılar: 6

İsimden sonra *këwëk* edatı almış yapılar: 8

İsimden sonra *hımaq* edatı almış yapılar: 2

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* veya *këwëk* ile kullanılabilen yapılar: 2

İsim kısmı sıfat-fil grubu kalıbında olanlarda:

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* eki almış yapılar: 1

İsimden sonra *këwëk* edatı almış yapılar: 13

İsimden sonra *hımaq* edatı almış yapılar: 3

İsimden sonra *+dAy*, *+tAy*, *zAy*, *+lAy* veya *këwëk* ile kullanılabilen yapılar: 4

İsimden sonra *këwëk*, *hımaq* veya *töslö* ile kullanılabilen yapılar: 1

İsim kısmı bağlama grubu kalıbında olanlarda:

İsimden sonra *këwëk* edatı almış yapılar: 2

İsim kısmı aitlik grubu kalıbında olanlarda:

İsimden sonra *kəwək* edatı almış yapılar: 2

Sözlüklerde, madde başında “gibi” anlamında kullanılan edatın örnek cümlede değiştiği de görülmüştür. Dolayısıyla madde başındaki edat, benzetmeli anlatımın edatı için belirleyici değildir. Madde başında *kəwək* edatı olsa da örnekte *hımaq* ile kullanılanlar vardır. Bunlar, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

<i>Madde Başında</i>	<i>Örnek Cümlede</i>
<i>öyrenmeyen tay kəwək “ehlileşmemiş tay gibi”</i>	<i>öyrenmeyen tay hımaq (BTFH, 249)</i>
<i>may işəndegə / işənde yözgen böyör kəwək “yağ içindeki böbrek gibi”</i>	<i>may işənde yözgen böyör hımaq (BTFH 237)</i>
<i>urta barmaq kəwək “orta parmak gibi”</i>	<i>urta barmaq hımaq (BTFH, 293)</i>

Başkurt Türkçesi sözlüklerinde benzetmeli anlatımlarda anlam ve yapı farklılıkları da vardır. *At*, *kübelek* “kelebek” ve *yar* “su kenarı, kıyı” isimleriyle kurulan benzetmelerde sözlüklerdeki farklılıklar aşağıdaki gibidir.

<i>attay</i> : Güçlü (BTAH I, 369).	<i>at kəwək</i> : İri kemikli (BTH I, 87).
<i>kübelek</i> : Küçük, temiz (BTAH IV, 758).	<i>kübelek kəwək</i> : Çevik (BTFH, 186). <i>kübelek kəwək</i> : Narin hareket eden kızlar için kullanılır (BTH I, 559).
<i>yar kəwək</i> : Verimli (Ekin için kullanılır.) (BTFH, 339).	<i>yar kəwək</i> : Büyük, iri (BTH II, 798).

Benzetmeli anlatımlardan bazıları çok anlamlıdır. Sözlükler arasındaki anlam farkı da bundan kaynaklanmış olabilir. Çok anlamlılık aktarma hatalarında önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple benzetmeleri aktarırken çok anlamlılığa dikkat edilmelidir. Birden fazla anlama gelen benzetmeli anlatımlardan bazıları şunlardır:

*hıw hölögö **kəwək** “su sülüğü gibi”* 1. Zarif, endamı güzel. 2. Derisi sülük gibi parlayan at (BTH II, 601).

*quş munsaq **kəwək** “bir çift boncuk gibi”*: 1. Hep birlikte gezen kişiler. 2. Birbirine çok benzeyen iki kişi (BTH II, 709).

*yəlek **kəwək** “çilek gibi”*: 1. Yetişmiş büyümüş kadın veya erkek. 2. Çok güzel kadın (BTFH, 112; BTH I, 318).

*yən **kəwək** / *hımaq* / *şikəllə* “cin gibi”*: 1. Çok sert, sağlam hareket. 2. Çok genç, güçlü (BTFH, 114 / BTH I, 321).

Başkurt Türkçesindeki örneklerin isim kısmı köken olarak değerlendirildiğinde genellikle Türkçe kelimelerin kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca Arapçadan alıntılanan *yən* “cin”, *BTH*’de Arapçadan Alıncaya sonra

Rusçaya geçtiği bilgisi bulunan *berxet* “kadife” gibi dile yerleşmiş olan alıntı kelimeler kullanılmıştır.

İnsanlara ait pek çok özellik benzetmeli anlatımla ifade edilmiştir. Övgü için *Alpamişalay* “Alpamişa gibi” (BTAH I, 252), *arışlanday* “aslan gibi” (BTAH I, 337), *yıwasa kēwēk* “kızartılmış hamur gibi” (BTH I, 455), *imen kēwēk* “meşe gibi” (BTFH, 127; BTH I, 380), *urta barmaq kēwēk* “orta parmak gibi” (BTH I, 116); kadınlara övgü için *yēlektey / yēlek kēwēk* “çilek gibi” (BTFH, 112; BTH I, 318), *hölök kēwēk* “sülük gibi” (BTH II, 601), *hıw hölögö kēwēk* “su sülüğü gibi” (BTH II, 601), çocuklar için *alma kēwēk* “elma gibi” (BTFH, 31 / BTH I, 54) ifadeleri kullanılmıştır. Kadınlara için kullanılan *qutırlı baqa hımaq / kēwēk* “benekli kurbağa gibi” (BTH I, 709), *balıq kēwēk* “balık gibi” (BTFH, 60; BTH I, 114), *bisuralay* “cadı gibi” (BTAH II, 288) vb. benzetmeli anlatımlar yerme maksatlıdır. Bir kişiyi yerme maksadıyla *huyzay* “sırık gibi” (BTAH IX, 606), *küzge töşken süp kēwēk* “göze giren çöp gibi” (BTFH, 179), *sıra kēwēk* “çıra gibi” (BTH II, 265), *yarqa kēwēk / yarqalay* “kütük gibi” (BTH II, 802) vb. anlatımlar da kullanılmıştır. *hariq kötöwē hımaq* “koyun sürüsü gibi” (BTH II, 577), *utqa (quzğa) başqan bēsey kēwēk* “ateşe (köze) basmış kedi gibi” (BTH I, 136), *qırmasıqa ilewē hımaq* “karınca yuvası gibi” (BTH I, 376) vb. de toplu hâlde hareket eden kişileri işaret eder. Kaş için *qarlugas qanadı kēwēk* “kırlangıç kanadı gibi” (BTH I, 664), el için *kürektey* “kürek gibi” (BTAH IV, 655), göz için *sinayaq kēwēk* “fincan gibi” (BTH II, 263) vb. kullanılan benzetmeli anlatımlar Başkurt Türkçesinin söz varlığındaki zenginliklerdir. Ayrıca “*Alpamişa*”, “*bisura*” gibi Başkurt mitolojisindeki isimlerle kurulan benzetmeli anlatımlar da dikkat çekicidir. Üste çıkmaya çalışan kişi anlamındaki *atlı qazaq kēwēk / qazaqtay* “atlı Kazak gibi” (BTFH, 43) ifadesindeki “Kazak”, Rus Kazakları olabilir, Rus Kazaklarının daha çok atlı süvari olmaları benzetmedeki anlamda etkilidir. Başkurt Türklerinin mitoloji, tarih ve sosyal hayatındaki pek çok kavram ve kelime benzetmelerin kelime kadrosunda ve anlamında önemli bir yere sahiptir. Bir milletin yaşam alanı dili de etkiler. Başkurt Türkçesinde de doğa ile ilgili kelimeler benzetmeli anlatımlarda oldukça fazla yer almıştır. *qızıl sekmen yayğan kēwēk / töslö / hımaq* “kırmızı palto sermiş gibi” (BTFH, 229) benzetmesinde de çileğin bol olduğu yer anlatılmıştır. Başkurt Türkçesinde ekinlerin, mekânların özelliğini, duyguları anlatan, ölçü bildiren kullanımlar da vardır. Bu benzetmeler, duyguların, nesnelere veya insana dair bir özelliğin canlı ve etkili bir şekilde anlatımını kolaylaştırmıştır.

Türkçenin lehçeleri olan Türkiye Türkçesi ile Başkurt Türkçesinde isim kısmı tek kelimedenden oluşan yapılarda daha fazla benzerlik tespit edilmiştir. İsim kısmı tamlama biçiminde olan yapılar her iki lehçede de birbirinden çok farklı kelimelerle kurulmuştur. Mesela, *miskinlik*, *tembellik* Türkiye Türkçesinde *üstüne ölü toprağı serpilmiş gibi* (TS,2452) biçiminde, Başkurt Türkçesinde ise *küşekken tawıq kēwēk* “sırsıklam olmuş tavuk gibi” (BTFH, 195) biçiminde ifade edilir. Her iki lehçede de özgün biçimde ifade edilen benzetmeler vardır. Mesela Türkiye Türkçesindeki çok karışık, çok ayrıntılı anlamındaki *deli pösteki*

sayar gibi (TS, 615) benzetmesini ancak Başkurt Türkçesine içerdiği anlam ile veya o anlamda kullanılan bir ifade olan “*buştı buşqa awdarıw*” diye aktarabiliriz. Aynı şekilde Başkurt Türkçesindeki *qaz tēşē kēwēk* benzetmeli anlatımını Türkiye Türkçesine *dokurcun gibi* (BTAH V, 91) biçiminde aktardığımızda bunun güzel yazı için kullanılan bir ifade olduğunun anlaşılması zordur. Lehçeden bir başka lehçeye metin aktarmalarda kaynak metin ve hedef metindeki benzetmeli anlatımların kullanımına dikkat edilmelidir.

Her iki lehçedeki benzetmeli anlatımlardaki çeşitlilik, Türkçenin kavram ve söz varlığındaki zenginliklerdir. Diğer lehçelerde bu konunun araştırılması, Türk kültürünün, düşünce yapısının dil aracılığı ile nasıl temsil edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Başkurt Türkçesindeki edebî eserlerdeki benzetmeler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ancak edebî eserlerde söz sanatı da olan benzetmelerin (teşbihler) yazarın üslubuna katkısının belirlenmesi gerektiğinde ölçünlü dilden farklı olan kullanımların tespitinde bu çalışma kaynak olabilir.

Başkurt Türkçesi Sözlüklerinden Tespit Edilen Benzetmeli Anlatımlar

alap kēwēk “sepet gibi”: İri yarı, biçimsiz (BTFH, 27).

alma kēwēk “elma gibi”: Çok güzel yüzlü (Gençler ve çocuklar için kullanılır.) (BTFH, 31 / BTH I, 54).

Alpamişalay “Alpamişa gibi”: Güçlü, iri yarı (BTAH I, 252).

aaq kēwēk “akik gibi”: Çok temiz, saf (BTFH, 23).

arğımaqtay “cins at gibi”: Çok hızlı (BAH I, 305).

arısladay “aslan gibi”: Güçlü (BTAH I, 337).

arşın yotqan hımaq “arşın yutmuş gibi”: Dimdik durmaya çalışan kişi (BTAH I, 333).

at kēwēk “at gibi”: İri kemikli (BTH I, 87).

at küzēndey “at gözü gibi”: Kendi emsallerine göre büyük veya küçük (BTH I, 87).

atlı qazaq kēwēk / qazaqtay “atlı Kazak gibi”: Üste çıkmaya çalışan kişi (BTFH, 43).

atqa atlangan kēwēk “ata binmiş gibi”: Mutlu bir şekilde (BTFH, 42).

atqan uq hımaq “atılan ok gibi”: Çok hızlı (BTFH, 42).

attay “at gibi”: Güçlü (BTAH I, 369).

awızı kürek mēnen tişken kēwēk “ağzı kürek ile deşilmiş gibi”: Dedikoducu (BTFH, 48).

ayaq astındağı kēwēk “ayakaltında gibi”: Çok yakın (BTFH, 54).

ayaz könde yeşēn huqqan kēwēk “bulutsuz günde yıldırım çarpmış gibi olmak”: Beklenmedik bir durumda gerçekleşen olayın güçlü etkisini anlatmak için kullanılır (BTFH, 53).

balıq kēwēk “balık gibi”: 1. Toplu kadın. 2. Çok fazla mal mülk (BTFH, 60; BTH I, 114).

barmaq başınday “parmak başı gibi”: Büyük bir şeye küçük denmesi (BTAH II, 133).

- barmaq osonday / ostoğonday* “parmak ucu gibi”: Çok küçük (BTAH II, 133).
berxet hımaq “kadife gibi”: Yumuşak (BTH I, 204).
beylə qoş hımaq “bağlı kuş gibi”: Evden çıkamayan, dışarıda dolaşmaktan mahrum olan (BTH I, 198).
beyzen ısqınğan ət kəwək “bağdan kurtulmuş köpek gibi”: Çok şaşkın kişi (BTH I, 196).
bisuralay “bisura: Parlak sarı saçlı saçlı, korkunç bir kadın şeklinde mitik varlık”: Cadı gibi, yaşlı kadın (BTAH II, 288).
biş barmaq hımaq / kəwək / şikəllə “beş parmak gibi”: Çok iyi (BTFH, 84).
bozlo hıw hipken hımaq “buzlu su serpmiş gibi”: Korkuyla aniden irkilmek (BTH II, 586).
bozzay “buz gibi”: Çok soğuk (BTAH II, 301).
bürənen örkkən hariq kötöwə kəwək “kurttan korkan koyun sürüsü gibi”: Korkudan kaçışan insanlar (BTFH, 89).
dəğət hımaq / kəwək “katran gibi”: Kara; parlak renk (BTH I, 269).
döldöldey “düldül gibi”: Hızlı, çevik (BTAH III, 434).
döweley “deve gibi”: Büyük (BTAH III, 423).
əne osonday “iğne ucu gibi”: Çok küçük (BTFH, 323).
ət kəwək “köpek gibi”: Çok, fazla (BTH II, 727).
ət mənən bəsey kəwək “köpek ile kedi gibi”: Kendi aralarında tartışan, kavga eden kişiler (BTH I, 136).
ewrew aşağan hıyır hımaq “kesmik yemiş inek gibi”: Zor nefes alan kişi (BTH II, 761).
əyne yotqan ət kəwək “iğne yutmuş köpek gibi”: Çok zayıf, çelimsiz (BTH II, 725).
ezmewərzey / ezmewər kəwək “iri yarı adam gibi”: Genç, güçlü (BTH II, 738).
gerebeley “kehribar gibi”: İri, büyük (Ekin için kullanılır.) (BTAH III, 235).
göl kəwək “gül gibi”: Çok güzel, bol, iyi (Hayat için kullanılır.) (BTH I, 234).
gürzey “mezar gibi”: Karanlık; zor (BTAH III, 230).
hağvzaq kəwək / şikəllə / hımaq “eşek arısı gibi”: Yapışmak; birini bırakmayan sırnaşık kişi (BTFH, 305).
hariq kötöwə hımaq “koyun sürüsü gibi”: Bilinçsizce toplanmış kişiler (BTH II, 577).
haylap alğan kəwək “seçilip alınmış gibi”: Çok güzel (BTFH, 306).
hılap quyğan hımaq “ölçmüş gibi”: Vücuda tam olan kıyafet (BTH II, 623).
hıw hölögö kəwək “su sülüğü gibi”: Zarif, endamı güzel; derisi sülük gibi parlayan at (BTH II, 601).
hıwğa töşken tawıq (sısqan) kəwək “suya düşen tavuk / fare gibi”: Zor durumda kalmak (BTFH, 316).
hölok kəwək “sülük gibi”: Zarif, endamı güzel; derisi sülük gibi parlayan at (BTH II, 601).
höt östöndegi qaymaq kəwək “sütün üstündeki kaymak gibi”: Rahat, kıymetli (BTH II, 604).
huyılday “sırık gibi”: Uzun boylu, uzun biçimsiz bir boya sahip olan, tembel (BTAH IX, 606).
huyzay “sırık gibi”: Uzun, biçimsiz (BTAH IX, 606).

- ikê tamsı hıw kēwēk** “iki damla su gibi”: Birbirine çok benzeyen kişi veya eşya (BTFH, 124; BTH I, 369).
- imen kēwēk** “meşe gibi”: Çok genç, sağlıklı (BTFH, 127; BTH I, 380).
- irēklē qoş kēwēk** “özgür kuş gibi”: Gerçekten özgür olan (BTFH, 129).
- işken yil kēwēk / hımaq / yildēy** “esen rüzgâr gibi, rüzgâr gibi”: Çok hızlı (BTAH III, 505; BTH I, 406).
- köböley** “havan gibi”: Dar (BTAH IV, 603).
- kömöş kēwēk / hımaq / kömōştey** “gümüş gibi”: Bir şeyin rengini, temizliğini ve doğallığını anlatmak için kullanılır; temiz (nehir veya su) (BTH I, 539; BTAH IV, 655).
- közgöley / közgö kēwēk** “ayna gibi”: Işıl ışıl, düz, pürüzsüz (BTAH IV, 609 / BTFH, 167).
- kübelek kēwēk** “kelebek gibi”: 1. Çevik (BTFH, 186) 2. Narin hareket eden kızlar için kullanılır (BTH I, 559).
- kübelektey** “kelebek gibi”: Küçük, temiz (BTAH IV, 758).
- kübeley** “küme gibi”: Büyük (BTAH IV, 757).
- kügersēn kēwēk / kügersēndey** “güvercin gibi”: 1. Mutlu aile. 2. Muhabbetle konuşma için kullanılır (BTH I, 560; BTAH IV, 763).
- kügersēn küzēndey** “unutmabeni gibi”: Büyük, taze (yiyecek için) (BTAH IV, 763).
- kükten töşken kēwēk / töşkēndey** “gökten düşmüş gibi”: Beklenmedik durumda olan olay veya gelen kişi (BTFH, 187).
- kül kēwēk / küldēy** “göl gibi”: Eni boyu geniş olan; çok bol (BTH I, 569).
- külege kēwēk** “gölge gibi”: Sürekli, ısrarlı (BTH I, 569).
- kürektey** “kürek gibi”: Çok büyük (el, avuç için) (BTAH IV, 655).
- küşekken tawıq kēwēk** “sırılsıklam olmuş tavuk gibi”: Miskin miskin hareket eden kişi (BTFH, 195).
- küz nuri kēwēk / küz nurınday** “göz nuru gibi”: Çok değerli (BTH I, 563).
- küz öštöndegē qaş kēwēk** “gözün üstündeki kaş gibi”: Çok değerli (BTFH, 183, BTH I, 563).
- küz qarahı kēwēk / qarahılay** “göz bebeği gibi”: Kıymetli (BTFH, 182 / BTH I, 562).
- küz yeşē kēwēk** “gözyaşı gibi”: Çok temiz, saf (BTFH, 181 / BTH I, 562).
- küzēn alğan kügewēn kēwēk** “gözüne sığır sineği kaçmış gibi”: Nereye gittiğini, ne yaptığını bilmeden şaşkın şaşkın dolaşan kişi (BTFH, 179).
- küzge töşken süp (aq) kēwēk** “göze giren çöp gibi”: İşte, hayatta sürekli problem çıkaran kişi (BTFH, 179).
- qaqqan qazıq kēwēk** “çakılmış kazık gibi”: Şaşkınlıktan yerinde hareketsiz kalan kişi; çok güçlü insan (BTH I, 604).
- qara bolot hımaq** “kara bulut gibi”: Korkutan, dehşete düşüren şey (BTH I, 636).
- qara sewke kēwēk** “saksığan gibi”: Kalabalık, bir araya toplanmış insanlar (BTH II, 288).
- qarışqan hımaq / kēwēk** “karışmış gibi”: Bir işin istenilenin dışında gelişmesi (BTFH, 210; BTH I, 650).
- qarlugas qanattı kēwēk** “kırlangıç kanadı gibi”: Çizilmiş gibi olan kapkara kaş (BTH I, 664).

- qatqan bağana hımaq / kēwēk** “çakılmış kazık gibi”: Şaşkınlıktan, korkudan kalakalma (BTAH II, 60).
- qaż tēşē kēwēk** “dokurcun gibi”: Güzel yazı için kullanılır (BTAH V, 91).
- qıl tartqan kēwēk / tartqanday** “kıl ile çekmiş gibi”: 1. Düz, ince (BTH I, 725). 2. Dümdüz yapılmış yol (BTFH, 231).
- qırmısqı ilewē hımaq** “karınca yuvası gibi”: Bir araya toplanmış hareket hâlindeki insanlar (BTH I, 376).
- qırmısqığa tayaq tuqqan kēwēk** “karıncaya sopa sokmuş gibi”: Huzursuzluk, düzensizlik (BTFH, 233).
- qızıl sekmen yayğan kēwēk / töslö / hımaq** “kırmızı palto sermiş gibi”: Çileğin bol olduğu yer (BTFH, 229).
- qort saqqan kēwēk / saqqanday** “arı sokmuş gibi”: Oraya buraya koşturmak (BTFH, 218).
- qoyosqanğa qısqılğan tızek kēwēk** “eyerin kayışına sıkışmış tezek gibi”: Her yere girip çıkan kişi (BTFH, 212).
- qumğa hişgen hıw kēwēk** “toprağa sinmiş su gibi”: Çok iyi öğrenmek, ezberlemek (BTFH, 215).
- qurğış irētēp quyğan kēwēk** “kurşun eritmiş gibi”: Başın çok ağrması (BTFH, 227).
- qursaqtay** “kukla gibi”: Küçük (BTAH V, 617).
- quş munsaq kēwēk / munsaqtay** “bir çift boncuk gibi”: Hep birlikte gezen kişiler; birbirine çok benzeyen iki kişi (BTH II, 709).
- qutrılı baqa hımaq / kēwēk** “benekli kurbağa gibi”: Çirkin kadın (BTH I, 709).
- quyan qanı kēwēk** “tavşankanı gibi”: İyi demlenmiş çay (BTH I, 627).
- may ēşēndegē böyör hımaq** “yağ içindeki böbrek gibi”: Kıtık, zorluk yaşamamak, rahat yaşamak (BTH I, 779).
- maylağan kēwēk** “yağlamış gibi”: Çok başarılı, sorunsuz (BTFH, 237).
- mermerzey** “mermer gibi”: Beyaz, pürüzsüz (BTAH VI, 483).
- meyit sıqqan kēwēk** “cenaze çıkmış gibi”: Neşesiz, mutsuz ev veya ortam (BTH I, 848).
- mögözhöz hıyır hımaq** “boynuzsuz inek gibi”: Sevimsiz, asık suratlı, utanmaz kişiler için kullanılır. (BTH I, 822).
- munsaqtay** “boncuk gibi”: Yuvarlak, küçük (BTAH VI, 418).
- orsoq kēwēk** “iğ gibi”: Hızla dönen. (BTH II, 48).
- öröp tulturğan kēwēk** “üfleyerek doldurmuş gibi”: Şişman (BTFH, 251).
- öyrenmegen tay kēwēk** “ehlileşmeyen tay gibi”: Kurallara uymayan kişilere şakayla söylenen ifade. (BTH II, 68).
- par kügersindey** “çift güvercin gibi”: Mutlu aile (BTH I, 560).
- sarlap quyğan kēwēk** “bilenip keskinleşmiş gibi”: Hazırcevap; üslubun çok akıcı olması (BTFH, 254).
- sēbēn kēwēk** “sivrisinek gibi”: Toplu hâlde (BTFH, 254).
- sewke tubılay** “saksağan sürüsü gibi”: Toplu şekilde (BTAH VII, 844).
- sēyeley / sēye kēwēk / sēye hımaq** “vişne gibi”: Kırmızı; nemli (BTAH VII, 471).
- sınayaq kēwēk** “fincan gibi”: Büyük ve yuvarlak (Genellikle göz için kullanılır.) (BTH II, 263).
- sıra kēwēk** “çıra gibi”: Zayıf kişi (BTH II, 265).

- sisqan küzê kēwêk* “fare gözü gibi”: Çok küçük olan ve arada bir görünen ateş, ışık (BTFH, 260).
- sitlêktegê qoş kēwêk* “kafesteki kuş gibi”: Tutsak, özgür olmayan kişi (BTH II, 210).
- sitlêkten qotolğan qoş kēwêk* “kafesten kurtulan kuş gibi”: Özgürlüğüne kavuşan kişi (BTH II, 210).
- suyın kēwêk* “dökme demir kap gibi”: Kapkara (BTAH VII, 657).
- sümêş kēwêk / sümêstey* “kepçe gibi”: Çok büyük (BTH II, 247).
- şem kēwêk / şikêllê* “mum gibi”: Düz, dimdik ayağa kalkan kişi (BTH II, 686).
- şewle kēwêk / hūmaq* “ışık gibi”: Sürekli, ısrarlı (BTH II, 690).
- şıp hūmaq* “çivi gibi”: Düz (BTH II, 680).
- taraqan boto kēwêk* “örümcek bacağı gibi”: Eğri büğrü yazılmış yazı (BTH II, 315).
- taw kēwêk / hūmaq / tawzay* “dağ gibi”: Çok (BTH II, 327).
- têlê sarlap quyğan kēwêk* “dili bilenmiş gibi”: Bir konuyu irdelemek (BTFH, 274).
- tıgınsıq kēwêk* “tıpa gibi”: Çok kirlili ve kararmış eşya (BTH II, 425).
- toz halıp quyğan / hipken kēwêk* “tuz atmış gibi”: Bir yere iyice yerleşen kişi (BTFH, 282).
- urta barmaq kēwêk* “orta parmak gibi”: Çok iyi kişi (BTH I, 116).
- urtağa (bilêne) huqqan yılan kēwêk* “ortasına (beline) vurulan yılan gibi”: Zor bir durumdan kurtulamamak, zorlanmak (BTFH, 293).
- us töböndegê kēwêk* “avuç içinde gibi”: Çok yakın (BTH II, 386).
- ut börsehê kēwêk* “ot piresi gibi”: Çok hızlı, çevik (BTFH, 295).
- uti hüngen usaq hūmaq* “ateşi sönen ocak gibi”: Çok isteksiz (BTFH, 296).
- utqa (quzğa) başqan bēsey kēwêk* “ateşe (köze) basmış kedi gibi”: Sabırsız, bir oraya bir buraya giden kişiler (BTH I, 136).
- üs itkendey* “kinlenmiş gibi”: Kasıtlı olarak (BTFH, 301).
- yalan kēwêk* “bozkır gibi”: Büyük meydan (BTH II, 785).
- yañı twığan kēwêk / yañı twıganday* “yeni doğmuş gibi”: Rahatlık, vücudun hafiflemesi (BTH II, 436).
- yar kēwêk / yarzay* “su kenarı gibi”: 1. Çok iyi yetişmiş, verimli (Ekin için kullanılır.) (BTFH, 339). 2. Büyük, iri (BTH II, 798).
- yarqa kēwêk / yarqalay* “kütük gibi”: İri yarı, büyük (BTH II, 802).
- yēbek kēwêk / hūmaq* “ipek gibi”: Yumuşak tabiatlı kişi (BTH I, 306).
- yēl kēwêk / yēldey* “rüzgâr gibi”: Çok hızlı, çevik (BTH I, 311).
- yēlektey / yēlek kēwêk* “çilek gibi”: Yetişkin kadın veya erkek; çok güzel kadın (BTFH, 112; BTH I, 318).
- yēn hūmaq* “cin gibi”: Çok hızlı, güçlü, üstün özelliklere sahip (BTAH III, 532).
- yēn kēwêk / hūmaq / şikêllê* “cin gibi”: Çok sert, sağlam hareket; çok genç, güçlü (BTFH, 114 / BTH I, 321).
- yēpke tēzgen kēwêk* “ipe dizmiş gibi”: Eşit şekilde, sıralı (BTH I, 325).
- yēr yotqan kēwêk* “yer yutmuş gibi”: Aniden gözden kaybolan kişi veya nesne (BTFH, 117).
- yēşēnden qasqan şeytan hūmaq* “yıldırımından kaçan şeytan gibi”: Korkudan kaçan insan (BTH I, 472).
- yılan saqqan kēwêk* “yılan sokmuş gibi”: Aniden sıçramak, bağırarak (BTH I, 447).
- yılanday* “yılan gibi”: Zehirli (BTAH IV, 204).
- yıwasa kēwêk* “kızartılmış hamur gibi”: Güçlü, delikanlı (BTH I, 455).

*yibek*tey “ipek gibi”: Yumuşak, güzel (BTAH III, 488).
yir mēnen kük arahı kēwēk “yerle gök arası gibi”: Çok farklı (BTFH, 117).

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Nigâr Kalkan (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kısaltmalar

BTAH: Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ I (2011)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ II (2011)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ III (2012)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ IV (2012)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ V (2013)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ VI (2014)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ VII (2015)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ VIII (2016)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ IX (2017)
Başqort Têlênêĭ Akademik Hüzlêĭĭ X (2018)
BTH: Başqort Têlênêĭ Hüzlêĭĭ I-II (1993)
BTFH: Başqort Têlênêĭ Frazelozogik Hüzlêĭĭĭ (2006)
BTDH: Başqort Têlênêĭ Diyalektarı Hüzlêĭĭĭ (2002)
TS: Türkçe Sözlük (2011)

Kaynakça

Aĭiŝev, İ. M.; vd. (1993). *Başqort Têlênêĭ Hüzlêĭĭ (I-II)*. Moskova: Russkiy Yazık.

Akalın, Ŗ. H.; vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akalın, Ŗ. H.; vd. (2012). *Yazım Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (2009). *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınları.

Aksan, D. (2013). *Türkçenin Gücü*. Ankara: Bilgi Yayınları.

Aksan, D. (2019). *En Eski Türkçenin İzlerinde*. Ankara: Bilgi Yayınları.

Aydın, E. (2006). Eski Türk Yazıtlarında Benzetme İlgisiyle Kurulmuş Cümleler Üzerine. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 21: 65-72.

Biişeva, Z. (1969). *Haylanma Eşerzer I. Tom*. Ufa: Kitap Neşriyatı.

Bülekov, D. (1994). *Ėümēr Bēr Ėēne*. Ufa: Kitap Neşriyatı.

Daĭistanlıoĭlu, E. (2015). Teg Edatı ve Çaĭataycadaki Varyasyonları Üzerine. *International Journal of Language Academy. Volume 3/4 Winter*: 374-385.

Dmitriyev, N.K. (2008). *Başqort Têlênêĭ Grammatikahı*. Ufa: Başqort Devlet Universiteti.

- Ehtemov, M.X. (2002). *Xežergë Başqort Tělë – Leksikologiya, Frazalogiya, Leksikografiya*. Ufa: Başqort Devlet Universiteti.
- Ersoy Yazıcı, H. (2018). *Başkurt Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Garipov, R. (1996). *Eşerzer I. Tom*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Günay, D. (2016). *Kültürbilime Giriş: Dil, Kültür ve Ötesi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.
- İmer, K.; Kocaman, A.; vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- İşbayev, K. G., İškildina, Z. K. (2014). *Başqort Tělënëñ Qısqasa Hüzyahalış Hüzlëğë*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- İşbirzin, E. F.; vd. (1996). *Başqortsa-Russa Hüzlëk*. Moskova: Digora Neşriyatı.
- Kalkan, N. (2020). Başkurt Türkçesinde Hayvan Adlarıyla İlgili Aktarmalar. *İdil*. 66: 330-364.
- Kiyikbayev, C. F. (1976). *Başqort Tělë*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Kiyikbayev, J. F. (2002). *Xežergë Başqort Tělënën Leksikahu hem Frazologiyahu*. Ufa: Başqort Devlet Universiteti.
- Kunafin, G. S. (2018). *Başqort Tělë Grammatikahu II-Morfologiya*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Li, Y. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Israel, M.; vd. (2004). On Simile (Haz. Achard Michel ve Kemmer Suzanne). *Language, Culture, and Mind*. Stanford CA: CSLI Publications: 123-135.
- Mustafayev E. M.; Şçerbinin, V. G. (1996). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Nezergulov, U. F. vd. (2002). *Başqort Tělënëñ Diyalektarı Hüzlëğë*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Öner, M. (2011). -IIG>-II Ekli Niteleme Sözlüğünün Edatlaşması. *Türkçe Yazıları*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Özşahin, M. (2011). *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Özünü, Ü. (2001). *Edebiyatta Dil Kullanımları*. İstanbul: Multilingual.
- Saitbatalov, G. G. (2010). *Başqort Tělë - Stilistika (9. Tom)*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Sev, G. (2012). Türkiye Türkçesinde Gibi Edatıyla Kurulan Benzetmeli Anlatımlar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 7/4: 419-522.
- Sirazitdinov, Z. E. (1997). *Başqort Tělënëñ Yışlıq Hüzlëğë – Fenni Ezebiyet Buyınsa*. Ufa: Ğilëm.
- Sirazitdinov, Z. E. (2002). *Başqort Tělënëñ Yışlıq Hüzlëğë – Proza Buyınsa*. Ufa: Ğilëm.
- Sirazitdinov, Z. E. (2006). *Başqort Tělënëñ Yışlıq Hüzlëğë – Publitsistika Buyınsa*. Ufa: Ğilëm.
- Ufuk Pilten, Ş. (2015). Dil Bilimsel Açından Benzetme ve Sait Faik Abasıyanık'ın Hikâyelerindeki Görünümleri. *Türk Dili*. c. 109, S. 767-768 Kasım-Aralık: 318-342.
- Ufuk Pilten, Ş. (2016). Çağdaş Türk Edebiyatında Yeni Bir Benzetme Kategorisi: Ritmik Benzetmeler. *Türkbilgi*. 2016/31: 171-188.

- Uraksin, Z. G. (1985). *Başqort Têlênêj Sinonimdar Hüzlêgê*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Uraksin, Z. G. (2006). *Başqort Têlênêj Frazologik Hüzlêgê*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2011). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê I*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2011). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê II*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2012). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê III*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2012). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê IV*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2013). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê V*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2014). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê VI*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2015). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê VII*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2016). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê VIII*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2017). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê IX*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Hisamittdinova, F. G., vd. (2018). *Başqort Têlênêj Akademik Hüzlêgê X*. Ufa: Kitap Neşriyatı
- Zeynullin, M.B. (2002). *Xežêrgê Başqort Ezebi Têlê – Morfologiya*. Ufa: Başqort Devlet Universiteti.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ОБОРОТЫ В СЛОВАРЯХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА, ОБРАЗОВАННЫЕ С СОЮЗОМ "КАК"

АННОТАЦИЯ

Аналогии, которые облегчают понимание предмета и обеспечивают краткое изложение, оценку окружающего нас мира, используются во многих областях.

Аналогии или сравнения встречаются во всех языках и являются одним из наиболее важных словосочетаний, отражающих мировоззрение народов. В турецком языке такое происходит с предлогом “gibi” (“как”), который также называется союзом аналогии. В башкирском языке сравнения образуются с помощью предлогов «kêwêk, hımaq, şikêllê, töslö, işê» и суффиксов «+dAu, +tAu, žAu, +lAu», которые в турецком языке имеют аналогию со словом “gibi”. В данном исследовании дается сравнительный анализ и оценка аналогичных конструкций, используемых в башкирском языке.

В нашем исследовании были изучены выражения из таких словарей как, Словарь башкирского языка (I-II), Академический словарь башкирского языка

(I-X), Фразеологический словарь башкирского языка, Диалектологический словарь башкирского языка. Предлоги, используемые в сравнениях, написаны так, как они указаны в словарях. Если в начале предлогов дано несколько форм, они также указываются. Кроме того, частота употребления определялась в соответствии с предлогом, употребленным в сравнении. Для сравнения чаще всего используется предлог *kewëk*. Сравнений с использованием предлога *işë* не встречалось. *töslö* используется только в одном сравнении, а *şikëllë* используется в четырех сравнениях. Встречаются выражения, которые в сравнениях употребляются с разными предлогами. Предлог *humaq* используется редко. В башкирском языке нет правила использования предлогов-сравнений. Однако при переводе с турецкого на башкирский язык, учитывая частоту использования для создания выражения, предпочтительны предлог *këwëk* или суффиксы +dAy, +tAy, žAy, +lAy.

Сравнения в башкирском языке сначала классифицировались по структуре: «Подобные выражения, именная часть которых состоит из одного существительного» и «Подобные выражения, именная часть которых состоит из группы слов» и следовательно были рассмотрены под двумя основными заголовками.

В данном исследовании было проанализировано 144 сравнительных оборота башкирского и турецкого языков. Однако, следует заметить, что количество аналогий в башкирском языке не ограничивается количеством, приведенном в данном исследовании. Так как некоторые сравнения в башкирском языке не были включены в словари. Изучение сравнений башкирского языка может вызвать трудности как у носителей, так и у изучающих данный язык, поскольку в словарях башкирского языка дается гораздо меньшее количество сравнений. Несмотря на то, что в подготовленном в последние годы Учебном пособии “Академический Словарь Башкирского Языка” были включены варианты использования сравнений, которых нет в других словарях, существуют недостатки, связанные с их объяснением.

Эта ситуация может привести к ошибкам при переводе текстов с башкирского на турецкий язык. Потому что, хотя есть аналогичные употребления и выражения в турецком варианте, все же есть вероятность появления ложной эквивалентности. При переводе между диалектами следует обращать внимание на структуру и смысловые особенности сравнительных оборотов; следует также добавить другие выражения, содержащиеся в новых изданиях словаря Башкирского языка *Başqort Têlêñeñ Akademik Hüzlëgë*.

Словари также недостаточны с точки зрения изучения сравнений в башкирско-турецких диалектах. Тексты исследований, которые будут проводиться по изучению диалектов, должны быть составлены из диалектов, кроме того их нужно изучать с точки зрения наличия структур сравнения, а сравнительные обороты должны быть добавлены в словарь в соответствии с пунктом в новых изданиях Диалектологического словаря башкирского языка.

В данном исследовании рассматривались метафорические выражения, различающиеся по значению в соответствии с областями понятий, такими как:

«Использованы для передачи пространства и природы», «Использованы для передачи человека», «Использованы для передачи еды и напитков», «Использованы для передачи цвета», «Использованы для передачи жизни и семьи», «Использованы для передачи обстоятельств и ситуации», «Использованы для передачи эмоций», «Использованы для передачи различных предметов».

В исследовании сравнивались сравнительные обороты, используемые в башкирском и турецком языках, и была сделана попытка определить общие черты и различия в лексике. Разнообразие сравнительных оборотов в обоих диалектах является богатством лексики тюркского языка. Изучение этого предмета на других диалектах важно с точки зрения демонстрации того, как тюркская культура и структура мышления представлены через язык.

Сравнения в литературных произведениях на башкирском языке в исследовании не включены. Однако при необходимости определения вклада сравнений (аналогий), являющихся также риторическими в литературных произведениях, данное исследование будет являться источником при определении употреблений, отличных от литературного языка.

Ключевые слова: башкирский язык, союз “gibi (как)”, сравнение, перевод текста, семантика.

ÇUVAŞ MASALLARINDA KİŞİ ADLARI

ALBİNA KIRAN*

Öz: Bir milletin sözlü geleneğinde önemli bir yere sahip olan masallar, o milletin kültürünü, geleneklerini, göreneklerini, örf ve adetlerini anlatan ve geleceğe taşıyan vasıtalarlardır. Çuvaş Türklerinin zengin bir halk edebiyatı vardır. Yazılı edebiyatları da bu zengin halk edebiyatı üzerine kurulmuştur. Halk edebiyatı türlerinin içinde masal türünün de zengin olduğunu söylemek mümkündür. Ad ve ad verme geleneği bir toplumun en önemli geleneklerden biridir. Bu gelenek Türk toplumunda eskiden beri günümüze kadar önemini taşımaktadır. V. K. Magnitskiy'in *Çuvaşskiye Yazıçeskiye İmena* (Pagan Çuvaş Adları), M. R. Fedotov'un *Slovar Çuvaşskih Nehristiyanskih Liçnih İmen* (Hristiyan Olmayan Çuvaşların Özel Adları Sözlüğü), Yuhma M. N. *Çuvaşskiye İmena (Çuvaş Kişi Adları) Sözlükler*, L. P. Petrov'un *Liçniye İmena Zakamskih Çuvaşey-Yazıçnikov* (Kama Ardı Pagan Çuvaşların Kişi Adları), N. İ. Yegorov'un *Jenskiye Liçniye İmena Nizovih Çuvaşey-Yazıçnikov* (Pagan Aşağı Çuvaşların Kadın Kişi Adları) ve Bayram'ın *Çuvaş Telif Destanlarda Çuvaş Kimliği Bağlamında Kişi Adlarını* makaleler Çuvaş kişi adları ile ilgili çalışmalardır. Çuvaş Türklerinin tarihine göz attığımızda onların Gök Tanrı inancı, Müslümanlık ve Hristiyanlık inançlarıyla kesiştikleri bilinmektedir. Uzun yüzyıllardan beri Çuvaşların Ruslar, Tatarlar ve Fin-Ugor halklarıyla ilişkisi, Çuvaş kişi adları üzerinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Bu tarihî sürecin Çuvaş masallarında izleri görüldüğü gibi kahramanların adları da tarihî sürece ışık tutmaktadır. Çalışmamızda masallardaki kişi adları tespit edilerek tanıtılacak ve olumlu / olumsuz kahraman olarak sınıflandırılacaktır. Çalışmamızda, araştırmaya esas teşkil eden masal metinleri olarak *Çăваш Халăх Сăмахлăхĕ (Yumahsem) I* (Çuvaş Halk Edebiyatı Masallar I.) (1973) ve *Çăваш Халăх Сăмахлăхĕ (Yumahsem) II*. (Çuvaş Halk Edebiyatı Masallar II.) (1973) adlı eserin içinde bulunan toplam üç yüz bir masal esas alınmıştır.

Anahtar kelimeler: masal, Çuvaş masalları, adbilim, kişi adları.

ANTHROPONIMS IN CHUVASH TALES

Abstract: Tales, which have an important place in the oral tradition of a nation, are the means that convey the culture, customs and traditions of that nation to the future. Chuvash Turks have a rich folk literature. Their written literature is also based on this rich folk literature. It is possible to say that the fairy tale genre is also rich among the folk literature genres. Name and naming tradition is one of the most important traditions of a society. This tradition has been important in Turkish society since ancient times.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Tütk Dili ve Edebiyatı Bölümü, albinakiran@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2854-7898

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 20.11.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 14.12.2022)

Doi:10.47089/ıuad.1207648

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

V. K. Magnitskiy's *Çuvaşskiye Yazıçeskiye İmena* (Pagan Chuvash Names), M. R. Fedotov's *Slovar Çuvaşskih Nehristiyanskih Liçnih İmen* (Dictionary of Proper Names of Non-Christian Chuvash), Yuhma M. N. *Çuvaşskiye İmena* (*Chuvash Personal Names*) Dictionaries, L. P. Petrov's *Liçniye İmena Zakamskih Çuvaşey-Yazıçnikov* (Personal Names of Pagan Chuvash After Kama), N. İ. Yegorov's *Jenskiye Liçniye İmena Nizovih Çuvaşey-Yazıçnikov* (Female Personal Names of the Pagan Lower Chuvash Region) and Bayram's *Personal Names in the Context of Chuvash Identity in Chuvash Sagas* are the studies about Chuvash personal names. When we look at the history of the Chuvash Turks, it is known that they intersect with the belief in the Sky God, Islam and Christianity. For many centuries, the relationship of the Chuvash with the Russians, Tatars and Fin-Ugric peoples has also played a decisive role in Chuvash personal names. As the traces of this historical process can be seen in Chuvash tales, the names of the heroes also shed light on the historical process. In our study, the names of the people in the tales will be identified and introduced and classified as positive/negative heroes. A total of three hundred and one fairy tales are the fairy tale texts that constitute the basis of the research; *Çăвауи Халăх Сăмахлăхĕ* (*Yumahsem*) I [Chuvash Folk Literature Tales I] (1973) and *Çăвауи Халăх Сăмахлăхĕ* (*Yumahsem*) II [Chuvash Folk Literature Tales II] (1973).

Keywords: Tales, Chuvash tales, onomastics, anthroponims.

Giriş

Her milletin halk edebiyatında olduğu gibi Çuvaş halk edebiyatında da sözlü olarak nesilden nesile aktarılan, hayal gücüyle anlatılan, zaman ve mekân içinde olağanüstü kişi ve varlıkları ele alan anlatımlar yani masallar mevcuttur. Masal: Yazılı kültürün yaygın olmadığı dönemlerde toplulukların geçmiş ve geleceğe ait algı, duygu, düşünce, hayal ve beklentilerini yansıttığı anonim bir türdür. Çuvaş Türkçesinde masal terimi, yumah / юмах ve halap / халап şeklinde iki biçimde söylenmekte ve yazılmaktadır.

Çuvaş halk edebiyatı türleri derlendikleri bölgeleri ve dönemleri; Çuvaşların kültürü, dini ve dili hakkında bilgi vermektedir. “*Tatar ve Müslüman, Rus ve Hristiyan yahut Fin-Ugor halklarından bazılarıyla daha fazla etkileşim hâlinde olmalarına bağlı biçimde farklı biçimlerde şekillenmiştir. Öyle ki derlendiği bölgeye göre, 1800’lerin sonunda derlenmiş bir anlatı bütünüyle Hristiyan inanışlarını yansıtırken, 1900’lerin sonlarında derlenmiş bir anlatı Çuvaşların geleneksel düşüncesine ve yaşama biçimine daha uygun düşebilmektedir.*” (Yavuz, 2021b: 14). Çalışmamızda Tatarca etkisiyle Arapça kökenli iki kişi adı tespit edilmiştir: Селиме / Selime. ÇYa s. 163. ve Элиме / Elime. ÇYa s. 341. “Sovyet öncesi dönemde Çarlık yönetiminin Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı uzun yüzyıllar direnç gösteren Çuvaşlar, yaşadıkları toprakları paylaştıkları Tatarlar ile bugüne kıyasla oldukça yakın bir ilişki içindeydiler. Sovyet İhtilali’nin ardından yaşanan süreçte ise standartlaşan dil kullanımı ve Rusça yönünde gelişen iki dillilik neticesinde Tatarcanın Çuvaşça üzerinde etkisinin zamanla kırıldığı görülmektedir” (Güzel, 2019: 221). İncelediğimiz Çuvaş masallarındaki Tatarca kişi adlarının Rusça kişi adlarına nazaran az olduğu görülmektedir. Sovyet İhtilali sonrası gelişen iki dillilik politikası, Tatarcanın

Çuvaşça üzerindeki etkisini kırdığı gibi Çuvaş kişi adlarında da etkisini göstermiştir. Çalışmamızda geçen Rusça isimler: Anton, Arđeni, Alyona, Yehrem, Vankka, Vankkĭ, Vanyuhha, Vanyuş, İvan, İgnati, İlle, İlka, İlyuk, İlyuş, Yıvan, Kantratti, Kotofey İvanç, Krişşa, Kuğma, Makar vb. Tatarca isimler ise Elime, Selime'dir.

Çuvaş masalları anaerkillik, ataerkillik, akraba evliliği, dış eşlilik, feodalizm, kapitalizm dönemlerine değinse de masalların derlendiği dönemin 19. yüzyıl olmasından kaynaklı olsa gerek; kişi adlarında Rusçadan uyarılma kişi adları da olduğu görülmektedir. “İnsanoğlunun var olanı bilindir kılma merakıyla ilişkili olarak ortaya çıkan adbilim içerisinde alana en fazla malzeme sunan dallardan biri kişiadbilimdir.” (Yorulmaz Kahve, 2022a: 738). “*Ontolojik bir yanı da olan kişi adları, ortaya çıktığı toplumun kültürel özelliklerini, kabul ve redlerini yansıtır.*” (Yorulmaz Kahve, 2022b: 73). Çuvaş masallarındaki kişi adları Rusça etkisinde kalındığı görülse de Çuvaşça kişi adları da tespit edilmiştir. Bayram'ın Çuvaş telif destanlarda Çuvaş kimliği bağlamında kişi adlarını incelemesi (Bayram 2018: 388-403) bizim Çuvaş masallarında kişi adları hakkında araştırma yapmamıza ışık tutmuştur. Çuvaş kimliği yaratma amacıyla oluşturulmuş telif destanlarda kişi adlarının çoğunlukla Çuvaşça olduğu sonucuna varılmıştır. (Bayram 2018: 388-403). Uzun dönem Rusçanın etkisinde kalınmış olsa da Çuvaş kimliğinin masallarda da var olduğu görülmektedir.

Kişi adlarını farklı şekilde sınıflandırmak mümkündür. Kadın-erkek adları, adların etimolojisine göre, adların “anlambilimlik” değerleri bakımından, olumlu ve olumsuz kişi adları vb. Her bir sınıflandırma farklı araştırma konusu olabilir. Bu makalede Çuvaş masallarında geçen kişi adlarının tespit edilmesi ve daha önce kaydedilmemiş olanların ortaya konmasının yanı sıra olumlu/olumsuz karakterlere verilen adlandırmaların ortak bir noktasının olup olmadığı sorusuna cevap aranmaktadır. Rusçadan geçen kişi adlarının da mevcut olmasından dolayı adın yanına parantez içinde Rusça olduğunu belirttik. Bu konuda N. A. Petrovskiy'in *Slovar Russkih Liçnih İmyon* (Rusça Kişi Adların Sözlüğü) (Petrovskiy 1966) adlı eserlerden yararlandık. Kişi adların geleneksel Çuvaş kişi adları arasında yer alıp almadıklarını “Kaynaklarda Tespit Edileemeyen Kişi Adları” başlığında belirttik. Bu bağlamda tespit edilen malzeme V. K. Magnitskiy'in *Çuvaşskiye Yazıçeskiye İmena* (Pagan Çuvaş Adları) (Magnitskiy 1905), M. R. Fedotov'un *Slovar Çuvaşskih Nehristiyanskih Liçnih İmen* (Hristiyan Olmayan Çuvaşların Özel Adları Sözlüğü) (Fedotov 1998), Yuhma M. N. *Çuvaşskiye İmena* (Çuvaş Kişi Adları) (Yuhma 2008) sözlüklerinde kontrol edilmiştir.

1. Olumlu Kahramanlara Verilen Adlar:

“Çuvaş telif destanlarında olumlu kahramanlar olarak öncelikle kahramanın kendisi, eşi, yoldaşları, dostları gelmektedir. Bu olumlu kahramanlar arasında tarihî şahsiyetler ve aile fertleri de yer almaktadır.” (Bayram, 2018: 392). Çuvaş masallarındaki olumlu kahramanlar da Çuvaş

destanlarında görüldüğü gibi öncelikle kahramanın kendisi, eşi, yoldaşları, dostlarıdır. Ayrıca tarihî şahsiyetler de mevcuttur. Örneğin Birinci Petro, *Аюка салтакна Петр Первѣй* (Ayuka asker ile Birinci Petro), *Петр Первѣй чѣвашиа кум нулни* (Birinci Petro'nun Bir Çuvaş'ın Çocuğunun Vaftiz Babası Oluşu) ve *Петр Первѣй вилѣмрен çăлăнни* (Birinci Petro'nın Ölümünden Kurtuluşu) adlı masallarında olumlu kahraman olarak görülmektedir. (Yumart, 1973: II C.132, 137, 141). Улăп / Ulıp (Alp) bazı Çuvaş destanlarında kahramanın özel adı olarak kullanılırken (Bayram, 2018: 392) Çuvaş Türklerinin “Улăп” adlı masasında da kahraman şahsiyetindedir. (Yumart, 1973: I. C. 199).

Çuvaş masallarında saf, hilekâr ve tembel olarak bilinen Kukşa İvan¹ -Türk kültüründe Keloğlan olarak tanıdığımız bir masal tipi- Çuvaş masallarında da bir masal tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Masalarda Kukşa İvan (Kel İvan) tiplemesindeki İvan ismi, birçok masalın ana kahramanı olarak da geçmektedir. Genellikle bir karı kocanın en küçüğü (üçüncü) ve saf, kurnaz, hilekâr, tembel sonunda muhakkak ağabeylerinin başaramadığını başaran aynı zamanda da kahraman olan bir tiptir. İncelediğimiz masalarda kahramanın ismi Yıvan / İvan / Kukşa İvan şeklinde oldukça fazla kullanılmıştır. İvan, Rusça bir isimdir. Birçok kahramanın ismi Rusça veya Rusça vasıtasıyla Batı dillerinden geçmiştir. Bu dillerden geçerken bazen aynı şekilde bazen Çuvaş Türkçesi ses özelliklerine göre uyarlanmışlardır. Bu adların sonunda parantez içinde Rusça olduğunu belirttik.

Арçени / Arçeni (Rus.). ÇYa s. 290. Bir fakir adamın üçüncü en küçük oğlu. Babasının alaca uyuz kısarak miras bıraktığı kişi.

Альтюк / Altyuk. ÇYa s. 380. İvan boz kazı avlayıp gelince annesi sobada kazın kanatlarını yakar ve İvan için eş oluverir. Kapkara kız. İvan'ın eşi.

Ахванец / Ahvaneç. ÇYa s. 263. Tüccarla karısı vefat edince tüm mal mülk üzerine kalan başka bir tüccarın sağ kolu. Dürüst. Mağaza denetleyicisi.

Ахвантюк / Ahvanük. ÇYb s. 48. Köylü karı kocanın küçük oğlu. Kurnaz. Zeki.

Аюка / Ayuka. ÇYb s. 132. Askerlikte yirmi beş yıl kalan Hristiyanlığa kabul etmeyen Çuvaş asker. General unvanı alır.

Еремей / Yeremey. ÇYb s. 196. Yelük adlı kızını evlendirmeyi düşünen padişah.

¹ “Kukşa İvan anlatılarının Rus kültüründe Ahmak İvan (İvan Durak) anlatılarıyla tip ve tema gibi önemli benzerlikler gösterdiği görülüyor. Ne var ki İvan Durak kel değil. Bu önemli bir alt katman özelliği olmalıdır... Çuvaşların Kukşa İvan'ın hem Keloğlan ile hem Ahmak İvan'la karşılaştırmadan tam olarak anlayamayız.” (Yavuz 2021a: 755).

Ехрем / Yehrem (Rus.). ÇYa s. 132. Padişah.

Валиç / Valiç. ÇYa s. 153. Vanyuhha'nın küçük oğlu. Aptal. Yiğit. Alyona'nın eşi. Sadık.

Ванькка / Vankka (Rus.). ÇYa s. 173. Bir padişahın oğlu. Annesiyle babasının erken vefatından sonra üç ablasıyla kalır. ÇYa s. 246. Bir padişahın avcılarının biri. Çok yakışıklı. ÇYb s. 234. Zengin bir tüccarla karısının vefat eden oğlu.

Ваньккă / Vankkî (Rus.). ÇYa s.223. Çocukları olmayan bir çiftin bir gün kocasının ormanda bulduğu otuz bir oğuldan en küçüğü.

Ванюхха / Vanyuhha (Rus.). ÇYa s. 153. Buğday satan tüccar. Üç oğul babası. Adaletli, nasihat ve öğüt veren kişi.

Ванюш / Vanyuş (Rus.). ÇYb s. 301. Marhva'nın kayınbiraderi. Ölülere yok edip defneden.

Вашуркка / Vaşurkka. ÇYb s. 329. Seksen yaş üstü olmasına rağmen tekrar dinî nikah kıyan kişi.

Иван / İvan (Rus.). ÇYa s. 65. ÇYa s. 100. Ana kahraman. Fakir avcı. Batır. ÇYa s. 126. Fakir insanları yedirdiği, içirdiği ve doyurduğu için babası tarafından sarayından kovulan bir padişahın oğlu. ÇYa s. 133. İvan ile Yelük'ün oğlu. Batır. ÇYa s. 132. Fakir adam. Yelük'ün kocası. İvan batırın babası. ÇYa s. 146. Bir kadının altmış oğlu varmış. Bir gün annesi oğullarına “sizi baktım, büyüttüm. Şimdi kendi hayatınızı kurmak için, evlenip yuva kurmak için evden ayrılmalısınız” der. 59 oğlu sağ tarafı, buğday tarlası olan yöne gitmeyi seçerken, en küçüğü İvan sol tarafı, açlık olan tarafı seçer. ÇYa s. 207. Çuvaş bir karı kocanın üç oğlundan en küçüğü. Kel. Masalda yer yer İvan yer yer Kukşa (kel) olarak geçmektedir. Aptal olarak tanımlanır. ÇYa s. 263. Bir tüccarla karısının çok geç yaşta sahip olan çocuk. ÇYa s. 298. İhtiyar karı kocanın iki oğlundan ikincisi. Anne babası ölünce fakir kalır hem de dokuz çocuğu olur. ÇYa s. 305. Fakir ailenin bir çocuğu. Annesinden son kalan undan ekmeği pişirilmesini rica eder. Ekmeği erzak olarak alıp iş aramak amacıyla yola çıkar. Masalın sonunda kral olur. ÇYa s. 303. Fakir karı kocanın oğlu. Fakirlikten yorulup bir gün pazara gidip atlarını satar ve kedi ile köpek satın alır. At bize zengin etmedi belki kedi ile köpek zengin eder diye düşünür. İvan zengin olur ve padişahın en güzel kızıyla evlenir. ÇYa s.310. Yaşlı karı kocanın oğlu. Doğar doğmaz öksüz kalır. Üvey annesinden üç kız kardeşi olur. Üvey annesi onu hiç sevmez. ÇYa s. 360. Çocukları ölen sadece en küçüğü hayatta kalan ihtiyar karı kocanın oğlu. ÇYa s. 380. Bir karı kocanın on yedi yaşındaki oğlu. ÇYa s. 364. İhtiyar karı kocanın yaşlılıkta dünyaya gelen oğlu. ÇYa s. 384. Dul kadının üç oğlundan en küçüğü. Arşuri'ye yenen çocuk. ÇYb s. 8. Padişahın Nikanor Nikifirç'tan gidip alıp gelmesini isteten adam. Okumuş

biri. ÇYb s. 55. Bir adamın üç oğlunun en küçüğü. ÇYb s. 76. Çok zengin bir ihtiyar karı kocanın tek oğlu. Cömert. ÇYb s. 94. Bir kadının iki oğlundan biri. Ahmak olanı. ÇYb s. 97. Hıvetır'ın fakir kardeşi. ÇYb s. 105. Bir zengininin oğlu. Annesi erken vefat eder babası da İvan on sekiz yaşına gelince vefat eder. ÇYb s. 124. Böreği kaybolmuş böreğine aramaya yola koyulan adam. “ÇYb s. 138. Birinci Petro halka ziyaret ederken tarla başında yaşayan çok fakir bir ihtiyar. ÇYb s. 144. Amerika’da yaşayan ve konuşurken el kol hareketleriyle konuşabilen ve bu yeteneğiyle övünen adamın karşısına çıkarılan, Rus çarı tarafından aratıp bulunan Voznesetsk şehrinde yaşayan köylü adamın oğlu. Rakibini yenmesiyle meşhur olduktan sonra bu şehrin İvanovo-Voznesets olarak adlandırılmış. Devrimden sonra da şehir İvanov adı almış. ÇYb s. 215. Evvel zaman içinde kambur zaman içinde yerle gök arasında yaşayan ihtiyar karı kocanın üçüncü (en küçük) oğlu. ÇYb s. 228. Bir karı kocanın büyük oğlu. Ahmak İvan. ÇYb s. 233. Pek akli olmayan zengin bir ağanın hizmetkârı. “ÇYb s. 240. Kız kardeşinin annesinin ve babasının kız kardeşi denizin karşı tarafına evlenir gider oğlu olur baba evine misafirliğe gelirken oğlu denizde boğulur ölür diye ağlamasına kızan ve ahmaklar bunun için ağlanır mı diyerek aramaya yola koyulan. ÇYb s. 288. Papazın ineğini çalan. ÇYb s. 311. Annesiyle yaşayan, annesinin ona eş aramaya başlayan genç. ÇYb s. 324. Annesiyle yaşayan İvan bir gün eve girdiğinde çıkan sesleri ev iyesi zannedip korkudan başına gelmeyen kalmamış. Korkak. ÇYb s. 326. Yönetici. Devlet adamı. Övünmeye seven. ÇYa s.207. Kukşa (kel) padişahın kızıyla evlenince, padişahın vefatından sonra tüm malları ona kalınca abileri ona “kel” değil de İvan Paramonç olarak hitap etmeye başladılar.

Игнати / İgnati (Rus.). ÇYb s. 290. Nastaıi postanede askerdeki kocasından gelen paraya almaya gittiğinde oradaki memurun yaptığı sarkıntıyı anlattığı kişi. Genelde sarhoş gezer ama akıllı bir kişi.

Илле / İlle (Rus.). ÇYb s. 196. İlyuş’un padişahın kızına gidip almak için kendine arkadaş aramaya çıkarken karşısına ilk çıkan kişi.

Илька / İlka (Rus.). ÇYb s. 196. İlyuş’un padişahın kızına gidip almak için kendine arkadaş aramaya çıkarken karşısına çıkan ikinci kişi.

Илюк / İlyuk (Rus.). ÇYb s. 196. İlyuş’un padişahın kızına gidip almak için kendine arkadaş aramaya çıkarken karşısına çıkan üçüncü kişi ve tam da İlyuş’un aradığı arkadaş.

Илюш / İlyuş (Rus.). ÇYb s. 196. Fakir adamın oğlu. Yelük’ün kocası.

Йăван / Yıvan (Rus.). ÇYa s. 110. Marhva’nın abisi. ÇYa s.203. Bir adamın üç oğlundan en küçüğü. Kel. Bu yüzden herkes Kukşa (kel) diye hitap eder. ÇYa s. 239. Fakir bir karı kocanın oğlu. Babası avcı. ÇYa s.255.

Askerden dönen adam. Masalın sonunda padişah olur. ÇYa s. 299. Bir dul kadının on yaşındaki oğlu. ÇYa s. 334. Çok geç yaşta evlat sahibi olan karı kocanın oğlu. ÇYa s. 378. Bir fakir adamın en küçük oğlu (üçüncü). Babası abilerin çalışıyor, ellerinden iş geliyor sen bir baltaya sahip değilsin deyince yola koyulur. Hilekâr. Kurnaz. ÇYb s.43. Fakir Yıvan. Sadece kız kardeşi var. Kurnaz. ÇYb s. 108. Fakir çocuk. ÇYb s. 125. Abisiyle birlikte yaşayan adam. İnekleri bulamadığı için abisi kızar ve ormana kaçar. ÇYb s. 131. Teskere olup evine dönerken Azrail ile karşılaşır ona uyararak insanları öldürmeye giden asker. ÇYb s. 168. Karı kocanın küçük oğlu. Kurnaz. ÇYb s. 179. Sessiz. Sakin biri. Yıvaş (sakin) Yıvan olarak geçer. Büyü yeteneği olduğunu inanıyorlar. Kurnaz. ÇYb s. 188. Ninka'nın abisi. Tanıla'nın kardeşi. Uyanık. ÇYb s. 203. Yalancı Yıvan. İnsanları yalan söyleyen kişi. ÇYb s. 252. Bir karı kocanın oğlu. Beklenmediği anda vefat eden mezara toprağa vermeye giderken aniden dirilen kişi. ÇYb s. 311. Üç kızı çocuğu olan ihtiyar. ÇYb s. 315. Bir köylünün üç oğlundan en küçüğü. Plaki'nin kocası. ÇYb s. 226. Bir ihtiyarın üç oğlundan en küçük oğlu. Biraz ahmak.

Кантрагги / Kantratti (Rus.). ÇYb s. 154. İki kardeşten en büyüğü. Anani'nin abisi.

Кришша / Krişşa (Rus.). ÇYb s. 306. İhtiyar. Knetuk'un babası.

Кукша / Kukşa. ÇYa s. 217. Bir ailenin üç oğlundan biri. Herkesten daha zayıf ve güçsüz.

Куртей / Kurtey. ÇYb s. 155. Zengin biri. Urtemey'in komşusu.

Кушма / Kuşma (Rus.). ÇYb s. 318. Kolhoz'a üye olmak isteyenler adına dilekçe yazılan kişi.

Макар / Makar (Rus.). ÇYb s. 282. Bir fakir ihtiyar karı kocanın ortanca oğlu. Çalıışkan. ÇYb s. 106. İvan'ın oğlu. Çok yakışıklı, kıvrıcık saçlı.

Максим / Makşim (Rus.). ÇYa s. 142. Padişah. Marye'nin babası.

Микеш / Mikēş. ÇYa s. 341. Bir ahır dolu at, bir ahır dolu inek, bir ahır dolu koyun ve üç kızı olan ihtiyar.

Микудай / Mikulay (Rus.). ÇYa s. 102. Rus. Padişah.

Микуч / Mikuç. ÇYb s. 27. Çok eski zaman yaşayan bir zengin.

Мушсей / Muşsey. ÇYb s. 303. Marye'nin kocası. Sobanın üstünde ılık çala çala yatarken sokağa çıkar ve dışarıda kalır. Marye tarafından ve alınmaz.

Нави / Navi. ÇYa s. 391. Mallya'nın borcunu ödeyen zengin.

Палькка / Palkka. ÇYa s.233. Bir yaşlı karı kocanın oğlu.

Пукан / Pukan. ÇYb s. 203. Beş yaşında iken hem yetim hem öksüz kalan ve amcası tarafından büyütülen. Fakat boyu sandalye kadar olduğu için herkes Pukan (Sandalye) olarak seslenir, adı öyle kalır. Kurnaz. Kahraman.

Санюк / Sanük. ÇYa s. 322. Bir karı kocanın üvey kızı. İhtiyarın ilk eşinden olan kız.

Сарпай / Sarpay. ÇYb s. 137. Ayuka'nın oğlu. Çuvaşların Petersburg'ta çoğalmalarını önderlik eden.

Сармантей / Sarmantey. ÇYa s. 68.

Селентей / Selentey. ÇYb s. 42. Uhantey'e yüz elli manat borç veren kişi.

Туккаш / Tukkaş. ÇYb s. 15. Lavantey ile Pinerpi'nin küçük çocuğu. Erkek.

Тункай / Tunkay. ÇYb s. 48. Köylü karı kocanın büyük oğlu.

Тимкка / Timkka. ÇYb s. 245. Köylüler tinkile öğütüp değirmenden dönerken kuyu görür. Biraz biraz kuyuya tinkile unu atıp tinkile pişirmeye karar vermişler. Bir türlü tinkile olmayınca köylüler tarafından kuyuya indirilen.

Тимун / Timun. ÇYb s. 29. Köyde eski çapıt evde tek yaşayan, annesi babası olmayan adam. Kurnaz. Uyanık. Komşu zenginin kızıyla evlenir.

Уртемей / Urtemey. ÇYb s. 155. Fakir biri. Kurgey'in komşusu.

Утиккан / Utikkan. ÇYa s. 170. Ettikan ile Selime'nin oğlu. Batır. Şeytanların padişahını öldürür, annesini ondan kurtarır.

Ухантей / Uhantey. ÇYb s. 42. Parası olmadığından Selentey'den yüz elli manat borç alan.

Шатрин / Шатрин Владимир / Şatrin / Şatrin Vladimir. ÇYb s. 160. Korkunç Vladimir Çar döneminde Hırlı köyün yakınındaki ormanın ortasında yaşayan zengin biri.

Юркапи / Yurkapi. ÇYb s. 345. Üç kardeşten en küçüğü. Ahmak olanı.

Юскапи / Yuskapi. ÇYb s. 345. Üç kardeşten ortancası. Babası gibi akıllı.

Юхапи / Yuhapi. ÇYb s. 345. Üç kardeşten en büyüğü. Babası gibi akıllı.

Ялаппи / Yalampi. ÇYb s. 296. Adamın karısı saman biçmeye gelemeyince yardımcı arayarak yolda karşılaştığı çocuk. İş verenin karısıyla Timuk'un gizli aşkını ortaya çıkaran kişi.

2. Olumsuz Kahramanlara Verilen Adlar:

İncelediğimiz Çuvaş masallarında olaylar farklı tarihî dönemlerde geçmektedir. Rus hâkimiyeti sonrasını anlatan masallar bulunduğu gibi farklı dönemleri anlatanlar da mevcuttur. Kişi adlarını incelediğimiz Çuvaş masalları, bazıları bölge bölge gezip derlenerek bazıları da el yazmalardan kayda geçirilmiştir. Kitabın sonunda masalın özetinin yanı sıra her masalın başka hangi Çuvaş masal kitaplarında ve ne şekilde kimin tarafından kayda geçirildiği hakkında bilgi verilmiştir. Masal anlatanın ve masalı yazıya geçirenin hayal gücü ve yaşadığı bölge, masaldaki olumlu ve olumsuz kişi adlarını etkilemi olabilir.

Çuvaş masallarında saf, hilekâr ve tembel olarak bilinen Kukşa İvan'ı hilekâr özelliğinden dolayı olumsuz kahramanlar sınıflandırmasına almak gerekir. Fakat Kukşa İvan (Keloğlan) dışındaki diğer İvan adlı kahramanlar da hilekâr daha çok iyilik için, birilerine yardım etmek veya kendini kanıtlamak için kullandığı için "Olumlu" kahramanlar arasında gösterdik. ÇYa s. 118'de *Lazar Lazarçpa İvan İvanoviç Patşa* masalındaki İvan İvanç ise "Olumsuz" kahramanlar arasında.

Ваçли / Vaçli (Rus.). ÇYb s. 228. Bir karı kocanın ortanca oğlu.

Елена / Yelena (Rus.). ÇYa s. 104. Rus padişahın kızı. Alman padişahının oğlunun eşi.

Ентилет / Yentilet. ÇYa s. 341. Mikçiş'in küçük kızı.

Ехрем / Yehrem (Rus.). ÇYa s. 239. Поян (zengin) lakabıyla birlikte geçmektedir. Поян Ехрем (zengin Yehrem). Avcı. Diğer kahraman Yehrem'in avladığı atların sahibi (Zengin Yehrem). Masalda aynı isim iki kere olduğundan sıfatlar veya yaptığı iş ismin önüne getirilerek yazılmıştır. ÇYa s. 239. Yıvan'ın babası. Avcı.

Иван Иванч / İvan İvanç (Rus.). ÇYa s. 118. Padişah. Yiğit. Lazar Lazarç'ın kellesini almak isteyen kişi.

Йăван / Yıvan (Rus.) ÇYa s. 239. Zengin Yehrem'in oğlu da Yıvan isimli imiş. Masalda eskiden Yıvan ismi at sineği kadar çok olduğundan bahseder.

Babası zengin. ÇYb s.43. Zengin Yıvan. Üç oğlu, üç kızı ve üç dört çalışanı varmış.

Кăтра Микита / Kıtıra Mikita. ÇYb s. 24[. Kiliseden dönerken Hvelya onların önlerine tükürdüğü için Hvelya'yı döven kişi.

Лисок / Lisok. ÇYa s. 323. İhtiyarın ikinci eşinden (şimdiki eşi) olan kız. Sanük'un üvey kardeşi.

Макар / Makar (Rus.). ÇYb s. 160. Korkunç Vladimir Çar döneminde Hırh köyünde yaşayan doyumsuz papaz. Kendine akıllı zanneden. Kibirli. Kendine beğenen. Makar Petroviç olarak da geçiyor. Ağırlığı 900 kilo.

Пике / Pike: ÇYa s. 325. Hırhım ağabeyini bulmaya yola çıkarken karşısına çıkan ve birlikte gitmeye ikna eden kız. Yalancı.

Тимма / Timma ÇYa s. 364. İvan'ın yanında çalışmaya giden Pirttas köyündeki zengin adam.

Тимук / Timuk. ÇYb s. 296. Bir kadının kocasından gizli aşk yaşadığı komşusu.

3. Kaynaklarda Tespit Edilemeyen Olumlu Kişi Adları:

Çuvaş kişi adları kaynaklarında tespit edilemeyen adları da olumlu/olumsuz özelliklerine göre ayırarak aşağıda belirttik.

Алёна / Alyona (Rus). ÇYa s. 153. Vanyuhha'nın rüyasında gördüğü hastalığına iyi gelen ilaç bulunduğu bahçesinin sahibi. Güzel.

Анани / Anani. ÇYb s. 154. Kantrattin'in erkek kardeşi. Kandırıkçı.

Антон / Anton (Rus.). ÇYb s.168. Bir karı kocanın büyük oğlu.

Ваçили / Vaçili (Rus.). ÇYa s.275. Zengin tüccarın oğlu.

Елюк / Yelük. ÇYa s. 132. Fakir kadın. İvan'ın karısı. İvan batırın annesi. ÇYb s. 196. Yeremey padişahın kızı. İlyuş'un karısı.

Еххём / Yehhëm. ÇYb s. 168. Bir karı kocanın ortanca oğlu.

Ефим / Yefim (Rus.). ÇYb s. 289. Annesiyle köyde yaşayan genç. Nastaşşi'nin kocası. Petrof Yefim olarak da geçiyor.

Кёпетук / Kënetuk. ÇYb s. 306. Krişşa'nın oğlu.

Кётерне / Këterne (Rus.). ÇYb s. 156. Kurtey'in karısı.

Кузьма Крючков / Kuzma Kryuçkov (Rus.). ÇYa s. 309. Don Kazağ'ı.

Кукша / Kukşa. ÇYb s. 174. Bir adamın üç oğlundan birisi. Akıllı.

Куşма / Çăпата Куşми / Kuşma / Şipata Kuşmi. Çyba s. 399. Çok uzak diyarlarda yaşayan fakir biri. Entri'nin arkadaşı. Keten bezli çanta ve büyümlü bastonu olan. Kunduracı olduğundan lakabı Şipata (Kundura). ÇYb s. 211. Şinahvun'un oğlu. Kuşma Şinahvunççı. Annesi el bebek gibi büyütmiş biri. Uyanık.

Котофей Иванч / Kotofey İvanç (Rus.). ÇYa s. 64. Masal boyunca kahraman insan olarak tasvir edilir masalın sonunda ise kahramanın kedi olduğu anlaşılmakta. s. 64.

Лявантей / Lavantey. ÇYb s. 15. Köyde yaşayan Pinerpi'nin kocası.

Марина / Marina (Rus.). ÇYa s. 240. Pı an Yehrem'in karısı. Yıvan'ın annesi.

Мария / Mariya (Rus.). ÇYb s. 188. Şirki ŞlekŞi'nin kızı.

Марье / Marye (Rus.). ÇYa s. 142. MakŞim padişahın kızı. İvan'ın karısı. ÇYa s.233. Bir yaşlı karı kocanın kızı. ÇYb s. 303. MuŞŞey'in karısı. Kocasını kurnazca sokağa gönderir ve peşinden kapıyı kilitletler.

Маşила / Maşila. ÇYb s. 329. Seksen yaş üstündeki karı koca papaz çağırıp tekrar dini nikah kıydıran kişi.

Маќань Унтри / Mikin Untri. ÇYb s. 189. Tanıla ile Yıvan'ın bir olup para kesesini saklayıp sonra büyü yaparak para karşılığı geri alan kişi.

Мёкёте / Mёkёte. ÇYb s. 282. Bir fakir ihtiyar karı kocanın küçük oğlu. Tembel. Elinden bir iş gelmeyen kişi. Amcası yanında hırsızlığa öğrenmeyi giden amcasından da becerikli hırsız olan. Ekim Devrimden sonra hırsızlığı bırakmış.

Мётри / Mётри (Rus.). ÇYb s. 172. Bir zenginle bir papazın pazara giderken yemek için yüz kaz ve yüz ördekten birini kesmeyi acıdıklarında pazara gitmek için tek bir kazını kesen köylü. Kurnaz.

Мирун / Mirun. ÇYb s. 160. Şatrin'in yanında çalışan çoban. Makar'ın akıllı olduğunu inanmayan tek kişi. Halk içinde hep onunla atışmaya giren kişi. ÇYb s. 282. Bir fakir ihtiyar karı kocanın büyük oğlu. Çalışkan. ÇYb s. 170. Köyde yaşayan zengin ama cimri bir adam.

Настаҗси / Nastaҗsi (Rus.). ҶҮа s. 334. Padişahın oğluna talep ettiği kız. Çok güzel. Efsunlu. ҶҮb s. 289. С. II. Yefim'in evlenmek istediği güzel kız. Anastasiya İvanovna olarak da geçmekte.

Никанор Никифәрч / Nikanor Nikifırç (Rus.). ҶҮb s. 6. Padişahın suçsuz insanları öldürmesine karşı çıkmaya başlayan kölesi, yardımcısı. Çok iyi birisi.

Нинка / Ninka (Rus.). ҶҮb s. 188. Annesi ve iki abisiyle yaşayan ve her bayram yaklaşınca ağlayan kız.

Ольга / Olga (Rus.). ҶҮа s. 246. Avcı Vankka'nın avlamak istediği kuş, Kuş kendisini evine götürmesine ister. Evde de çok güzel kız oluverir. Vankka'nın eşi olur.

Олешкă / Oleşkă (Rus.). ҶҮb s. 168. Asıl Birinci Petro'dur kendisi. Sorumluluk sahibi.

Павъл Иваняч / Pavıl İvaniç (Rus.). ҶҮb s. 336. Bir Ҷуваş papazın yanına çocuğunu isim koymak için çocuksuz gidince papaz ona Balvan demiş. Ҷуваş da çocuğun imini söylediğini sandığı çocuk.

Палтун / Paltun. ҶҮb s. 306. Kënetuk'a ormanda toprak parçası toplamayı yardım eden ihtiyar.

Петёр / Petёр (Rus.). ҶҮb s. 219. Köyde üç kardeşten en küçüğü. Kel. Kukşa veya Kukşa Petir olarak da geçmekte.

Петр Первăй / Petr Pervăy (Rus.). ҶҮb s. 136. Ayuka'nın askerden dönerken avcılık yapan padişah. Ayuka'yı yanına alır ve ona general unvanını verir. ҶҮb s. 137. Pyotr Pervăy / Birinci Petro. İvan'ın çocuğunun vaftiz babası. ҶҮb s. 141. Birinci Petro. ҶҮb s. 168. Birinci Petro. Askere kendine Olyosko olarak tanıştırır.

Пинерпи / Pinerpi. ҶҮb s. 15. Köyde yaşayan, yıldan yıla fakirleşen Lavantey'in karısı.

Плаки / Plaki. ҶҮb s. 316. Çok güzel ama hiçbir iş yapmayı bilmeyen bir kız. Tembel. İvan'ın babasının isteğine İvan'a hanım olur.

Пўрнеске / Pürneske. ҶҮb s. 85. Bir dul kadının çocuğu. Parmak kadar küçük.

Селиме / Selime (Tat.). ÇYa s. 163. Etikkan'ın askere gitmeden önce sevdiği kız. Güzel. Sesi de çok güzel. Etikkan'ın ikinci karısı. Utikkan'ın annesi. Sadık.

Сергей / Sergey (Rus.). ÇYa s. 53. Ayının arkadaşı.

Семен / Ėemen (Rus.). ÇYb s. 170. Mirun'un yanında çalışan yardımcısı.

Сернюк / Ėernük. ÇYb s. 42. Uhantey'in kız kardeşi.

Синахвун / Ėinahvun. ÇYb s. 211. Ormanın yanındaki bir küçük köyün ağası.

Сирки Ёлекси / Ėirki ĖlekĖi. ÇYb s. 188. Tanil ile Yıvan'ın atını kaçıranak sonra büyücü rolüne üstlenerek para karşılığı atını sahip olan aynı köyde yaşayan bir zengin.

Танила / Tanila. ÇYb s. 188. Ninka'nın ve Yıvan'ın abisi. Köydeki zenginin yanına işe girer. Kardeşiyle büyücü olup zengin olmayı düşünür.

Торал / Toral. ÇYb s. 48. Köylü karı kocanın ortanca oğlu.

Трашка / Traška. ÇYa s. 77. Üç çocuk babası.

Туй-Тупала / Туу-Тупала ÇYa s. 190. Uzun yıllar çocukları olmayan iki ihtiyarın bastondan, çubuktan olan erkek çocuk. Güneşin oğlu, ayın oğlu.

Улап / Ulıp. “Улап” (Alp). ÇYa s. 199. Bir padişahın dilenciden yetiştirilmek için almış olan çocuk. Padişahın ilk üvey oğlu. Karısı ölünce tekrar evlenir ve öz oğlu olur. Ulıp'ı saraydan kovarlar. Batır. Kahraman.

Уля / Ulya (Rus.). ÇYb s. 248. Hvelya ile yaşayan. Fakir. Hvelya'yı hep nasihatler veren.

Урине / Urine. ÇYb s. 156. Urtemey'in kızı. Akıllı. ÇYb s. 189. Mikhin Untri'nin kızı.

Хәрхәм / Ėirhım. ÇYa s. 324. İhtiyar karı kocanın yedi erkekten sonra doğan sekizinci çocuk. Kız çocuk.

Хвеля / Hvelya. ÇYb s. 248. Ulya ile yaşayan. Fakir. Ahmak. Ulya'nın nasihatlerini hep yanlış anlayan ve sonunda ayı tarafından öldürülen.

Хветти / Hvetti. ÇYb s. 256. Bir adamın pazardan dönüşte yanına uğradığı kişi.

Хветура / Hvetura (Rus.). ÇYa s. 372. İvan'ın karısı.

Хветут / Hvetut. ÇYb s. 19. Tukkaş'ın sevdiği kızın babası.

Хёветёр / Hvetör (Rus.). ÇYb s. 97. İvan'ın zengin abisi.

Хумттер / Хум ывăлĕ Хумттер / Humtter / Hum ivilĕ Humtter. ÇYa s.210. İvan'ı abisi pazara götürmeyince üzülür ve gitmek istediği hayal eder. Birden zengin biri olarak pazara gider. Pazar halkı da bu adamın Huntter adlı biri olduğunu yayar.

Шарапчăк / Şarapçik. ÇYa s.255. Göze görünmeyen şey. Hizmet eder. ÇYb s. 64. Yürmi kızı olan bir zengin adam.

Шелпи / Şelpi. ÇYb s. 37. Papazın on iki kedisi olan bir zenginin yanına köle olarak alınır. Zenginin çalışanı. Hilekâr.

Элиме / Elime (Tat.). ÇYa s. 341. Mikış'in ortanca kızı.

Энтри / Ёста Энтри / Entri / Ёста Entri. ÇYa s. 401. Kuşma'nın arkadaşı. Cesur. Yiğit. Tüm devleti zenginlerden kurtarmış.

Эрхип / Erhip (Rus.). ÇYb s. 85. Pürneske altınını çalmak istediği zengin.

Этиккан / Etikkan. ÇYa s. 161. İki ihtiyarın biricik oğlu. Çok cesur biri. Bu özellikten dolayı da erken askere çağırıyorlar. Bir padişahın kızını tabut içinde ölmüş halde bulup diriltir getirir. Padişah da kızına ona verir ve devletinin yarısını.

Якуркка / Yakurkka. ÇYb s. 120. Hveri herkesi öldürdüğünde bir kadının ormana gitmiş olan kocası. Ormanda da onu bulur bir türlü öldüremiyor. Yakurkka kurnazlığı ile onun elinden kurtulur.

4. Kaynaklarda Tespit Edilemeyen Olumsuz Kişi Adları

Антун / Antun (Rus.). ÇYb s. 298. Hiç çocuğu olmamış genç adam. Marhva'nın kocası. Avcı.

Ели / Yeli. ÇYb s. 15. Lyavantey ile Pinerpi'nin büyük çocuğu. Kız.

Ванетте / Vanette. ÇYa s. 153.

Валентей / Valentey. ÇYa s. 153. Vanyuhha'nın ortanca oğlu. Babasının istediği ilacı aramaya giderken bir gölün kenarına varıp nereye gideceğini bilmeden burada orada yaşamaya başlayan kişi.

Владимир / Vladimir (Rus.). ÇYb s. 160. Korkunç Çar. Vanyuhha'nın büyük oğlu. Babasının istediği ilacı aramaya giderken bir gölün kenarına varıp nereye gideceğini bilmeden orada yaşamaya başlayan kişi.

Кёркери / Korkuri (Rus.). ÇYb s. 303. Muşey'in dışarıya çıkar çıkmaz onun yerine sobanın üstüne yerleşen adam. Marye'nin çocuğunun vaftiz babası.

Лазар Лазарч / Lazar Lazarç (Rus.). ÇYa s. 117. Güneş padişahının kızı için askerleri öldüren.

Малля / Mallya. ÇYa s. 391. Ölmeden önce borcu olanlara borçlarını ödeyemeyen zengin.

Маруся / Marusya (Rus.). ÇYa s. 266. İvan'ın ilk eşi. Bazı yerde de Marye olarak geçer. (Kötü işler yapar. İvan'a önce köpeğe sonra kurda çevirir.)

Мархва / Marhva (Rus.). ÇYa s. 110. Yıvan'ın kız kardeşi. ÇYb s. 298. Çocuğu olmayan genç bir kadın. Antun'un karısı. Entipka ile bir olup kocasına öldürmeyi karar verir.

Путап / Putap. ÇYa s. 389. İnsan kılığına giren şeytan.

Стаппан / Stappan (Rus.). ÇYb s. 281. Bir babanın oğlu hırsız olacağını düşünüp hırsız abisi yanına götürüp verilen üçüncü oğlu. Tekrar hırsızlık yaparken yakalanır ve dövülürken can verir. ÇYb s. 228. Bir karı kocanın büyük oğlu.

Эльпике / Elpik. ÇYa s. 341. Mikş'in büyük kızı.

Энтипка / Entipka. ÇYb s. 298. Karısı olmayan dul bir adam. Antun ava giderken Marhva'nın yanına giden adam. Marhva ile bir olup Marhva'nın kocasına öldürmek istiyorlar.

Sonuç

Çuvaş halk edebiyatı ve Çuvaş modern edebiyatı içinde önemli bir yere sahip olan masallardaki olumlu olumsuz kahramanlara verilen kişi adlarının Çuvaş kültürü, dili ve Çuvaş kimliği için önemli olduğunu düşünmekteyiz. İncelediğimiz masalarda tespit ettiğimiz sonuçlar aşağıda sıralanmıştır:

- 1) Masallarda toplam 136 kişi adı tespit edilmiştir.
- 2) İncelediğimiz masallarda Rusçanın etkisiyle diğer Batı dillerinden girmiş adların çok olduğu görülmektedir
- 3) Çuvaşça geleneksel adlar veya Rusça adlar olumlu / olumsuz kahraman özelliklerine bakılmaksızın karışık şekilde verilmiştir yani olumlu kahramanlar ve olumsuz kahramanlar, isimlerle özdeşleşmiş bir imaja sahip değildir. Yehrem, Yıvan, Makar ve Mirun hem olumlu hem olumsuz kahramanların adı olarak geçmektedir.
- 4) İvan tipi etrafında şekillenen Çuvaş masallarında İvan adı çeşitli fonetik çeşitlemeleriyle farklı söyleyiş biçimine dayalı olarak çok sayıda geçmektedir. Bu tip; Kukşa (Kel), Kukşa İvan (Kel İvan) veya Uhmah İvan (Aptal İvan) olarak geçmektedir. Yıvan, Vanyuhha, Vanyuş, Vankka, Vankkî isimlerin İvan isminden türemiştir. Çalışmamızda en çok tespit edilen adlar İvan (51 kez) ve Yıvan (20 kez).
- 5) Magnitskiy'in derleyip yayımlamış olduğu geleneksel Çuvaş kişi adları ve Fedotov tarafından yayınlanan geleneksel adlar sözlüğünde tespit edilemeyen 75 kişi adının masallarda yer alması ilgi çekicidir. İleride bu isimler üzerinde başka incelemeler de çıkarılmalı.
- 6) Kaynaklarda tespit edilen ve edilmeyen kişi adlarını etimolojik veya anlambilimlik açıdan da değerlendirmek mümkündür.
- 7) Rusçadan Çuvaşçaya girerken Çuvaşçanın ses özelliklerine göre uyarlanmış kişi adları da mevcuttur: Yıvan, Vankkî, Erhip, Hvetura, Kıtappan, Kıtterne vb. Bu kişi adları üzerinde de başka bir incelemeler yapılabilmekte.
- 8) Çalışmamızda Tatarca kişi adlarının Rusça kişi adlarına nazaran az olduğu görülmektedir. Rusça isimler: Anton, Arđeni, Alyona, Yehrem, Vankka, Vankkî, Vanyuhha, Vanyuş, İvan, İgnati, İlle, İlka, İlyuk, İlyuş, Yıvan, Kantratti, Kotofey İvanç, Krişşa, Kuğma, Makar vb. Tatarca isimler ise Elime ve Selime'dir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Albina Kiran (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kısaltmalar

ÇYa - Çıvaş Halih Sımahlıh (Yumahsem) I [Çuvaş Halk Edebiyatı. (Masallar) I]

Çyb - Çıvaş Halih Sımahlıh (Yumahsem) II [Çuvaş Halk Edebiyatı. (Masallar) II]

Rus - Rusça

Tat. – Tatarca

Кайнакça

Bayram, Bülent (2018). Çuvaş Türklerinin Telif Destanlarında Kişi Adları. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları, ss. 388-403.

Güzel, Sinan (2019). Heikki Paasonen'in Çuvaşça Masal Derlemelerinde Tatarca Kopyalar. *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*. İstanbul: Kesit Yayınları. s. 221-234.

Magnitskiy, V. K. (1905) *Çuvaşskiyе Yazıçeskiye İmena*. Kazan: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta.

Petrov, L. P. (1986). Liçniye İmena Zakamskih Çuvaşey-Yazıçnikov. *Kultura i Bit Nizovih Çuvaşey – Materialı Kompleksnoy ekspeditsii v Çuvaşskiyе Seleniya Tatarskiy ASSR*.

Petrovskiy, N. A. (1966). *Slovar Russkih Liçnih İmyon*. Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya.

Fedotov, M. R. (1998). *Slovar Çuvaşskih Nehristiyanskih Liçnih İmen*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İstitut Gumanitarhıh Nauk.

Yavuz, Cemalettin (2021a). “Bindiği Dalı Kesmek”: Türk Dünyası Folklorunda Eş ve Benzer Yaratmalara Nasıl Yaklaşılmalı? *Folklor/Edebiyat 2021, Yıl (year) 27, Sayı (No) 107*. ss.749-770.

Yavuz, Cemalettin (2021b). *Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri*. Ankara: Bengü Yayınları.

Yorulmaz Kahve, Merve (2022a). Kazak Kahramanlık Masallarında Yer Alan Kişiadları Üzerine Bir Değerlendirme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (30), 736-749*.

Yorulmaz Kahve, Merve (2022b). *Muğla Silikyeradları -Menteşe Örneği-*. Çanakkale: Paradigma Akademi.

Yumart, G. F. (1973a). *Çıvaş Halih Simahlıh (Yumahsem)*. C.1. Şupaşkar: Çıvaş Kİneke İzdatelstvi.

Yumart, G. F. (1973b). *Çıvaş Halih Simahlıh (Yumahsem)*. C.2. Şupaşkar: Çıvaş Kİneke İzdatelstvi.

Yuhma, M. N. (2008). *Çuvaşskiyе İmena (Çuvaş Kişi Adları)*. Çeboksarı: Yayınevi Belirtilmemiş.

СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА В ЧУВАШСКИХ СКАЗКАХ

АННОТАЦИЯ

Гагаузы и чувашы являются православными христианами среди тюркских народов. У чувашей очень богатый фольклор. Современная чувашская литература основана на этом богатом фольклоре. Богат сказочный фольклор (юмах/халап), который подразделяется на три основные группы: волшебные, т.е. героические, бытовые сказки и сказки о животных. Чувашские сказки начались собираться и печататься в середине 19 века. Собранный материал был впервые напечатан Анталом Регули, учёным венгерского происхождения и чувашским исследователем Михайловым. Регули, находясь среди чувашей, переписал две сказки «Мачеха» и «Пошёл за смертью, разбогатеv вернулся». Чувашские сказки начали привлекать внимание местных и зарубежных учёных

с тех пор, как начались появляться сборники. В нынешнее время также многие учёные продолжают исследовать чувашские сказки. Помимо обучения детей отличать хорошее от плохого, сказки ещё и сохраняют родной язык, родную культуру и передают эту культуру из поколения в поколение. Если посмотреть на историю чувашского народа, то видно, что их вера пересекается с язычеством, исламом и с 1552 года православным христианством. Следы этого исторического процесса также можно увидеть в чувашских сказках. В собственных именах героев тоже заметен этот исторический процесс.

Термин *сказка* в чувашском языке имеет две формы: *юмах* и *халап*. *Юмах* описывает волшебные героические ситуации, а *халап* используется для сказок, рассказанных в стиле рассказа.

Исследование Бюлента Байрама о собственных именах в чувашских авторских эпосах пролило свет на наше исследование «Собственные имена в чувашских сказках». Из исследования Байрама был сделан вывод, что имена людей в авторских чувашских эпосах, созданных с целью создания чувашской идентичности, были в основном чувашскими.

Можно классифицировать исследование собственных имён по-разному: женские и мужские имена, этимология имен, с точки зрения значений “семантики”, имена положительных и отрицательных героев и т.д. Так как в нашем исследовании мы сосредоточились на чувашской идентичности, мы рассмотрели имена в чувашских сказках со стороны положительных и отрицательных героев. В начале исследования предоставлена информация о чувашских сказках, выявлены и классифицированы собственные имена положительных и отрицательных героев сказок. Работа исследована путем обзора литератур и источников. Для исследования использована произведение Юмарта в 2-ух томах «Чувашская народная литература. Сказки» (1973). В произведении всего имеется 301 сказка. Имена героев в сказке будут оцениваться в процессе изменения имен чувашских людей под влиянием русского, татарского и чувашского языков. Имена, заимствованные с русского языка указаны в скобках в конце слова.

Чтобы найти из имен героев традиционные чувашские имена мы воспользовались литературой: В. Г. Магницкий «Чувашские языческие имена» (1905), М.Р. Федотов «Словарь чувашских нехристианских личных имен» (1998), Юхма Мишши «Чувашские имена» (2008). Имена, которые не оказались в данных произведениях, классифицированы в отдельной группе. Всего зачислено 136 собственных имен в чувашских сказках. Из них 63 положительные, 12 отрицательные герои, а 61 имя не выявлены в вышепоказанной литературе. Выявлены много имен, заимствованные с русского языка и 2 имени с татарского языка. В исследовании, несмотря на множество русских имен, в большой степени встречаются чувашские имена. В дальнейших исследованиях можно исследовать эти имена с этимологической точки зрения.

Ключевые слова: чуваша, сказка, чувашская сказка, собственные имена, имена собственные в сказках.

İSMAİL GASPIRALI'NIN ALP KADIN TİPİ: ARSLAN KIZ

YILMAZ ÖZKAYA*

Öz: Eski Türk destan ve hikâyeleri modern edebiyatın birçok edebî eserine gerek konu gerek tema gerekse tip bağlamında kaynaklık etmiştir. Türk boylarının dağıldığı coğrafyada göçebe yaşam tarzları, çevresindekilerle veya tabiatla mücadeleleri noktasında alp tipini gerekli kılan unsurların başında gelir. Bu yaşam biçiminde mücadele eden erkeklerin yanında kadınların da kahramanlıkları destan ve hikâyelere konu olmuştur.

Edebî eserlerin büyük bir bölümünde halk edebiyatı ürünlerinden ilham almayan veya yararlanmayan, Rusya Türklerinin 19. yy.daki en önemli düşünürlerinden biri olan İsmail Gaspiralı, Arslan Kız adlı modern hikâyesinde gerek eserin dilinde kullandığı epik anlatımıyla gerekse yarattığı alp kadın tipiyle eski Türk kültürünü çağdaş bir süzgeçten geçirerek modern edebiyata yansıtmıştır. Onun alp kadın tipi olan Arslan Kız (Gülcemal); vatan ve istiklal sevgisiyle büyümüş, eğitilmiş, bilgili ve vatan söz konusu olduğunda erkeklerden daha fazla cesur, idealize edilmiş bir tiptir. Onun edebî eserlerinde idealize edilmiş iki önemli kadın tipini görmekteyiz. Biri olması gereken Türk-İslâm kadın tipini yarattığı Darürrahat Müslümanlarındaki Feride Banu ile epik unsurlarla donattığı ama aynı zamanda modernize ettiği alp kadın tipi olan Gülcemal'dir.

Bu makalede Rusya Müslümanlarının ilk hikâyelerinden biri olan Arslan Kız'ın epik Türk destanlarından modern zamanın hikâyesine uzanan idealize edilmiş alp kadın tipinin tahlili yapılacak ve Gaspiralı'nın kadınlara bakışı değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: İsmail Gaspiralı, Arslan Kız, Alp Tipi, Rusya Müslümanları

İSMAİL GASPIRALI'S ALP WOMEN TYPE: ARSLAN KIZ

ABSTRACT: The Ancient Turkish epics and stories have been the source of many literary works of modern literature in terms of subject, theme, and type. In the geography where the Turkish tribes are dispersed, nomadic lifestyles are one of the factors that make the alpine type necessary in terms of their struggle with those around them or with nature. In addition to the men who struggle in this way of life, the heroism of women has also been the subject of epics and stories.

İsmail Gaspiralı, one of the most important intellectual of the Russian Turks in the 19th century, who was not inspired or benefited from folk literature products in many

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yilmazozkaya@gmail.com

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 07.09.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 26.09.2022)

Doi:10.47089/iuad.1172065

literary works, reflected the ancient Turkish culture to modern literature through a contemporary strain through both with his epic narrative used in the language of the work and the alpine woman type he created in his modern story which is “Arslan Kız”. His alpine woman type, “Arslan Kız (Gülcemal)”; she is an idealized type who grew up with a love of homeland and independence, educated, knowledgeable and, when necessary braver than men when it comes to homeland. In his literary works, there are two important types of idealized women. One of them is in Darürrahat Muslims, Feride Banu that was created as the Turkish-Islamic woman type as it should be and the other one is Gülcemal, the alpine woman type that was equipped with epic elements but also modernized.

In this article, one of the first stories of the Muslims of Russia, Arslan Kız's epic Turkish epics will be analyzed from the idealized type of alpine woman to the story of modern times and Gaspıralı's view of women will be evaluated.

Key Words: İsmail Gaspıralı, Arslan Kız, Alp Type, Russia Muslims.

Giriş

İsmail Gaspıralı 19. yy. sonu 20. yy. başlarında Rusya Müslümanlarının yenileşme hareketlerinde eğitimci, gazeteci, eylem adamı kimliğiyle öne çıkan önemli bir fikir adamıdır. İsmail Bey Cedit Hareketini sistematik bir hâle getirmeden ve Tercüman gazetesini çıkarmadan evvel ilk olarak Rusça Tavrida gazetesinde yayımlanmış olan Bahçesaray Mektupları ve Rusya Müslümanları adlı yazılarında kendisi için otuz yılı aşkın bir zaman dilimini kapsayacak bir program çizmiştir. Aslında yenileşme hareketleri Gaspıralı'dan çok evvel İdil-Ural ve Kafkasya coğrafyasında başlamıştı. Fakat bu faaliyetler sistematik bir şekilde yürütülemediğinden toplumun tamamını kapsayacak derecede bir ilerleme kaydedilmemiştir. Bu yüzden Gaspıralı, Rusya Türklerinin yenileşme hareketlerinde önceliği eğitim alanına vermiştir. Zincirli Medrese'de başlatmış olduğu usul-i cedit eğitim metodu ile ana dilde okuma yazmayı hızlandırarak geleneksel eğitim metodunu yıkmayı başarmış ve mektep çocukları için yeni ders kitapları hazırlamıştır. Hoca-ı Sıbyan, Rehber-i Muallimîn, Kıraat-ı Türkî gibi eserler bu yeni usulün Rusya Türkleri arasındaki ilk örneklerindendir. İsmail Bey, örgün eğitimin yanı sıra Tercüman gazetesini çıkarmaya başladığında gerek fikrî gerekse edebî yazılarıyla yaygın eğitim faaliyetlerini başlatmıştır. Özellikle edebî eserlerinde bunu açıkça görmekteyiz. Onun bütün roman ve hikâyelerinde toplumsal dönüşümün izlerini tanımlamak mümkündür.

Bu makalede kadın konusu ele alındığından hikâye ve romanlardaki kadına bakış açısı kısaca değerlendirilerek asıl konu olan alp kadın tipi daha geniş bir çerçevede incelenecektir.

Gaspıralı'nın Edebî Eserlerinde Kadın

İsmail Gaspıralı'nın geniş hacimli ilk edebî eseri Frengistan Mektupları'dır. Taşkentli bir tüccar olan Molla Abbas Fransevî'nin seyahatleri esnasında gördükleri ve yaşadıklarını konu alan bu eserde iki kadın tipini görmekteyiz. Odessa'da tanıştığı ve Avrupa'ya beraber seyahat ettiği Jozefina, aydın bir

Müslümandan daha bilgilidir. Molla Abbas yirmi sene medrese eğitimi almasına rağmen Josefina'nın eğitimi, bilgisi karşısında şaşkına döner. Fakat Josefina Doğu'nun gelenek ve göreneklerinin aksine daha rahat yaşadığı için de Molla Abbas tarafından eleştirilir. Aynı eserde karşımıza çıkan bir diğer kadın tipi Margarita'dır. Tüccar bir ailenin kızı olan Margarita iyi bir eğitim almıştır ve birden fazla dil bilmektedir. Vatanına ve milletine sevgisi de Molla Abbas tarafından takdirle karşılanır. Bu iki kadın tipi de iyi eğitilmiş olmalarıyla Doğu'nun cehalet içerisinde kalmış olan kadınlarından ayrılır. Fakat Batılı kadınlar gerek ahlâki değerleriyle gerekse yaşam biçimleriyle Doğulu insanın yaşayış tarzından farklıdırlar. Gaspıralı bu karşılaştırmayı bilinçli olarak yapmıştır. Çünkü onun kafasında çizdiği modern Türk-İslam toplumu Darürrahat Müslümanları adlı edebî eserinde kendini gösterir. Fantastik bir eser olmakla beraber İsmail Bey, bu eserde Feride Banu tipi ile çağdaş, ahlâki değerleri ön planda olan, eğitilmiş, birden fazla dil bilen, sosyal hayatta kendi ayakları üzerinde duran, meslek sahibi bir kadın tipi çizer. Gaspıralı bu kadın tipinin Türk-İslâm dünyasındaki kadının yerini almasını tahayyül eder. İsmail Bey'in bir diğer fantastik eseri ise Kadınlar Ülkesi'dir. İslâm toplumunun ters yüz edilmiş bir şekli olan bu eserde, bir melike tarafından yönetilen ülkede kadınlar savaşçı konumundadır ve ülkeyi yönetmektedirler. Erkekler ise çocukların terbiyesi ile meşgul olup ev işleriyle uğraşırlar. Gaspıralı'nın buradaki amacı alp tipi kadın oluşturmak değil daha çok Müslüman dünyasındaki erkeklerin kadın meselesine empatiyle yaklaşmalarını sağlamak istemesidir. İsmail Bey'in başka hikâyeleri mevcutsa da kadınları ön plana çıkarmadığı için bu makalede ele alınmayacaktır.

Alp Kadın Tipi: Arslan Kız

Geçmişten günümüze edebî eserlerin birçoğunda belli ortak özellikleri gösteren sosyal, psikolojik durumlarıyla karşımıza çıkan olumlu, olumsuz, iyi, kötü vb. birçok eser kahramanı ile karşılaşırız. Bu kahramanlar bireysel farklılıklar göstermekle birlikte toplumun ortak davranış biçimlerini ortaya koymaktadırlar.

“Destan, mesnevî, roman, hikâye ve tiyatro gibi vakaya dayanan edebî eserlerde, o vakayı gerçekleştiren aslî bir kahraman vardır. Eserin belkemiğini o teşkil eder. Eser boyunca önemli vakalar, duygular ona bağlanır. Bazı eserlerde bu kişiler basittir, bazılarında karmakarışıktır. Hayatı en ince ayrıntılarına kadar tasvir eden romanlardaki şahıslar umumiyetle karmakarışıktırlar. Çeşitli yönleri vardır. Onları bir kelime veya bir formül ile özetlemek hemen hemen imkansızdır. Eski çağlara ait destanlar ile mesnevîlerde umumiyetle karakterleri aynı kalan kişilere rastlanır. Tip adı verebileceğimiz bu basit ve sabit karakterli kişiler, küçük farklarla aynı devirde yazılan başka eserlerde de görülür. Tip kelimesi bu bakımdan da onlara uygun düşer.” (Kaplan, 1996:5)

Kaplan; “sürü, av, akın” kelimelerinin göçebe toplumu ve bu toplumun ideal tiplerini karakterize ettiğini belirtir (Kaplan, 1999:12). Sürüyü korumak ve

genişletmek, av ile yaşamı idame ettirmek, bununla beraber hareketi artırmak, akınlar ile göçebeliliğin temel hususiyetlerinden biri olan savaşçı ruhu korumak Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut Hikâyelerine gelinceye kadar Türk toplumlarının yaşam biçimini bize göstermektedir. Fakat Dede Korkut Hikâyeleri İslamiyet sonrası göçebelikten yerleşik düzene geçiş aşamasına ait olduğu için buradaki alp tipi kendinden önceki destanlardan farklılık arz eder.

Dede Korkut kahramanlarında cihangirlik ihtirası yoktur. Bu onların kendileri kadar kuvvetli düşmanlarla karşılaşmış bulunmalarından ileri geliyor. Anadolu'nun istilası devirlerini aksettiren bu hikayelerde cihangirlik ihtirasının yerini, şerefini ve ailesini koruma ve kurtarma duyguları alıyor. Oğuzların tam birlik halinde bulunmadıkları, beyler hatta aile uzuvları arasında bile mücadele olduğu görülüyor. Dede Korkut hikayelerinde bahis konusu olan psikolojik ve sosyolojik hareket amillerini gözden geçirirsek kahramanlığın akıncılık şeklinden çıkarak başka duygularla birleştiğini görürüz. Hatta burada alp tipinin bozulmaya, başka bir tipe doğru kaymaya başladığından dahi bahsolunabilir. (Kaplan, 1999:14)

Kaplan'ın ifade ettiği bu durumu Tanzimat'la beraber ortaya çıkan "millî hikâye ve roman"larda da görmekteyiz. İslamiyet'in kabulüyle beraber yerleşik düzene geçiş Türk topluluklarının yaşayış tarzında akından ziyade savunmayı da gerektiren bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden yerleşilen muhiti koruma hep ön planda olmuştur. Böylece göçebe alp tipinin zamanla veli ve gazi tipine dönüştüğüne de bu süreçte ortaya konan edebî eserlerde görebilmekteyiz.

Mehmet Kaplan, *Tip Tahlilleri* adlı eserinde tipleri; alp tipi, veli tipi, gazi tipi, ahi tipi, aydın tipi vs. gibi bir tasnife tabi tutmuştur. Kaplan, alp tipinin şahsiyetinde hareketin hâkim olduğunu söyler. (Kaplan, 1996:5) Bu durum Orhun Yazıtlarından günümüze kadar gelen bütün edebî eserlerde kadın, erkek ayırt etmeksizin geçerlidir. Fakat modern zamanda alp tipinin kahramanlığında destanlarda olduğu gibi olağanüstülük yoktur. Toplumun içinden çıkmış, haksızlığa karşı gelen, savaşçı reel tiplerdir. Fakat bu modern alp tipi aynı zamanda geçmiş birikimleri de gelecek kuşaklara aktarmaktadır. Silah kuşanan, at binen, ok atan ve cesurluklarıyla halkı peşinden sürükleyen kahramanlardır.

Mehmet Kaplan medeniyet devirlerine göre Türk edebiyatında kadınların üç şekilde değerlendirildiğini ifade eder:

1. İslamiyet'ten önce ve göçebelik devrinde o, bu devrin ideal erkek tipi olan alp tipine yaklaşır. Erkek gibi o da ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve icabında düşmanla kahramanca çarpışır.
2. Yerleşik medeniyete ve İslamî kültür çevresine dahil olduktan sonra kadın, erkek gibi ve erkekten daha fazla pasif bir karakter arz eder. Toprak ve din, insanları kendilerinden üstün tabiat veya tabiatüstü kuvvetlere bağlar. Bu devirde kadının kahramanca vasıflarını kaybederek bir haz ve aşk mevzuu olduğu görülür.
3. Batı medeniyeti tesiri altına girdikten sonra kadının ilkin edebiyatta sonra hayatta beşeri hakları müdafaa edilir ve tamamıyla erkekle eşit bir seviyeye getirilir. (Kaplan, 1951:12)

Arslan Kız adlı eserde ise Gülcemal, Kaplan'ın tasnifindeki tiplerden sıyrılarak modern bir alp tipi kadın örneğini sergilemektedir. Dolayısıyla Gaspıralı eserin kahramanı Gülcemal'le Türk kültürünün geçmişe dayanan hafızasını günümüze taşımaktadır. Bu tip aslında geçmişle hâli sentezleyen bir kahraman olarak köprü görevi de görmüştür.

Arslan Kız, Tercüman gazetesinde önce 1893-1894'te daha sonra da 1895'te tefrika edilir. Eser, Doğu Türkistan'da Kaşgar'ın Üç Turfan şehrinde geçmektedir.¹ Üç Turfan, Çinliler ve Kalmuklar tarafından kuşatılmıştır. Şehrin ileri gelenleri bu kuşatma nedeniyle toplanır ve şehri teslim edip etmeme konusunda tereddüt yaşar. Halkın kılıçtan geçirilmesi tehlikesine karşın şehrin ileri gelenleri teslim olmak fikrine daha sıcak bakmaktadırlar. Bu konuşmalara şahit olan şehrin mollası Şeyh İzzet Ata'nın kızı Gülcemal meclise girerek cesurane bir şekilde hararetle bir konuşma yapar ve mecliste bulunanları etkileyerek kararlarının değişmesine sebep olur. Gülcemal düşman muhasarasını delip geçerek Kaşgar'dan yardım isteyeceğini meclisin ileri gelenleriyle paylaşır. Sonuçta muhasarayı yarıp Kaşgar'a giden Gülcemal Kaşgar'ın hâkimi Taştımur ve adamlarının Çin ile iş birliği içinde olduğunu kanıtlar ve onları ifşa ederek Kaşgarlıların Üçturfan'a yardım etmesini sağlar. Hokantlı Yakup Bey ve adamlarıyla da görüşen Gülcemal şehri Çin istilasından kurtarır.

Eserin giriş bölümünde Üçturfan muhasara altındayken mecliste bulunan şehrin ileri gelenlerinin Çinlilere teslim olma düşünceleri meclise giren Gülcemal'in yapmış olduğu hararetle konuşma ile değişir. Erkek egemen toplumda bir kadının erkeklerden daha fazla cesaret göstermesi yerleşik düzendeki Türk-İslâm toplumlarında alışılmışın dışında olsa da bu tavır yine de konar-göçer toplumların aktarmış olduğu bir davranış biçimidir. Gülcemal'in meclisteki “belki bana aşhanede kazan başında bulunmak tiyüslüdür, ben ise kan kılıncı meclisine girdim. Lakin bu günler adi, sıra günlerden değil, belki bizim mahşerimizdir” (Gaspıralı, 2020:373) ifadeleri yerleşik Türk İslâm toplumunda kadına verilen rolü ortaya koymaktadır. Cedit hareketinin aydınları; kadının sosyal hayattaki rollerinin sadece ev işleri olmadığını vurgulamaktadırlar. Gaspıralı ve takipçileri gerek edebî eserlerde gerekse gazete sütunlarındaki fikrî yazılarında kız çocuklarının ilköğretimle başlayan eğitim hayatlarının devam etmesi gerektiğinin altını çizerler. Türk-İslâm toplumlarında kadınların bu denli geri planda bırakılmasının sebebini Türklerin İslâmiyet'e geçişlerine bağlamak yanlış olur. Bunu İslâmiyet'in kabulü sürecinde Türklerin Fars ve Arap toplumlarıyla olan çok yakın temasına bağlamak daha doğrudur.

Meclisteki konuşmada Gülcemal'in “büyük bina yasaldıkta benim gibi ufak taşlar da işe yarar” (Gaspıralı, 2020:374) cümlesi de yine toplumda kadınların onlara atfedilen geri planda kalışı kabullendiklerini göstermektedir. Bütün bunlara rağmen “ey ihvan, başımızı, vücudumuzu düşman için hıfz etmekten ise

¹ *Arslan Kız*, İsmail Gaspıralı: Roman ve Hikâyeleri (Haz: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2020) adlı eserden yararlanılmıştır.

fedaya can ile şöhret ve rahat kesbetmek daha efdaldır” (Gaspıralı, 2020:374) ifadeleriyle Gülcemal’in bir kahraman edasıyla Türk destanlarından çıkıp gelen bir tip gibi davrandığını da eserde görmekteyiz.

Gülcemal, Seyh İzzet Ata’nın tek çocuğu olarak tasvir edilir. Erkek gibi yetiştirilen Gülcemal okuma-yazma bilen, Türkçeden başka Arapça ve Farsçaya aşina olan, annesinin ölümünden sonra ev idaresini eline almış, at binmekte, ok ve tüfek kullanmakta mahir olan bir kızdır. Keskin nişancılığı ile çevresindekileri kendine hayran bırakmıştır. Ata binip ok atmanın yanı sıra Dede Korkut destanlarındaki Banı Çiçek gibi eline saz alıp şiir söyleyebilecek derecede yeteneklidir. Bu özelliklerin birçoğu İslamiyet öncesi Türk destanlarında da ilk İslâmî dönem halk anlatılarında da görebileceğimiz alp kadın tipinin özellikleridir. Ama burada dikkat çeken bir başka şey Gülcemal’in İngiliz tüfeği, dürbün ve pusula kullanmasıdır. Gaspıralı böylece Gülcemal’in şahsiyetinde geçmişi, geleneği ve moderniteyi birleştirmiş oluyor. İsmail Bey edebî eserlerinde teknoloji konusunu kullanan bir yazardır. Darürrahat Müslümanları adlı fantastik edebî eserinde bu teknoloji daha fazla hayal ürünüdür. Fakat Arslan Kız hikâyesinde modern dünyanın getirdiği yenilikleri Gaspıralı Gülcemal’le sunmaya çalışır. Ok atmak yerine tüfek kullanmak, yön tayin etmek için pusulayı taşımak ve iptidai kalan Kaşgar ve Çin tüfekleri yerine uzun menzilli İngiliz tüfeğini tercih etmek geleneksel alp kadın tipinin modern dünyadaki yansıması olarak karşımıza çıkıyor.

Gülcemal’in Dede Korkut ve diğer Türk destanlarındaki alp kadın tipleriyle benzer başka özellikleri de mevcuttur:

“Halası vasıtasıyla Gülcemal’i istemişler bulunur idiyse de ‘alabilirlerse varırım’ cevabına binaen şu boyda kalmış idi. Vakıan İngiliz kadar avcı, canbaz kadar ataklı, orta bir molla kadar âlime, şair kadar irfane bir kıızı alp kadın etmek herkesin elinden gelir iş değildir.” (Gaspıralı, 2020:378).

Eserdeki bu ifadeler Gülcemal’le Dede Korkut metinlerindeki Kam Pürenin Oğlı Bamsı Beyrek Boyı’nda karşımıza çıkan Banı Çiçek arasında çok fazla ortak özellik bulunduğunu göstermektedir. Hikâyede kahramanlığıyla ön plana çıkan Banı Çiçek, Bamsı Beyrek’le karşılaşınca kendini tanıtmaz ve Bamsı Beyrek’e: “*Banı Çiçegün dadısıyam, gel imdi senün ile ava çıkalum, eger senün atun menüm atımı kiçer ise onun atını dağı kiçersin, hem senün ile ok atalum, meni kiçer isen anı dahı kiçersin ve hem senünile güreşelüm, meni basar isen anı dağı basarsın.*” (Ergin, 1997:123) der. İsmail Bey, Gülcemal’in bu alp tipi kadın özelliklerine ayrıca keskin bir zekâ da eklemiştir:

“Şehri her taraftan sarmış Çin karavullarından selâmet geçmek hususta çareler ve hileler mülâhaza edip Arslan Kız, günde bir iki mertebe üstü yıkılmış tekke minaresine çıkıp ahval-i düşmanı keşf ve muayene eder idi. Bu hâlde elinde yahşı bir dürbün bulunur idi. İşbu dürbün ile düşmanın her hareketini ve etrafı bakıp gördüğüne göre özüne yol izliyor idi. Şehrin kaysı tarafında ziyade olduğunu ve kaysı mahalde ne kadar görüp seferini fikrediyor idi. Her hâlde murad-ı mutlakı şehirden çıkıp Kaşgar’a

haber yetiştirmek ve imdat getirmek olduğundan Üçturfan'da bulunan kervanbaşılardan ve yol yürümüş kartlardan bir bir malumât almakta dahi kusur etmiyor idi.” (Gaspıralı, 2020:379).

Gülcemal'in muhasarayı yarmak için yaptıkları bu konudaki hazırlıklarını ve ne kadar akıllı bir davranışta bulunduğunu da göstermektedir. Hikâyenin zamanı Hokant Hanlığı zamanına rast gelmektedir. Kaşgar bölgesinin de yöneticisi Taştımur Bey ve Başkadı'dır ancak bu kişiler daha önce Çin hizmetinde çalıştığı için Çinlilerle anlaşıp kendi milletine ihanet eden yöneticilerdir. Fakat Gülcemal Kaşgar'dan ümidini kestiği için Hokant'taki Yakup Bey ile irtibat kurarak onu Kaşgar'daki vaziyetten haberdar eder. Tüm bunları yaparken de Kaşgar'da erkek kılığında dolaşır. Bu durum bize Namık Kemal'in Vatan Yahut Silistre adlı eserindeki Zekiye'yi hatırlatır. Tabii bu arada Üçturfan'dan gelmiş olan Gülcemal'in ismi Kaşgar halkı arasında mübalağalı bir şekilde konuşulmaya başlamıştır. Bu yiğit artık halk arasında itibar kazanmıştır.

Gülcemal pazar ve caddelerin kalabalık olduğu bir cuma günü dolaşmaya çıkar ve şehrin en büyük kadın hamamlarının birinin önünde durur. Kadın hamamları sadece yıkanılacak bir yer değil şehirdeki kadınların haftalık bilgi alışverişini yaptıkları ve sohbet ettikleri bir yer olarak da eserde tasvir edilmiştir. Erkek kıyafeti giyinmiş Gülcemal kadınlar hamamına girer ve onu gören erkekler de şaşırıp kalır. Şehrin bütün erkekleri hamamın önünde toplanıp öfkeyle erkek kıyafetleriyle hamama giren Gülcemal'in dışarı çıkmasını beklerler. Gülcemal ise hamamdaki kadınlara gerçek kimliğini göstermiş ve niçin şehre geldiğini ve şehrin hâkimi olan Taştımur Bey ve kadının hain olduğunu onlara anlatmıştır. Gülcemal'in içerdeki kadınları ikna ederek teşkilatlandırması ve bu kadınlardan askerî bir birlik oluşturması da eserde dikkat çekilmesi gereken en önemli hadiselerden biridir. Kaşgar'da bulunan ahali içerisinde Gülcemal'in kadınları galeyana getirmesi eserin kurgusu açısından önem arz eder. Gaspıralı'nın toplumdaki erkek egemenliğini yıkmak için böyle bir duruma başvurduğu görülmektedir.

“...Arslan kız bunları hamamdan alıp çıktı. Azbarda âdet üzere başlarını ve betlerini setrettirip edecekleri hizmeti anlattı. Özü ise kız giyimi giyinip, silah kuşanıp; lakin beti açık hâlde hisar üstüne çıkıp meydanda sabırsızlanıp duran ahali-i beldeye göründü. Melek gibi güzel, en cesur bir harpçi kadar gözü ve bakışı ötkün, özü silahlı kızın görüldüğü ile cümle ahali şaşırıp hayal midir, hakikat midir bilemez hâlde oldu.” (Gaspıralı, 2020:400).

İslamiyet sonrası Türk İslam toplumlarında kadına atfedilen rolün aksine bir kadının silah kuşanması, yüzü açık dolaşması toplumda geçmiş birikimlerin, konargöçer bilincin yeniden uyanmasını sağlamıştır. Gülcemal'in hisar üzerinde halka hitaben konuşması da toplumda mevcut kadın erkek eşitsizliğini ortadan kaldırmaktadır:

“Ey Müslüman agaylar, betimi örtmek lazım idi... Lâkin bu günler mahşer günleridir. Fikrolunacak ancak bir şey vardır; düşmanı defetmek.

Bugünlerde saçlı-saçsız yoktur; asker vardır... Eğer sizler zalim düşmandan korkup tursanız korkmayanlar çoktur... İşte, bu kadın-kızlar düşmana karşı çıkıp sizleri hıfz ve himaye etmeye hazırdırlar...” (Gaspıralı, 2020:401).

Bu hitaptan sonra hamamdan çıkan ihtiyar bir kadın, Gülcemal’e kızıl bir bayrak uzatır ve o da bayrağı hisarın üstüne saplar. Bu olay orada bulunan bütün erkeklere büyük bir cesaret verir.

Gülcemal’in konuşmasında eğer erkekler korkarsa onları koruyacak olan kadınları vardır düşüncesi Müslüman Türk toplumunda erkeklerin bakış açısını ters yüz etmiştir. Orada bulunan bütün halk Gülcemal önünde diz çökmüş ve düşmanı bozguna uğratmak için söz vermişlerdir. Hikâyenin sonu hain Taştımur Bey’in ve yardımcılarının yakalanması, Hokant ve Kaşgar’dan büyük bir ordunun Üçturfan’a yardıma gelişi ile tamamlanır.

Hikâyede Gülcemal tipi, yerleşik İslâm toplumu içerisinde pasif bir karakterdedir ve erkek egemen dünyasındaki konumunu kabullenmiştir. Ancak tehlike durumunda vatanını korumak için erkeklerden daha fazla cesaret göstererek mücadeleye girişen bir yönü de vardır. Bu durum Dede Korkut hikâyelerindeki kadın tiplerinin davranış biçimleriyle örtüşmektedir. Bununla beraber çağın gerektirdiği teknolojiyi de kullanmış olması bu tipe yeni özellikler kazandırmıştır. İsmail Gaspıralı çalışmalarında her ne kadar halk edebiyatı ürünlerinden faydalanmayı gerekli görmese de bu eserinde kadını ön plana çıkarmak ve onun Türk toplumundaki gerçek yerini ortaya koymak için İslamiyet öncesi alp tipinin özelliklerinden yararlanmıştır. Tabii burada İsmail Bey’in halk edebiyatı ürünleri konusundaki görüşlerini de paylaşmak gerekiyor:

Bu zamana kadar edebiyatımız iki türlü neşriyattan ibaret idi: Biri kütüp ve resail-i diniye ve ikincisi gayr-i mümkünât, mübalağat ve malâyani şeylerden bahseden ahyal ve masal kitapçalarıdır. Bunların birincisi ne kadar zarur ve mühim ise ikincisi şu derece aksidir, yani kütüb-i diniyesiz gün olmaz; lâkin ahyal falan okunmaz ise de ziyan yok ama medenî ve terakki etmiş halklar beyninde terbiye-i ahlâk, ibret ve tefekkür için maişet-i insaniyeye teyişli ve maişetten alınıp hüsn dil ile yazılmış hikâyeler, romanlar ve tiyatro risaleleri neşrolunur. Bunların ekserisi tasavvurattan ise de suret-i maişete yakın olup mübalağasız vakıalar ve haller beyan olduğundan okunması hayli faydalıdır, çünkü mezkûr eserlerden türlü ahlâklar, işler, yahşılıklar, kesb ve kârlar, fikir ve fehimler öz başına gelmiş gibi öğrenilir ve kâmil, üstat kişi yazmış ise hüsn ibare ve hoş lisan talim olunur. (10 Aprel 1888, Sayı: 13) (Gaspıralı, 2017:276)

Gaspıralı’nın bu görüşü yeni bir toplum inşası ve yeni düzende “milli hikaye ve milli roman” anlayışına uygun düşmektedir. O; toplumu bağınazlıktan, eski zihniyetten kurtarıp eğitim ile modernize ederek yeniden inşa çabasına girmiştir. Bu bağlamda edebî eserlerin yenileşme faaliyetleri açısından eğitim kadar önemli olduğunu da vurgulamaktadır.

Sonuç

İsmail Bey, halk edebiyatı ürünlerinin bilinmesi gerektiğini fakat yine de bunların okunmamasının yenileşme açısından bir sıkıntı teşkil etmeyeceğini ifade eder. Çünkü o yenileşme hareketlerinde millî hikâye ve romanların çok daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. Burada yeni bir tür olan hikâye ve roman konularının tamamen Batı kaynaklı olmaması gerektiğinin de altını çizer. Tenkit yazılarının birçoğunda bizim kültürümüze, örf ve adetlerimize ters düşen konuların işlenmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Hatta Mizancı Murat'ın Namık Kemal'in Vatan Yahut Silistre adlı tiyatro eserinde Türk toplumunun örf ve adetlerine uygun olmayan bölümlere yaptığı eleştiriyi doğru bulduğunu da ifade eder.²

Gaspıralı 19. yy. sonlarında Rusya Türkleri arasına giren yeni edebî türlerde eserlerin ortaya konulması gerektiğini ifade eder ve bu eserlerin de yenileşme hareketlerine birinci derecede katkı sağlamasını bekler. Bu açıdan baktığımızda Gaspıralı, Ahmet Mithat Efendi gibi ortaya konacak edebî eserlerin tezli olması gerektiğini savunur. İsmail Bey'in yaratmak istediği ideal kadın tipleri arasında Darürrahat Müslümanlarındaki Feride Banu ve Arslan Kız adlı eserinde Gülcemal karakterleri vardır. Arslan Kız adlı eserinde Gaspıralı İslâm öncesi Türk toplumlarındaki alp kadın tipinden yararlanmış ve onu modernize etmiştir. Böylece Türk destanlarından çıkmış bir kadın tipini kendi çağına uydurarak modern alp kadın tipini okuyucusuyla buluşturmuştur. Bu da İsmail Bey'in kadına bakışını ortaya koymaktadır.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Yılmaz Özkaya (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Ergin, Muharrem. (1997). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaplan, Mehmet. (1951). Dede Korkut Kitabında Kadın. *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 9, ss. 99-112.
- Kaplan, Mehmet. (1999). Türk Destanında Alp Tipi. *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kaplan, Mehmet. (1996). *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.

² Tenkit yazılarını okumak için İsmail Gaspıralı: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları (Haz: Yavuz Akpınar, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2017) adlı esere bakınız.

İsmail Gaspıralı. (2020). *Roman ve Hikayeleri*. Haz: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken Yayınları.

İsmail Gaspıralı. (2017). *Dil Edebiyat Seyahat Yazıları*. Haz: Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Yayınları.

ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ "АЛЫП" В ПРОИЗВЕДЕНИИ ИСМАИЛА ГАСПРИНСКОГО "АРСЛАН КЫЗ"

АННОТАЦИЯ

Древние тюркские эпосы и рассказы были основой для многих произведений современной литературы с точки зрения предмета, темы и образов. В географии обитания тюркских племен, кочевой образ жизни находится в авангарде элементов, которые обуславливают необходимость образа альп (древнетюркский титул отважных воинов) с точки зрения их борьбы с окружающей средой или природой. Героизм женщин, а также мужчин, борющихся за этот образ жизни, был предметом эпопей и рассказов. Что касается современности, этот тип женщин претерпел различные изменения. Женские типы альп остались на втором плане в социальной структуре в результате бездеятельности, принесенной оседлым образом жизни совместно с переходом в ислам. Давление общества, в котором доминируют мужчины, на женщин начало постепенно усиливаться. С принятием ислама сближение тюрков с арабским обществом еще больше снизило ценность женщин. По этой причине «женщина» стала одной из важнейших проблем тюркского мира современности. Мирза Фатали Ахундов был одним из писателей, больше всего занимающимся проблемой женщин в реформаторских движениях в тюркском мире до Исмаила Гаспринского. Особенно он критиковал невежество женщин в своем произведении «Комедия».

Гаспринский утверждает, что должны быть созданы произведения в новых литературных жанрах, пришедших к российским тюркам в конце 19 века, и он ожидает, что эти произведения внесут первостепенный вклад в новаторские движения. С этой точки зрения Гаспринский утверждает, что такие литературные произведения, как Ахмет Митхат Эфенди, должны иметь основу. Среди идеальных женских образов, которые хотел создать Исмаил-бей, персонажи Фериде Бану из «Мусульманы Даруррахата» и Гюльджемаль в его произведении «Арслан Кыз» (Девушка-Львица). В своей работе «Арслан Кыз» Гаспринский воспользовался образом женщины-альп в доисламских тюркских обществах и модернизировал его. Таким образом, адаптировав женский образ из тюркских эпосов к своему веку, он познакомил своих читателей с современным образом женщины-альп. Это раскрывает взгляд Исмаила Бея на женщин.

Исмаил Гаспринский, один из самых важных мыслителей российских тюрков 19 века. Не черпавший вдохновение во многих литературных

произведениях и не извлекавший пользы из произведений фольклора, Гаспринский отразил древнюю тюркскую культуру, пропустив ее через современный фильтр, в эпическом выражении, которое он использовал в стиле повествования, и образе женщины-альп, которую он создал в своем рассказе «Арслан Кыз». Арслан Кыз (Гюльджемаль), ее женский образ альп; это идеализированный образ, основа которого это любовь к родине, храбрость, когда дело касается родной земли, независимость, образованность. Мы видим два важных образа женщин, идеализированных в его литературных произведениях.

Это Фериде Бану в «Мусульманах Даруррахата», которую он создал тюркско-исламской женщиной, с одной стороны, и Гюльджемаль, образ женщины-альп, которую он снабдил эпическими элементами, но в то же время модернизировал. Гюльджемаль, героиня произведения «Арслан Кыз», живет в городе Учтурфан в Кашкарской области Восточного Туркестана. Город осажден китайцами и калмыками, и люди ждут помощи из Кашгара. В то время когда знать города склонялась к тому, чтобы сдаться, хорошо образованная дочь шейха Иззет-Аты Гюльджемаль, которая была воспитана как мужчина, приходит в парламент в мужской одежде и произносит страстную речь. Эта отважная девушка добровольно отправится в Кашгар и попросит о помощи. Со своей лошастью, биноклем и английской винтовкой она прорвала осаду и отправилась искать помощи. Идеализируя Гюльджемаль эпическими образами, Гаспринский также знакомит своих читателей с женщиной-альп современности. В данной статье будет проанализирован идеализированный тип женщины-альп, от эпического тюркского эпоса «Арслан Кыз», одного из первых рассказов написанным российскими мусульманами, до рассказов нового времени и будет дана оценка взглядов Гаспринского на положение женщин.

Ключевые слова: Исмаил Гаспринский, арслан кыз, тип альп, российские мусульмане.

BAŞKURT DESTANLARINDA OLAĞANÜSTÜ TIPLER

SEYFULLAH YILDIRIM*
YUSUF KENAN BEZĐİN**

*Halk kendi derdinde, kahraman herkesin derdinde.
(Şakir İbrayev)*

Öz: Destanlar, sadece içinde yaşadıkları toplumların geçmişlerini yansıtan ayna değil; aynı zamanda geçmiş ile gelecek arasında kurulmuş olan bir kültür basamağıdır. Bu yönü ile destanlar bünyelerinde, anlatıldıkları her dönemin kendine has özellikleri barındırır. Destanlar doğrudan tarihi birer belge olmamakla beraber tarihi olaylardan izler ve tabakalar taşıdığı için tarihe kaynaklık etme gibi özellikleri vardır. Destanlar bünyesinde olmuş oldukları toplumun hayat felsefesine, gelenek ve göreneklerine kısacası o toplumun tarihi süreç içerisindeki kültürel seyrine tanıklık ettikleri için geçmiş ile gelecek arasında kurulmuş olan bir köprüdür. Destanlar aracılığıyla toplum içerisinde meydana gelen birtakım olayların oluşum ve gelişim sürecinin aşamalarını, destan kahramanlarının üzerinden yapabiliriz zira kahramana ait iyi veya kötü tüm özellikler, destanın içinde yaşadığı halk tarafından verilir. Bu noktada destanlar halkın ortak kabul ettiği temel değerleri ve kahraman tipini temsil eder. Başkurtların sözlü edebiyat ürünlerinin en yaygın türlerinden biri olan destanların kahramanları da tip konumunda olup oluşmuş oldukları devrin özelliklerine göre türlü motif ile birlikte hareket ederler. Başkurt destanlarında yer alan özellikle olağanüstü tiplerden yola çıkarak Başkurtların tarihi ve kültürel dokusu hakkında çıkarım yapmak mümkündür. Bu çalışmada zengin bir konu ve motif içeriğine sahip olmasından dolayı bu çıkarım, Ural Batır, Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhlıv destanlarından yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Destan Geleneği, Başkurt Destanları, Sözlü Gelenek, Olağanüstü Tipler.

EXTRAORDINARY TYPES IN BASHKIR EPICS

ABSTRACT: Epics are not just a mirror reflecting the past of the societies they live in; it is also a cultural step established between the past and the future. With this aspect, epics contain unique features of each period in which they are told. Although epics are not directly historical documents, they have features such as being a source of history

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, seyfiyildirim@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4543-6524

** Arş. Gör. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ybezgin@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9104-6930

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 09.09.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 13.12.2022)

Doi:10.47089/ıuad.1173157

because they carry traces and layers from historical events. Epics are a bridge established between the past and the future, as they witness the philosophy of life, traditions and customs of the society they belong to, in short, the cultural course of that society in the historical process. Through epics, we can trace the stages of the formation and development process of some events that occur in the society, through epic heroes, because all the good or bad characteristics of the hero are given by the people in which the epic lives. At this point, epics represent the basic values and hero type accepted by the public. The heroes of the epics, one of the most common types of the Bashkirs' oral literature, are also in the position of type and act together with various motifs according to the characteristics of the period in which they were formed. Based on the types in the Bashkir epics, it is possible to make inferences about their worldview, historical and cultural texture. Since it has a rich subject and motif content, this inference has been tried to be made from the epics of Ural Batır, Akbozat and Zayatülek and Hıvhiliv.

Key Words: Epic, Epic Tradition, Bashkir Epic, Oral Tiradition, Extraordinary Types.

Giriş

Sözlü anlatılar bünyesinde oluşmuş oldukları toplumların tarihi süreçlerindeki kültürel yolculuklarının bir nevi şifahi belgeleri niteliğindedir. Bu belgeler şifahi oldukları için dönem, yapı ve etkilenilen unsurlara göre yeniden şekillenmiş ve bu noktada toplumun üzerinde ortak kabule vardığı bir hal almıştır. Toplum üzerindeki algı ve etkisine bakıldığında destanlar tarihte yaşamış olduğu düşünülen kahramanlar etrafında teşekkül ettiği için ayrı bir öneme sahiptirler. Kendilerine has bir icra geleneği içerisinde o konuda otorite kabul edilen bir icracı tarafından belirli ortamlarda anlatılan destanların toplum üzerinde çok önemli etkileri olmuştur. Destanlardaki merkezi kahraman toplumun zihninde idealleştirdiği ve idealize ettiği bir yapıda tamamen toplumun beklentilerine uygun bir şekilde ortaya çıkar. Bundan dolayı destan kahramanı toplumun ortak bilinç dünyasının destanlara yansımadır da denilebilir. Kahramanın sıra dışı kimliğini belirleyen göksel form, Türk düşünce sisteminin şekillendirdiği değerler üzerinden kahramanı başarıya götüren bir etken olarak yorumlanmaktadır. Buna karşın kahramanı bu olaya sürükleyen temel neden, toplumsal normların ve beklentilerin doğurduğu ve bu ekseninde kahramana yüklediği sorumluluklardır (Yeşil, 2020: 45). Kahraman kendisine halk tarafından yüklenmiş özellikler ve sorumluluklar neticesinde sıradan insandan farklı bir hal alarak destan kahramanı kimliğine bürünür. Destanlarda yöneticinin sıradan halktan ayırma çabası bu yöneticinin iktidarını inşa etmede bir araç olarak da kullanılmakla birlikte, kahraman olanların hızla büyüyerek anlatıda rollerini yerine getirmeleri iktidarın sürekliliği ile de yakından ilişkilidir (Kayabaşı, 2016: 75).

Destanlar; yaratıcıları, dinleyicileri, icra ortamları ve işlevleri bakımından canlı bir yapıya sahiptir. Sözlü anlatılarda bir şeyi doğrudan hatırlama, çağırma veya ifade etme yoktur. “Sözel geleneklerde bellek, ne istendiği anda istenen

bilginin bulunup çıkarılabileceği bellek, ne deneyimin üzerine kazındığı bal mumu bir mühür, ne de anahtar sözcüklerin üzerine yazıldığı bir parşömen kâğıdıdır.” (Sanders, 1999: 24). Çağrışım çoğunlukla bir dizi çaba gerektirir. Sözlü halk kültürü ürünlerinden biri olan destanları da bu bir dizi çabanın içerisine koyabiliriz.

Destan tarihî gereklilik değildir, o manevî bir mirastır (İbrayev, 1998: 143). Eğer destanlar tarihî bir gereklilik olsaydı, gök kubbe altındaki milletlerin tamamının destanı olması gerekirdi (Çobanoğlu, 2018: 20). Bilindiği üzere destan kavramı, Farsça dâstân kelimesinin ses ve anlam değişikliğiyle ilk defa 9-11. yüzyıllar arasında Türkçeye geçmiş olduğu düşünülmektedir. Farsça efsane, mesel, hikâyet-i güzeşteğân manasına gelen bu sözcük tarihi seyir içerisinde Türk edebiyatında dini hikâyelerden fikri ve tasavvufi konulara kadar birçok konuda yazılan eserlerde farklı anlamları ifade etmek için kullanılmıştır (Elçin, 1997: 33-40). Destan sözcüğü Kazaklar gibi bazı Türk topluluklarında (dastan şeklinde) ise Türkiye Türkçesinde halk hikâyesi olarak adlandırdığımız içerisine cenkname ve kıssa türünde eserlerin de dahil olduğu türü ifade etmektedir. Türk boylarının bu kavramı karşılamak üzere farklı terimler¹ kullanılmaktadır. Genelde anlatının kahramanlık yönüne vurgu yapan bu terimler bazen de icranın şekline vurgu yapmaktadır. Yıldırım:

“Türk dili ve edebiyatı tarihinde, Türk boyları arasında destanî türdeki eserleri karşılamak için zaman zaman birbirlerinden çeşitli terimler kullanıldığını aktarırken bu kelimelerin içerisinde yabancı kökenli olmasına rağmen en fazla tercih edilen ve bir terim olarak sürdürülenin “destan” olduğunu ifade etmekte ve ayrıca edebiyatımızda manzum-mensur eserler için kullanılan edebî bir terim olduğunu aktarmaktadır.” (1998: 148-149) şeklinde açıklamaktadır.

Terim, bilhassa Türkiye Türkçesinde kahramanlık konulu metinleri ifade ederken, diğer bazı Türk dillerinde (lehçelerinde) aşk konulu metinleri, başka bir ifadeyle Türkiye Türkçesindeki “Halk Hikâyesi” teriminin ifade ettiği metinleri de karşılamaktadır. Örneğin; Azerbaycan Türkçesinde “Muhabbet Destanları” kullanımında aşk konulu anlatımlar destan terimiyle ifade edilmektedir (Ekici, 2002: 28).

Kahramanlık temasının işlendiği bazı anlatılar için Türk dünyasında farklı terimler de kullanılmaktadır. Özellikle icra ve yapısal özellikleri dikkate alınarak bazı kahramanlık karakterli anlatılar için kahramanlık masalı (Yıldırım, 2017: 43-62) terimi de kullanılmaktadır. Bu konuda İbrayev, bu konuda şunları dile getirmektedir:

“Bilim insanları kahramanlık masalı terimini en az dört ayrı anlamda kullanmaktadırlar. Birincisi kahramanlık destanının en eski türü oluşu,

¹Türk illerinde; kay çörçök, dastan, cır, comok, olongho, batırlar cırı, irtegi, batırlık irtegi, alıptıg nımah vb. gibi terimler kullanılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz (Yıldız, 2019).

diğeri destanın en eski devrini gösteren tip olarak, bir diğeri anlamı destanın en eski türlerini tanımlayan bir tür olarak düşünülmesi, öteki ise klasik kahramanlık destanlarının başlangıcındaki ilk destan görüntüsü olmasıdır. Bunların hepsi de masal ile destanın çıkış kaynağının, tip özelliklerinin benzer olduğunu göstermektedir. Arkaik kahramanlık masallarını² hem destanlara hem de fantastik masallara esas temel teşkil ettiğini görüyoruz.” (1998: 66).

Hülasa, tam olarak kalıplaşamayan kavramın, kullanılmasıyla ilgili araştırmacılar tarafından tam bir fikir birliği sağlanamamıştır.

Sözlü gelenek üzerinden anlatılmaya devam eden ve/veya yazılı bir metin üzerinden izlenebilen bir metnin destan olarak kabul görmesi için metnin sahip olması gereken bazı temel özellikler bulunmaktadır.1. Hikâye oluşturmaya dayalı diğeri edebî eserlerde olduğu gibi destanlarda da, anlatım özellikleri bakımından bünyesinde bulunması gereken unsurları, “anlatıcı” veya “yazar”, “olay”, “şahıs kadrosu”, “zaman”, “mekân”, “olay örgüsü” ile “dinleyici” veya “okuyucu” şeklinde sıralamak gayet tabiidir. 2. İster sözlü gelenekte canlı olarak aktarımı sürsün isterse de yazıya aktarılmış olsun, bir metnin destan olarak kabul edilmesi, bu özelliklerden her birinin yerli yerinde olması ve bu unsurları bir araya getirip dinleyici veya okuyucuya aktaran bir anlatıcının (icracı) var olması koşuluna bağlıdır (Keskin, 2012: 6).

Destanlar, oluşum aşamaları bakımından mitik yapının ilk ürünlerindedirler. Türk Mitolojisindeki mekânın “yukarı, orta ve aşağı” dünya olarak kurgulanma durumu ise kamlık dininin etkisinden kaynaklanmaktadır. İbrayev’e göre (1998: 151) mitik anlatım; düşman yurdu, okyanus kıyısı, bir ada ya da dağ gibi mekânlar değil, yerin yedi kat altı ve/veya nadiren de olsa gökyüzüdür. Dinleyici ise daha çok yerin altında geçen olaylara ilgili gösterir. Bünyelerinde barındırdıkları anlam ve bazı motifler bakımından destanlar, mitleri/mitik düşünceyi günümüze taşıyan anlatılardan biridir. “Eğer destanın oluşumunu sadece tarihi bilgi ile açıklarsak onun mitik geleneğe borçlu olduğunu unutmuş oluruz.” (İbrayev, 1998: 150). Bir destanın oluşabilmesi için öncelikle o topluluğun destan devrini yaşaması sonra toplumu derinden etkileyen bir hadisenin olması, bu hadisenin olay halkaları şeklinde anlatılması ve nihayet bir kahraman etrafında anlatılan tüm bu olay halkalarının bir anlatıcı tarafından bir araya getirilerek müstakil bir anlatı şeklinde icra edilmesinin gerekliliği Ahmet Zeki Velidi Togan (1931: 2-3), Köprülü (1998-21-42) ve Oğuz (2000: 51-52) tarafından ifade edilir.

² Bilim âleminde eski/ arkaik/ masalsı destan ya da kahramanlık masalı kavramıyla ifade edilen, masalsı unsurların ağır basmasıyla birlikte icra ediliş biçimleri ve şekilleriyle de destana yaklaştırılan bu tür anlatıların masal mı, destan mı olduğu konusunda ilgili, bilim adamlarınca farklı görüşler ileri sürülmüştür. Konunun masal sınıfına da dahil edilebileceği söylenerek bu tür anlatıları adlandırmak için folklor literatüründe ilk önce Jirmuskiy tarafından, “*bogatırskaya skazka*” (bahadırılık/ kahramanlık masalı) terimi kullanılmıştır (Yıldırım, 2017: 43).

1. Başkurt Türkleri ve Başkurt Destancılık Geleneği

Başkurtlar, İdil Nehri ve Ural Dağlarının bozkırları arasında yaşayan bir Türk kavmi olup 9-10. Yüzyıllardan itibaren başgird, başkerd, başcert, başcart vb. adlandırmalarla kaynaklarda yer almışlardır. (Bikbulatov, 2002: 6). Başkurtlar hakkındaki ilk bilgiler Arap tüccar ve seyyahların eserlerinde yer almaktadır (İstoriya Başkortostana, 1996: 91). Bu eserler içerisinde en önemlisi İbn Fadlan Seyahatnamesi'dir. Ahmet bin Fadlan (Fazlan) Abbasi Halifesi Muktedir tarafından İdil (Volga) Bulgarlarına elçi olarak gönderilmiş saray kâtiplerinden birisidir. Fadlan, bu seyahatini daha sonra el-Rihle (Seyahatname) adlı eserinde anlatmıştır. Bu seyahatnamede Başkurtların türlü özellikleri ve inançları hakkında bilgiler verilir (Şeşen, 2010: VII, 17-20). Başkurtlar günümüzde Rusya'ya bağlı özerk Başkurdistan Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Başkurt Türklerinin edebiyatı ve kültürü ile ilgili en ayrıntılı ve önemli bilgileri veren kişi aynı zamanda kendisi de Başkurdistan'ın ilk Cumhurbaşkanlığını yapmış olan Zeki Velidi Togan'dır. Ona göre:

“Bir millet ismi olan Başkurt tabiri, baş ve kurt sözcüklerinden oluşan birleşik bir kelimedir. Halk arasında yer alan bir söylentiye göre, Başkurtlara İslâm dini hakkında bilgi vermek için gelen kişiye bir kurt yol göstermiştir. Bu nedenle, başı kurt, yani liderleri kurt diye adlandırılmıştır. Eski Yunan, Arap, Çin vs. literatürlerinde sıkça Başkurt kelimesine rastlamak mümkündür. Başkurt kelimesi yazılı kaynaklarda ilk kez II. yüzyılda Yunan astronomu, matematikçi ve coğrafyacı Klaudios Ptolemaios (MS 108–168) tarafından zikredilmiştir. Anlatılarda görülen Gürksar yani “kurt baş” kelimesi “Başkurt” kelimesinin “kurtbaş”dan türediğine dair halk etimolojilerinin ve farazyelerinin eski bir şekli olabilir.” (2020:1-10).

Uzun yıllardan beri Ural Dağlarında ve onun çevresinde yaşayan Başkurt Türkleri X. asırdan itibaren Şamanizm'i (Kamlık) bırakarak İslâm kültürünün etkisi ve nüfuzu altına girmeye başlamıştır. Ancak Başkurtlar, Müslüman olmalarına rağmen Eski Türk inancına ait geleneklerini sürdürmeye devam etmişlerdir (Atnur, 1996: 2). Bu süreç XX. yüzyılın başlarına kadar da devam etmiştir. Başkurtların etnografik monografisini yazmayı kendine amaç edinen Rudenko, bu konuda:

“XX. asra gelindiğinde, Başkurtların dünya görüşünde Şamanist fikirler ve bu fikirlere bağlı olan birtakım inançların yaşadığı bilinmektedir. Başkurtların dünya görüşü incelenirken, farklı dönemlerde ayı, kartal, gulyabani ve gökcisimlerine tapınmalarından, tabiatın ruhunun var olduğunu sandığı ve onunla bağlı olan animizm düşüncelerinden başlayarak Şamanizm'in izlerine kadar kat be kat inanç ve düşünce silsilesi görülmektedir. İslâm yayılımı Başkurt eğitiminin sadece dış, ayin yönünü değiştirmiştir; onların eski dünya görüşünde ve inançlarında sağlam bir değişim olmamıştır.” (2001: 398) bilgisini aktarmıştır.

Sözlü geleneklerine ilişkin ürünler, yazılı kültürün etkisini göstermesiyle birlikte yaygınlaşmaya ve derlenmeye başlamış gerek Türk dünyasında varyantı (eş metin)³ bulunan gerekse de Başkırtların kendilerine has sözlü ürünleri yazılı hâle getirilmiştir.

Başkırt halkının sözlü kültüründe, Başkırtların hayatlarının önemli aşamalarını, sosyal bilincin ve düşüncenin gelişimini yansıtan kahramanlık destanları önemli yer tutmaktadır. Ural-Batır, Akbozat, Zayatülek ile Hıvhlıv gibi Başkırt destanları Başkırt halkının yaratılış ile ilgili düşüncelerini ve mitolojik düşüncelerini günümüze kadar ulaştıran destanlardır. Örneğin, Ural-Batır ve Akbozat Destanları'nın içerisinde bu destanların mitolojik dönemde oluştuğunu gösteren çok sayıda motif ve karakterler vardır. Tüm bunlara ek olarak Başkırt kültüründe, hayvanlarla ilgili küçük destanların örneğine de rastlamaktayız. Akhak Kola, Kara Yurga ve Kunır Buğa (Adıgüzel, 2011: 24) bu destanlardan sadece birkaçıdır.

Yakın zamanlara kadar Başkırtlar, sözlü kültürün hâkim olduğu yaylak-kışlak hayat tarzı içinde, birbirleriyle kurdukları iletişim bağlamında, kendilerini ve çevrelerini anlamlandırıp şekillendirmişlerdir. Bu anlamlandırma sayesinde sahip oldukları bilgi ve deneyimleri “kahramanlık ana temalı” anlatılar aracılığıyla nesilden nesle aktararak kendileriyle geçmişleri arasında destan üzerinden ilişki kurarak bir nevi canlı kültür evleri oluşturmuşlardır.

Başkırt sözlü geleneğinde kahramanlıkla ilgili destanlar genel olarak Başkırt Türkleri arasında “kobayır” kavramıyla ifade edilirler (Sagitov, 1987: 12). Gelenekte dastan, epos, rivayat, legenda, kıssa, hikâyet”, yır ve irtek⁴ terimleri de destan kavramını ifade etmek için kullanılabilir. Yapı bakımından bazı destanlar manzum, bazıları manzum-mensur karışık, bazıları da tamamen mensur özelliktedir. Türk kültür havzasındaki destan geleneğinde görülen çeşitli tip, motif ve kalıp ifadeler, Başkırt destanlarında da benzer şekildedir. Konularını bazen mitolojik algı ve inançlardan, bazen yabancı istilacılara veya iktidar kavgalarına yönelik mücadelelerden, bazen de toplumun içinde yaşadığı sosyal hayattan almaktadırlar (Yıldız, 2019: 26-29; Kara Düzgün, 2007: 8- 15). Bu konuların pek çok destanda iç içe geçtiği de söylenebilir. Örneğin Akbozat Destanı, Ural Batır Destanı'nın devamıdır. Hevben, Yayık'ın torunudur. Yayık ise Ural'ın Katil Padişah'ın kızından olan oğludur.

³Türk boylarının destan kültürlerinde ortak (eş metin) olan birçok destan Başkırt Türklerinde de vardır. Bu destanlardan bazıları, Alpamiş ve Bersin Hılv, Kuzukürpes ve Mayanhüiv, Tahir ve Zühre, Boz Yiğit destanlarıdır.

⁴Atnur ve Kara Düzgün'ün aktardıklarına göre (1996: 3; 2007: 9) Başkırt Türklerinde daha çok tarım, hayvancılık ve avcılıkla ilgili olan bu anlatılara Başkırt Türkleri “irtek” adını vermişlerdir.

Başkurt destanlarının oluşturucusu ve aktarıcısı “sesen”⁵ adı verilen millî anlatıcılardır. Sesenler sayesinde Başkurt Türklerinin bütün maddi ve manevi kültürel değerleri, destan icracıları aracılığıyla günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Sesenlerden başka; Başkurt Türkleri arasında yarı, kumuzcu, akınlar ve kuraycı sıfatıyla anılan kişilerin de, destan ve diğer sözlü edebiyat verimlerinin saklanması ve yaşatılmasında önemli işlevleri söz konusudur (Kara Düzgün, 2007: 11). Başkurt Türklerinin destanları eski zamanlarda yıray ve sesenler tarafından dilden dile aktararak günümüze ulaşmıştır (Sagitov, 1987: 13). Konu ile ilgili Özkan, “*Türk Boylarının Edebiyatındaki ‘Çeçen/Şeşen/Sesen’ Kelimesinin Etimolojisi*” adlı makalesinde şu bilgileri vermektedir:

“Tarihî Kıpçak Türkçesinin devamı olan bugünkü Türk lehçelerinin pek çoğunda çeçen/şeşen/sesen kelimeleri bulunmaktadır. Fakat kelimenin her bir anlamı her bir lehçede birbirinden farklıdır. Başkurt Türkçesinde ise sesen, bir musiki aleti eşliğinde irticaî olarak destan anlatan kimselere verilen addır. Başkurt sesenleri, çeşitli meseleleri, toplumsal konuları türlü toplantılarda dile getiren kimselerdir.” (2002: 611).

Yıraylardan sonra gelen sesenler, özellikleri ve kapsamı bakımından onlar kadar geniş bir sorumluluk, işlev ve yeteneğe sahip değildir. Yıraylar destan döneminin temsilcileri iken sesenler, daha çok edebiyat döneminin temsilcileridir. Halk arasında bahsi geçilen yıraylar hakkında birçok rivayet dolaşmaktadır. Aşağıda adları verilen Başkurt yırayları, Nogay döneminde varlık sürdürmeleri nedeniyle Kazak, Kırgız, Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkleri arasında ortak şairler olarak bilinmektedir. Bunlardan özellikle Habıra Yıray; Kazak, Kırım, Karakalpak ve Nogay Türkleri arasında Sıpara, Sıpra, Supura veya Yıprav adları ile bilinen en ünlü ortak şairlerden biridir (Kara Düzgün, 2007: 13). Pek çok Türk boylarının destan anlatıcılarında olduğu gibi Başkurt Türklerinde de destan icracılarının tek görevi destan anlatmak değildir. Onlar, ulu hanların akıl hocaları ve halkın kanaat önderleridir. Bu yönleriyle Dede Korkut/ Korkut Ata tipinin bir nevi temsilcileridir de denilebilir.

Destanların hem manzum hem de mensur kısımlarındaki “de” kelimesinin tekrarlanması, bu geleneğe özgün bir üslup özelliğidir. Destanların manzum kısımları genellikle 7, 8, 11, 12 heceli kalıplarla ezgili olarak söylenmektedir (Yıldız, 2019: 27). Başkurt destanlarının “irtek” şeklinde söylenenlerinin nazım (şiiresel) bölümü kobayır ritminde yapılmış koşmalardan (hamak) oluşur. “Zayatülek ile Hıvhılıv”, “Alpamişa ile Barsınhılıv”, “Kunır Buga” gibi destanlar bu türe örnektir. Ural Batır, Miney Batır ile Şülgen Padişah, Yulay ile Salavat gibi destanlar ise baştan sonra kobayır biçiminde olup kobayır ölçüsünde icat edilmiş ve bugünlere de o ölçüde ulaşmışlardır (Suleymanov vd., 2014a: 17).

⁵ Türkiye Türkçesinde “Ozan” anlamına gelir.

İncelenen Başkurt destanlarında dikkati ilk önce yer isimleri⁶ (toponim) çekmektedir. Destanlarda yer alan toponimlerin çoğunluğu Başkurdistan'a ya da onun yakınlarındaki coğrafi bölgelere aittir.

Ural Batır destanında “Yenbirde Ata” ile ailesinin yaşadığı yer “dört tarafı denizler ile çevrili bir yerde” şeklinde tarif edilmesine karşın, destan dikkatlice okunduğunda vakaların Hevben ile Zayatüleklerin yaşadığı topraklarda meydana geldiğini söylemek mümkündür. Yamantav ve Yangantav dağları, kahramanın ölümünden sonra oluşmuş Ural Dağı, oğullarının ve erkek kardeşinin oğlu İremel'in Ural Batır'ın elmas kılıcı ile İrendek Dağı'nı delerek ortaya çıkardığı Yayık, İdil, Nöğöş ve Hakmar nehirleri, binlerce yıl öncesinde bile Başkurların atalarının mekân tuttuğu yerlerdir. Akbozat, Zayatülek ile Hıvhlıv ve Miney Batır ile Şülgen Padişah destanlarında mitik sualtı dünyası, sualtı padişahlığı şeklinde tasvirler, Yılıksıkkın Gölü civarında bulunduğu işaret edilir (Suleymanov ve diğerleri, 2014a: 18).

Böylece Ural Batır Destanı'nda adı geçen mitik ülkenin nerede bulunduğunu, olayların nerelerde geçtiğini tahmin etmek mümkün hâle gelir. Destan metinlerinde diğerleri kadar fazla olmasa da Başkurt coğrafyasına uzak toponimler de yer almaktadır. Destan metinlerindeki birçok uzak coğrafya çoğunlukla tarihî kişiliklerin hayat hikâyeleri ve/veya onların seferlerinin anlatımı esnasında görülür.

Hun Hükümdarı Attila, 451 yılının Şubat ayında Tuna ve Ren nehirleri üzerinden Roma İmparatorluğuna girer (Roux, 2008: 73). “*Yalık Bey, Karmanan ile Sermesen*” adlı destanın Yalık Bey'in vasiyetini aktardığı bölümünde, Hun Hükümdarı Attila'nın Roma üzerine gerçekleştirdiği sefer ibret alınacak bir olay olarak anlatılır:

“Büten ilge basıp inëv
Hay, bik yaman.
Gibret alın, fehëm alın
Atılanan.
Şul bababız Kırmıd la
Rimdi alğan,
İñlemeşlëk il tözögen,
Nime kalğan?”

“Diğer ile baskınla girmek
Hey, çok kötü
İbret alın, ders alın
Atilla'dan.
O atamız Kırım'ı da
Roma'yı da almış,
Eni belirsiz il kurmuş,
Ne kalmış?” (Suleymanov vd., 2014b:

350).

2. Başkurt Destanlarında Olağanüstü Tipler

Her din ve/veya her yaşayış tarzı kendi bünyesine uygun tipler yetiştirir. Destan döneminin inanç sistemleri ve yaşayış tarzları da böyledir. Ulusların henüz çocukluk çağı sayılabilecek dönemlerinde olağanüstülük ve epik düşünce sürekli sentez hâlinindedir (Köksal, 1984: 49). Destanlardaki tiplerin motiflerin içerisinde yer aldığını ve motiflere eylem katanın aslında tipler olduğu

⁶ Destanlardaki ayrıntılı toponimler için bkz (Topal, 2019: 247-260).

söylenilebilir. Tip ve motiflerin biçimlenmesinde ise belirli bir ölçü ve kalıp hareketler söz konusudur.⁷ Bu nedenle toplumsal temaşa kavramı, aynı zamanda bilinç arkasında yatan ideal ve ideal olmayan kişi özelliğini meydana getiren ve tasavvur edilen hayalî yapılarıdır. Düşmana karşı alp tipi nasıl ki sosyolojik bir gerçeklik ise zıtlıkların ortaya çıkardığı ifadelerde kaçınılmazdır (Abdurrezzak, 2014: 190). Yani destan motifi içerisinde yer alan kahraman, bir tipe dahil olmuş olur. Edebî eserlerde ise tiplerin tahlili yapılırken içinden çıkılması en zor konulardan biri, “tip” olan unsurların belirlenmesidir. Öncelikle tip olarak düşünülen kavramın benzeri eserler içinde örneklerinin olduğu tespit edilmelidir. Ayrıca, tip kabul edilen unsurun halk nazarında tarihî bir geçmişinin olması ve bu geçmişin içerisinde çıktığı toplum tarafından, zenginleştirilerek yaşatılıyor olması gerekir (Kara Düzgün, 2007: 16). Zira destan kahramanları, mensubu oldukları milletin yaşayış tarzını temsil ederler.

Destanın mitoloji ile olan bağlantısı destan incelemelerinde/araştırmalarında arketip eleştiri/mitsel eleştiri kuramını kullanmayı zorunlu kılar.⁸ Destanlarda yer alan olay, kişi, mekân ve zaman gibi kavramların çözümlenmesinde arketipler motifleri tespit etmek, neden - sonuç ilişkisine dayalı bir çalışma yapılması için gereklidir. Özellikle edebî türlerle ilgili tipolojik çalışmalarda arketipleri belirlemek, çalışılan sahaya ait yerel/hususi ayrıntıların ortaya çıkarılması bakımından önemlidir (Kara Düzgün, 2007: 18). “*İnsanın ruhsal doğumları için birer eylem taşı olan arketipler, ortak bilinçdışında biriken mitik enerji birikimini şimdileştirme ve/veya güncelleme derin bilinçdışı akıntılarını arketipsel semboller vasıtasıyla bilince taşıma özellikleri ile öne çıkararak*”, (Korkmaz, 2015: 23) bir nevi ortak bilinçdışını oluşturan unsurları meydana getirirler. “*Prototip, herhangi bir kategoriye en iyi aktaran bilgi seti; stereotip, bir grup üyesinin karakteri, davranışı hakkındaki inanç; toplumsal sinema, katılımcı ya da gözlemci olarak bireyler tarafından beklenen tutarlı ve birbirine uygun olaylar.*” (Mutlu, 1998, Akt. Abdurrezzak, 2014: 191) olarak açıklanması kalıp ifadelerin stereotip⁹ olarak isimlendirildiğini gösterir.

Çobanoğlu ise tipleri (2018: 104) “*Türk epik destan geleneğinde idealize edilerek topluma örnek olarak gösterilen tiplerin başında başkahraman olan “Alperen tipi”, “Bilge Devlet Adam tipi”, “Kadın tipleri” ve “Hayvan Kahraman tipleri” olarak belirler ve tipler hakkında, “Değişmezler fakat taşıdıkları tipe özgü özellikleri sebebiyle anlatıya yaptıkları katkılarla her birisi insan doğasının bir başka yüzünü temsil ederek destanın adeta bir orkestra gibi*

⁷Destan ve mit arasındaki ilişki üzerinde duran ve “Geleneksel Kahraman Kalıbını ortaya atan Raglan’a göre anlatı ister methiyeden isterse de saf bir inanmadan kaynaklınsın bir kahramanın hayatının tipe uygun hale getirilerek bir şablona sokulmak zorunda olması, mitik olayların gerçek tarihî kahramanların hikâyeleri içine sokulmuş olmasıdır (Raglan, 1998: 137). Bu çıkış noktasından hareketle kahramanların, belirli bir şablon içerisine sokularak oluşturulduğunu ifade edebiliriz.

⁸Kuram ile ilgili bkz (Jung, 2019).

⁹ Kavram ile ilgili geniş bilgi için bkz (Tezcan, 1974).

görülebilecek olan kurgusunun oluşumunu sağlarlar” diyerek tiplerin oluşumunda yukarıda da ifade edildiği üzere belirli bir kalıp ve şablonun etkili olduğunu aktarır.

Anlatmaya dayalı sözlü edebiyat ürünleri, toplumların ortak kültürel değerlerinin bir arada sunulduğu yapıtlardır. Söz konusu kültürel değerler, sözlü anlatılarda kahraman konumundaki karakterler üzerinden yansıtılır ve bu durum “tip”in ortaya çıkmasını sağlar (Fedakâr ve Aksoy, 2019: 106-107). Başkurt Türklerinin kültürel birikimlerini zengin bir şekilde günümüze aktardığını düşündüğümüz bu üç destanın tipleri, içinde yaşadığı toplum ile bütünleşmiştir. Her tip, kendine özgü özellikleriyle bizlere Başkurt Türklerinin, kültürel zenginlikleri hakkında bilgi vermektedir. Bu kültürel birikimi söz konusu destanlarda görmemiz mümkündür ve üç destanda da destan kahramanlarının etrafında örülmüş zengin motifler bulunmaktadır. Ural Batır Destanı, Başkurtlar’ın mitolojik inançları ile birlikte o devrin insanının imgelerini anlatırken Akbozat Destanı, bölgenin kuruluşunu destan kahramanı Hevben üzerinden yaparak Ural Batır’la oğullarının tamamlayamadığı mücadeleyi Ural Batır Destanı’na gönderme yaparak devam ettirir. Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı ise Ural Batır ve Akbozat Destanı’na göre hacimce küçük bir destandır. Ancak konusu bakımından bu destanımız da zengin motifler ile örülüdür. Destan, Zayatülek’in kardeşleri ile olan mücadelesini mitik bir şekilde aktarır.

2.1. Alp-Alperen Tipi

Türk milletinin, tarih boyunca süre gelen sosyal, iktisadî, kültürel ve coğrafi olaylara bağlı olarak geçirmiş olduğu dönemleri en iyi aktaran anlatıların “Alp tipi” kahramanlık anlatıları olduğunu söyleyebiliriz. Bu tip özelliğine sahip anlatılarda yer alan kahramanlar, *“kendi iradeleri veya ego tatminleri için değil, galebe çalmanın kendilerine Tanrı tarafından verilen yaratılış görevi olduğunu düşünerek hareket eder. Buna en güzel örnek Oğuz Kağan’ın ölürken oğullarına Ben Gök Tanrı’ya olan borcumu ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum”* (Günay, 1997: 4) şeklindeki sözleridir.

Alp tipinin kılışal yönü en önemli özelliğidir. Sürekli dolaşım hâlinindedir ve durmak, uyumak, eğlenmek kahraman için ölümdür (Korkmaz, 2015: 26-27). Alp tipinin mefkûresi, içinde bulunduğu mekânı genişletmek ve düşmanlarıyla savaşarak halkı ile birlikte yaşadığı coğrafyada var olma savaşı vermektir. Destan kahramanı, içinde yaşadığı toplumdan veya halktan bağımsız düşünülemez. Bu noktada kahramanın kahramanlıkları, halkın yazgısına bağlıdır.

Alp tipinin alperen, gazi ve velî tipine dönüşümü, Kaplan’a göre (1997: 19) dinler genellikle insanın kendi iradesini ortadan kaldırır; onun yerine Tanrı’nın kuvvetini koyarlar. Dinî vasıflarda maddi kuvvetin yerini manevi kuvvet, ferdî iradenin yerini ilahî irade, alp’ın yerini velî almıştır. Konu ile ilgili benzer bir yorumda Aça bulunmuştur: *“Türk destancılık geleneği üzerine Anadolu’da yapılan incelemelerde Gök Tanrıçılık, Şamanizm, İslâm, Göçebe ve Yerleşik*

Toplum Şartları, İslâm Öncesi ve İslâmî Dönem Türk Destanları, Alp Tipi, Alp-Eren (Gazi) Tipi gibi bazı anahtar kavramların ön plana çıktığını ifade ederek dönüşüme dikkat çekmiştir.”(2000a: 5).

Eski Türk toplumunun kültürel yaşamını aktaran kahramanlık içerikli olağanüstü-fantastik anlatımlar, olağanüstü göksel güçlere, yırtıcı hayvanlara, ülkelerini işgal edip halklarını esir eden dış düşmanlara ve kendi halklarına acı veren hükümdarlara (beylere) karşı yürüttükleri mücadeleleri hikâye etmektedirler (Aça, 2000b: 12).

Başkurt Türklerinin sözlü geleneklerinde önemli bir yere sahip olan Ural Batır Destanı'nın (Suleymanov vd.,2014a: 55-147) içeriğine bakıldığında alp tipi özelliği gösteren kahraman Ural'ın, önüne çıktığı her engeli aştığını görmek mümkündür. Örneğin destan kahramanı Ural'ın önüne çıkan ilk engel, henüz çocuk olmasına rağmen babası ve abisi Şülgen'in Huma kuşunu kesip yemelerine karşı çıkması ile babalarının Ural ve Şülgen'e yırtıcı hayvanların kanlarından sağılan kandan içmelerini yasak etmesi üzerine koyulan yasağı çiğneyen Şülgen'nin kardeşi Ural'a da aynı kanı içirmeye çalışmasıyla çıkmaktadır.

Mitlerin içerik bakımından başlıca özelliklerinden olan “insan olmayan kahramanların dünyasından olmak” eski veya arkaik destanlarda görülen bir özelliktir. Nitekim birçok Türk destanında “insan olmayan” olağanüstü yaratıklarında yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla mitolojik düşüncenin izleri, eski destanlarda daha belirgindir (Çobanoğlu, 2018: 43). Ural Batır Destanı da eski/ arkaik olarak adlandırılan destanlar zümresine dahildir. Destanın içerisinde doğaüstü özelliklere sahip iyi ve kötü güçler ile mitik unsurların ve orta dünyanın sıradan canlılarının bir arada yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Yılanlar Padişahı Kehkehe ve onun insana dönüşebilen yardımcısı yılan Zerkum, devler Padişahı Ezreke, gökyüzünde gelen Akbozat, kuş donuna giren Ayhılıv, bu mitik unsurlardan bazılarıdır.

Alp tipinden, içinde yaşadığı cemiyette kabul gören âdetlere ve kişiliğe sahip olması, inançlı, kültürel inceliklere tâbi ve halkına sadık bir kişi olması gibi beklentiler yer almaktadır. Mert, cesur ve cengâver özellikleri ile destan kahramanı aynı zamanda halkı içinde mücadele edebilmeli ve çıkarılıktan uzak bütüncül bir kişiliğe sahip olmalıdır (Abdurrezzak, 2014: 194). Ural Batır Destanı'nda kahraman Ural, bu özelliklerin hepsine sahiptir. Destan boyunca Ural'ın dürüstlüğü, tarafsızlığı, adaletli oluşu, sadece kendi halkı için değil tüm insanlık için mücadele ettiği görülür.

Gerçek dünyadan mitik dünyaya, gerçek devirden mitik devre ve oradan da gerçek dünyaya geri dönüş konusu işleyen mitolojik destanlar belirli bir sistem oluşturma kurgusu içindedirler. Söz konusu sistem içerisinde her destan kahramanına tüm insanlık adına (yararına) görevler yüklenir (Suleymanov ve diğerleri, 2014a: 19). Ural'a da bu görev nasip olur. Destanda Ural'ın yola çıkış noktasını “ölümü öldürmek” oluşturur. Ama ondan önce destan bir nevi,

insanoğlunun dünyaya tayin edilişi ile başlar. Akabinde ölümü arayan Ural, türlü mücadeleler içerisine girer ve sonunda en büyük engeli aşar. Yenşişme (abıhayat) suyunu kendisi içmeyip “*Tav urmandar yeşerhën, Meñgë ülmes töś alhın/ Dağ ormanlar yeşersin, Ebediyen ölmeyecek renk alsın*” diyerek ölümsüzlüğün tabiatın ebedi olarak doğal halinde bulunması olduğunu anlar.

Akbozat Destanı’nın alp tipi konumundaki Hevben, Ural Batır’ın soyundan gelmektedir. Destan içerisinde Ural Batır Destanı’na gönderme yapılmakta ve bölgenin kuruluşu anlatılmaktadır. Bu durum ilk bakışta Ural Batır Destanı’ndan kopan bir parça gibi görünse de kesin bir iddiada bulunmak mümkün değildir (Kara Düzgün, 2007: 391).

Destanın başında Hevben’in mal-mülk sahibi olma isteği ile hareket ettiğine şahit olunur. Böylece ilk bakışta destanın, Hevben’in kendisine eş bulup bir aile kurmak için verdiği mücadele doğrultusunda devam edeceği düşünülür. Ancak daha sonra Hevben’in, Ural ilinin bahadırı olduğundan bahsedilerek konu özgürlük ve vatan sevgisine getirilir. Böylelikle destanın olay örgüsü değişerek katmerli ve kendi aralarında bağlantılı birçok problemi içine alır (Kara Düzgün, 2007: 392). Bu problemler zincirinin ilk çıkış noktasını geçmiş oluşturur ve bunu geçmişin yansıması olarak sosyal düzensizliğin, adaletsizliğin ve feodalitenin doğurduğu sorunlar takip eder.

Ural Batır’ın, kargaşadan (düzensizlikten) arındırdığı bölgede destanın merkez tipi (Hevben) yiğitliği, dürüstlüğü, yardımseverliği ve adaletli oluşu ile bilinir. Onun payına, kötülük kaynağı Mesem Han’ı öldürerek sonsuz esarete mahkûm edilmiş yedi batırı (bahadırı) kurtararak bozulan sosyal düzeni tekrardan kurmak düşer. Bu yedi batırı kurtarmak için Akbozat’la yola çıkan Hevben, yolda yaralı bir kuşa (Humay) rastlar. Hevben, Humay’a sırrını sorunca aralarında bir konuşma geçer ve bunun üzerine Hevben, Akbozat’ın ağzının köpüğünden alarak, Humay’ın zayıf kanatlarına sürer. İyileşen Humay, Hevben’e “Eger mañ men barhañ, ularzı yavhız urzap ala alahıñ (Eğer benimle birlikte gelirsen onları vuruşmadan/savaşmadan alabilirsin)” der. Karamanın, bu teklifi kabul etmesi söz konusu değildir. Çünkü Türklerin oluşturduğu alp-alperen tipi, bahadırın yaşadığı coğrafya ve toplum ile uyuşmak zorundadır. Bu durum Akbozat Destanı merkez kahramanı Hevben içinde geçerlidir.

Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı ise Ural Batır ve Akbozat Destanı’na göre hacimce küçük bir destandır (Adıgüzel, 1997; Suleymanov vd., 2014a: 315-328). Destanda Zayatülek, altı abisi ile olan çeşitli mücadeleden (*babaları Semer Han onları ava gönderir. Bu avdan her seferinde başarılı olarak Zayatülek döner*) sonra batırlık unvanı alır. Zayatülek’in batırlık unvanı almasında atı Gök Tulpar’ın büyük katkısı vardır. Keza Zayatülek, ağabeyleri ile girdiği her mücadelede atı sayesinde başarılı olur.

“Semer hãndıñ altı ulı,
Sısқан, yomran aldı, ti;
Zayatülek atlı ulı

“Semer Han’ın altı oğlu,
Fare, sincap yakaladı.
Zayatülek adlı oğlu,

Kaňıldatıp kaź aldı, ti,
Torqoldatıp torna aldı, ti,
Bıtkıldatıp huna aldı, ti.”
vd.,2014a:316).

Gaggıldatıp kaz aldı.
Turkıldatıp turna aldı.
Bıtkıldatıp ördek aldı.” (Suleymanov

Destanı iki bölüme ayırmak mümkündür. İlk bölümde, Zayatülek'in hayatı, kardeşlerine karşı zaferi ve alperenlik alması; ikinci bölüm, Zayatülek'in su altı dünyasına gidişi, oradaki maceraları ve geri dönüşüdür. Kahraman hem masal kahramanı hem de batır özelliklerine sahiptir. Zayatülek Semer Han'ın en küçük oğludur¹⁰ ve gerçek bir kahraman olarak kanatlı bir ata sahiptir. Bu at, kahramanı üstüne bininceye kadar iyi bir at görünümünü sergilememektedir. Hıvhılıv ise destanda tamamen masalımsı özellikleriyle tasvir edilir. Kendisi su ülkesinin kızıdır ve ışıktan yaratılmıştır (Adıgüzel, 1997: 7).

Türk destanlarında bulunan geniş Asya steplerinin zorlu iklim şartları, kendi aralarında ve düşmanlarıyla yaptıkları savaşlar, sık sık yıkılıp kurulan devletler, atlı göçebe bir hayat tarzını gerekli kılmıştır. Böyle bir yaşamda beraberinde cengâverlik ruhunu getirerek Türk destanlarında “alp tipi”ni doğurmaya aracı olmuştur (Aslan, 1995 Akt Akyüz, 2010: 171-172). İncelemeye aldığımız üç destanda alp tipinin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: 1.Destan kahramanları ait olduğu halkın gücünü temsil eder. 2. Mücadele etmekten kaçınmazlar ancak göstermiş oldukları kahramanlıklar halkın mukadderatına bağlıdır. 3.Kahramanlar, içinde yaşadıkları toplumun kabul gören kültürel değerlerine sahiptir. Topluma saygılı ve doğruluğu kendilerine ilke edinmiş alp tipi, istenileni veya beklenileni yerine getirmekle görevlidir. 4. Sadece kendi halkı için değil tüm insanlık için mücadele eden alp tipinin karşılaştığı engeller zorlu, dövüştüğü rakipler ise kendilerine denktir.¹¹

¹⁰Burada akla ilk gelen soru neden en küçük kardeşin talihli olduğudur? Örneğin, Ural Batır ve Zayatülek ile Hıvhılıv Destanlarında, Ural, ağabeyi Şülgen'e Zayatülek ise altı ağabeyisine göre daha şanslıdır. Bu konu hakkında Rank, “*Küçük kardeş, anneden en son ayrılan canlıdır. Sonradan onun annedeki yerini almış başka kardeş yoktur. Bu nedenle, anne bedenine geri dönme ve orada kalma sadece onun için mümkündür. Bir bakıma küçük kardeş doğumuyla kendinden büyük kardeşlerini dışarı atmıştır. Onun üstünlüğü son gelen olmasından kaynaklanmaktadır.*” (2017: 109) demektedir. Böylelikle kardeşler birbirinden bir vesile ile uzaklaştırılır. Ayrıca Türk kültüründe küçük çocuk ana-babayla birlikte ailenin evinde yaşayarak hem onlara bakar hem de baba ocağına sahip olarak o ocağın devamı olarak kabul edilir. Bu açıdan bakıldığında da kültürün destanlara yansması olarak da kabul edilebilir.

¹¹ Bu noktada “Alp tipi at”ın varlığından söz etmek gerekir. Destanlarda çoğunlukla at, alp tipinin en büyük yardımcısıdır. Ancak bazen alp tipinin olağanüstü özellikleri, bindiği atta daha fazla görülür ve atın tasviri, destan kahramanının önüne geçer. Bkz. (Akbozat destanı).

2.2.Bilge Tipi

Sosyal konumu, olağanüstü sıfatları, gücü ve insanî vasıfları en üst düzeyde olan, kötülüğe karşı iyilikten yana olumlu nitelikler taşıyan kişi olarak destanlarda karşımıza çıkan akıl danışılan bilge tip, insan aklında olması gerektiği gibi tasarlanmış belli bir kalıba girebilen karakter olarak yer almaktadır. İçinde yaşadığı cemiyetin refahı için çabalayan, yol gösterici, çözümleyici özelliklere sahip bilge tipin özellikle aksakallı ve yaşlı olması, deneyim sahibi olduğuna işaret etmektedir (Abdurrezzak, 2014: 192). Ayrıca Türk destanlarında bilgiye verilen değer de bilge kişilerin şahsında gösterilerek (Bars, 2018: 129) tipin önemine vurgu yapılmaktadır.

Arkaik destan kahramanı, yeraltı veya yerüstü âlemlerine yaptığı yolculuktan kaosu düzene çevirebilecek bilgelikle geri döner. Olağanüstü dünyalara yapılan her yolculuk, kahramanın olgunlaşmasını sağlar. Yapılan bu yolculuklarda kahramanın yaşadığı her tehlike onun gelişimine katkı sağlar. Buna göre Ural Batır Destanı'nda tespit edilen bilge insan tipi şu şekilde sıralanabilir:

Ural'ın Katil Padişahı yenip şöhret aldığı, halkı özgürlüğe kavuşturduğu bölümde Ural ve Şülgen'in karşısına bir ihtiyar çıkıp onlara iki yol gösterir.

“Hulğa kitheñ, yul buyı
Uyın-kölkö tön buyı,
Kaygı-ëtlëk kürmeyëñse,
Barlıgın da bëlmeyëñse,
Rehet yeşey baymayanda”
....”

“Uñğa kitheñ, yul buyı
İlav-hıktav yıl buyı
Yavızlıkta dan alğan
Batşahınan, başkahınan
Kaygı-ëtlëk kürëvsë”

2014a:67).

....”

“Sola gitsen yol boyu
Oyun, eğlence gece boyu,
Kaygı, ızdırıp görmeden
Varlığımı da bilmeden,
Rahat yaşar bollukta”

“Sağa gitsen gece boyu
Ağlama sızlama yol boyu
Kötülükte nam salan
Padişahından, başkasından
Kaygı ızdırıp görücü” (Suleymanov vd.,

2014a:67).

Ural'ın Zerkum'u ölümden kurtardığı, onunla babası Kahkaha Padişah'a gittiği, Sır Sarayı'nı açtığı ve Gölöstan'ı kendine eş olarak aldığı bölümde Ural, evliliğini Ezreke'yi yenene kadar ertelemek ister. Ancak aralarından dünyayı en çok göreni;

“Her yıl gümër bër batır
İlë ösön yaratır.
Bıvın-bıvın ütër ul,
Kilesek bıvın yëtër ul
Hinëñ daniñkalha la,
Kulda geyret bötür ul”

2014a: 88) diyerek Ural'ın evlenmesini sağlar.

“Her yıl ömür, bir kahramanı
El için yaratır.
Nesilden nesile geçecek,
Gelecek nesile yetecek,
Senin şanın kalsa da,
Kolda gayret bitecek” (Suleymanov vd.,

Ural Batır Destanı'nda bilge tip, sadece kahramana yol göstermez. Örneğin Şülgen'in devler padişahı Ezreke'nin onu aldatmasına kanarak Samrav Padişahı'nın ülkesine gittiği ve orada Huma'nın onu sarayın zindanına kapattığı bölümde:

“Şülgen eştë añlağan, Şul ildë barıp kürërge, Ni barını bëlërge Karttan yulın horağan Kart yeşërmey höylegen” (Suleymanov vd., 2014a: 89).	“Şülgen işi anlamış, Bu ülkeyi varıp görmek için, Ne olduğunu bilmek için İhtiyardan yolunu sormuş İhtiyar saklamayıp söylemiş.”
---	--

Ural'ın ihtiyar bilgenin söylediklerinden etkilenecek hayat pınarını ağzına alıp bir damlasını bile yutmadan etrafa serptiği ve yerin canlandığı bölümde bilge tip, Ural'a;

“Bik küp bıvın küržëm min, Bik küp yërže buldım min, His nemenë toymağan, Bër nemenen kırkmağan, Bik küp yërže buldım min, Bala-atahın bëlmege, Ata-balam timegen Osoržo la küržëm min. Atañ hiñe qot birgen, Eseñ hiñe hõt birgen”	“Pek çok kuşak gördüm ben, Pek çok yerde oldum ben, Hiçbir şey duymayan, Bir şeyden korkmayan, Pek çok yerde oldum ben, Çocuğun babasını bilmediği Babanın yavrum demediği Asrı da gördüm ben, ... Baban sana kut vermiş, Anan sana süt vermiş” (Suleymanov vd., 2014a: 134-135) diyerek kahramana dünyada ebedî olmanın ne olduğunun farkına varmasını sağlamıştır.
--	---

Akbozat Destanı'nda bilge tip olarak, ilk önce Taravıl Dede'yi görebiliriz. O, Hevben'in mücadeleye girmesinde yol gösteren ilk kişidir. Bunu babası Sura Batır'ın tüfeğini¹² Hevben'e vermesi ile yapar. Taravıl Dede, Hevben'in ailesinin başına gelenleri bilen ve Hevben'e akıl hocalığı yapan bir tiptir.

Destanlarda kahramanın yardımcısı konumunda olan at, bilim dünyasında çoğunlukla motif olarak değerlendirilir. Ancak incelemeye aldığımız Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhlıv adlı Başkurt destanlarında “at” karşımıza bilge tipi olarak da çıkar. Bunun nedeni olarak atın, destanlardaki konumu ve olağanüstü özellikleri gösterilebilir:

¹²Kara Düzgün, eserinde Taravıl Dede'nin Hevben'e verdiği eşyayı “yay” olarak tasvir eder. Bkz (2007: 386). Destan metninde yer alan eşyanın “yay” olması tesadüfi değildir. Zira ok ve yay “Alperen'in kişiliğini tamamlamasında yardımcı unsurlardır ve bu iki unsur hünerli (usta) ellerde anlam kazanır.” (Köksal, 1984: 152).

“Başkurt destanlarının çoğunda yer alan “at” unsuru çoğu zaman merkezi kahramana denk fonksiyonlara sahiptir. Tip ile motif arasındaki fark ile ilgili olarak Motif Indeks of Folk Literature’nin yazarı Stith Thompson, bir motifin ne anlama geldiği sorusuna gerçekten cevap veremeyeceğini itiraf ederek, motiflerin tam olarak ne olduğunu anlamının da bir farklılık yaratmadığını söyleyerek tip ile motif arasındaki çakışıklığa dikkat çeker” (Kara Düzgün, 2007: 712) demektedir.

Türklerde alp tipi atın varlığını Türk tarihinin yazılı en eski belgelerine kadar indirgeyebiliriz. Bu belgelerin başında Kök Türk Yazıtları gelmektedir. Türk destanlarında özellikle de Başkurt destanlarında yer alan atların önemini kavramak için Türk mitolojisinin içine bakmak yeterli olacaktır. Destanlarda atın alplik işlevi ile ilgili Çınar, (2002: 155) “Destanlarda atın ve alpin önemlilik derecesi hemen hemen eşittir. Dede Korkut’ta yer alan “hüner erin midir, yoksa atın mı?” veya “at kazanır er öğünür” ifadeleri bu gerçekliğin göstergesidir. Bunlar birbirini tamamlayan iki varlıktır. Biri olmazsa diğeri de olmaz. Türklerde atın ölümünün, kahramanın ölümü kadar hüzün ve acıyla karşılandığını ifade eder.” Eski Türklerde at, bir binek hayvanından ziyade kahramanların en yakın silah arkadaşı, en yakın dostu ve bir kahraman olarak gösterilir.

Bu konu da Seyidoğlu ise (1996: 55) “Türk mitolojisine göre şamanı kutsal güçlerin yanına götüren, Tanrılar’ın yanında bulunan at ölümün ve sezginin sembolüdür, gökyüzünde de yeryüzünde de yeri vardır. Gizemli bir âlemi yeryüzünde temsil eden, Şamanın ve insanların en iyi dostu olan at, kişiyi cennete ulaştıracak yolu da bilmektedir.” diyerek atın Türkler arasındaki yerine dikkat çeker.

Akbozat Destanı’na da ismini veren Hevben’in atı Akbozat’ın olağanüstü tasvirine ilk olarak Ural Batır Destanı’nın da Ural’ın, Huma’nın koyduğu şartı geçip onun kız kardeşi Ayhılıv’ı bulup getirdiği bölümde rastlanır.

“Utka töşhe, yanmaştay,
Hıvğa töşhe, batmaştay,
Yël de kıvıp yëtmeştey,
Tavżan-taştan örkmeştey,
İr-yëğëtten bütendë,
Üzëne tiñ kürmesteşey,
Tıphe, tav-taş sorgotop,
Sapha dingëz yarırzay,
Avırlıkta, tarlıkta
Hiñe yuldaş bulırzay,
Kükte tıvıp, kükte üşëp,
Yërze toqom yeymegen,
Ezrekeñëñ dëyëvë
Mëñ yıl kıvıp totmağan,
Eseyëmden birëlgën,
Üzëm höygen yëğëtke

“Ateşe düşse, yanmayan,
Suya düşse, batmayan,
Yel bile yetişemeyen,
Dağdan taştan ürkmeyen,
Er-yiğitten başkasını,
Özüne denk görmeyen,
Tepse, dağı taşı deviren,
Koşsa, deniz yararcasına,
Zorlukta, darlıkta,
Sana yoldaş olabilecek,
Gökte doğup gökte büyüyen,
Yerde nesli olmayan,
Ezreke’nin (devinin)
Bin yıl kovup yakalayamadığını,
Anamdan verilen,
Sevdiğim yiğide

Bire torğan bülegëm
Aqbuz tolpar bireyëm”.

Vereceğim hediyem
Akboz tulparı vereyim” (Suleymanov vd., 2014a: 101).

“*Yërže toqom yeymegen (Yerde nesli olmayan)*” ifadesi Kara Düzgün’e göre: (2007: 719) Akbozat’ın gök katından gönderilen bir at olmasının yanı sıra, at cinsinin de ilk atası olarak kabul edilmesindedir. Akbozat’ın bütün atların atası olduğu tasviri adını verdiği destanda da yapılır.

“Akbatşa tigen atamdñ,
Höyöp mängen atı bar,
Böte yılkı qoto- u”

“Ak Padişah denen babamın,
Sevip bindiği atı var.
Bütün yılkınnın kutu o” (Suleymanov vd., 2014a: 182).

Destanın başında Taravıl Dede’nin yaptığı gibi Akbozat’da Hevben’e yol gösterir. Akbozat, Hevben için hem bir danışman hem de girmiş olduğu savaşlarda yardımcıdır. Özellikle Akbozat Destanı’nda bilge at tipi, özellikleri itibariyle neredeyse destanın merkezî kahramanını Hevben’i gölgede bırakır. Destan boyunca kahramanın hâl ve hareketlerinin belirleyicisi Akbozat’tır. Kahramanın mücadele ettiği sahnelerin hepsinde Akbozat, Hevben’den daha iyi performans gösterir (Kara Düzgün, 2007: 726). Destanda savaş planları dahi Akbozat tarafından yapılır (Suleymanov vd., 2014a: 211). Akbozat’ın destan kahramanı Hevben’in bu denli önüne geçmesi, destanın onun adıyla anılmasına yol açmıştır. Destan metninin bir bölümü tamamen Akbozat’ın tasviri ile doludur.¹³

Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı’ndada bilge tip olarak kahramanın atı Gök Tulpar vardır. Altı kardeşin en küçüğü olan Zayatülek’i Semer Han, kardeşleri ile birlikte avlanmak için ormana gönderir. Yola çıkmak için yılkı sürüsünden en iyi atları ve avcı kuşları alan ağabeyleri, Zayatülek’e “Sana şu yarar!” deyip ak baykuşu verirler. At olarak da kahramanımıza daha olgunlaşmamış boz aygır düşer. Ancak Zayatülek’in ata binmesi ile at, olağanüstü özellikler gösterir (Suleymanov vd., 2014a: 315-327).

Akbozat, gibi Gök Tulparda kahramana yol gösterir ve onu önüne çıkacak tehlikelerden haberdar eder:

“Zayatülek uyurken ağabeyleri atının ayaklarına çivi çakarlar. Böylece düzenlenecek olan yarışta Zayatülek, birinci gelemeyerek avda yakaladığı şöhreti kaybedecektir. Ancak yarış esnasında Gök Tulpar, dile gelerek

¹³Destan kollarının ad almasını, yeterli bilgi ve ustalığa sahip olan anlatıcılar iyi bir anlatma yeri, zamanı ve dinleyiciye sahip olduklarında yapacakları anlatmaya istedikleri genişliği verebilmektedir. Bunun sonucunda da herhangi bir anlatı, zengin süsleme ve abartmalarla genişlik kazanarak destana yeni bir şekil hatta yeni bir isim verebilmektedir (Ekici, 1997: 237) şeklinde açıklayabiliriz.

kahramana durumu anlatır ve ne yapması gerektiğini söyler.¹⁴ Bunun üzerine ağabeyleri onu öldürmek üzere plan yaparlar. Kahramanımızı yine bu saldırıdan atı kurtarır.”(Suleymanov vd., 2014a: 317-318).

Verilen örneklerde görüldüğü üzere Başkurt destanlarında at sadece bir binek aracı olmayıp yeri geldiğinde kahramanı uyaran ve onu kötülüklerden kurtaran en önemli yardımcı rolündedir. Atların verilen özelliklerine bakıldığında onların da kahramanlar gibi idealize edildiği ve olağanüstü özelliklerle donatıldığı görülmektedir. Bu noktada halkın destan kahramanına yüklediği sıradan insandan farklı olma özelliğinin atlara da yüklendiğini görülmektedir.

2.3.Kadın Tipi

Yaratılış mitine bakıldığında Tanrı Ülgen’e kâinatı yaratma ilhamının “Akene” tarafından verildiği görülür (İnan, 1998: 274). Düşüncüyü verenin dışı oluşu kadının, mitik ve kültürel anlamda yerini/önemini gösterir. “İncelenen destanlardan Hevben ile Zoyatülek’in sualtı¹⁵ padişahının kızları ile evlenmeleri monogami ailesi kurmaya bir çaba olarak görülürse Katil Padişah’ın kızının, bir grup erkek arasından Ural’ı eş olarak seçmesi kadın inisiyatifinin başrolde olduğu anaerik düzeni yansıtmaktadır (Suleymanov vd., 2014a: 20). En nihayetinde “...Kadın sözüne kulak asmadığı gün kahramanın ölümüdür.” (İnan, 1998: 276).

Türk medeniyetinde kadınları¹⁶üç şekilde tasnif eden Kaplan, (1997: 41) 1. İslâmiyet’ten önce göçebelik devrinde o, bu devrin ideal erkek tipi olan Alperen tipine yakıştır. Erkek gibi o da ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve icabında düşmanla kahramanca mücadele eder. 2. Yerleşik medeniyete ve İslâmî kültür çevresine dahil olduktan sonra kadın, erkek gibi ve erkekten daha fazla pasif bir karakter arz eder. Toprak ve din, insanları kendilerinden üstün tabiatüstü

¹⁴Bu konuda eş bir metinden edindiğimiz bilgiye göre Zoyatülek’i kardeşlerinin kurduğu tuzaktan Hızır kurtarır. Zoyatülek uyandığı zaman yanı başında ak saçlı, sevimli yüzlü bir ihtiyar görür. İhtiyar ona ben Yüce Tanrı’nın izni ile hayat suyundan içen Hızır’ım der. Kardeşlerin seni çekemiyorlar. Şimdi de sen uyuduğun vakit atının nalına sivri bir çivi çaktılar. Fakat ben sana yardım edeceğim. Sana bir dua öğreteceğim ve ne zaman başın darda kalsa bu dua sana yol gösterecektir. Zoyatülek ihtiyarın öğrettiği duayı okuyarak atının ayağına doğru üfler. Bir anda çivi naldan çıkar ve izi dahi kalmaz (Orkun, 1943 Akt. Köksal, 1984: 175). Büyük bir ihtimalle bu eş metin, İslâmiyet sonrası teşekkül etmiştir. Destan metinlerinde ana metne ulaşmak yerine metnin değerlendirmesini bulunduğu ortama göre yapmak kanaatimizce en doğru olanıdır.

¹⁵ Başkurt destanlarında su altı dünyasıyla ilgili olarak bkz. (Karagöz, 2009).

¹⁶ Türk kültüründe kadın, özellikle tipoloji çalışmalarında daha çok anne, eş, sevgili ve kardeş gibi sosyal konumlarıyla ele alınmış olup alp tipi kadın ve bu kadının tipolojisi hakkında detaylı bir inceleme yapılmamıştır. Göçer evli/yaylak-kışlak bir hayat tarzına sahip olan ve geçim kaynağı hayvancılık ve avcılığa dayanan kadim Türk toplumunun sosyal yaşantısında kadının, öne çıktığı ideal tip konumundaki destanlar da mevcuttur. Bu Başkurt destanlarında görülebildiği gibi diğer destan türlerinde de görmek mümkündür. Türk destanlarındaki kadın tiplerin tespiti ve tahlili için bkz (Fedakâr ve Aksoy, 2019). Ayrıca bkz (Kaplan, 1951).

kuvvetlere bağlar. Bu devirde kadının kahramanca özelliklerini kaybederek bir haz ve aşk mevzuu olduğu görülür. 3. Batı medeniyeti etkisi altına girdikten sonra kadının ilk olarak edebiyatta, sonra hayatta beşeri hakları müdafaa edilir ve tamamıyla erkekle eşit seviyeye getirilir.

Ural Batır Destanı'nda yer alan kadın tipler Yenbike, Katil Padişah'ın kızı, Gölöstan, Huma ve Huma'nın kardeşi Ayhılıv'dır. Ural'ın, Katil Padişahın kızıdan doğan oğlunun adı Yayık, Gölöstan'dan doğan oğlunun adı Nöğöş ve Humay'dan doğan oğlunun adı İdil'dir. Bu kadın tiplerinden biri Ural ve Şülgen'in annesi Yenbike'dir. O, kut taşıyan bir kadındır. Destanın merkezi kadın tipi olmasa da kahramanın annesi olması bakımından Yenbike, önemlidir. Çünkü her kadın anne olabilir ama kahraman annesi olmak kut gerektirir. Destanda Ural ile Şülgen arasında geçen mücadelede Ural'ın ifadeleri, annenin yerini ortaya koyar niteliktedir:

“Esem hötön ıv ittēñ”

.....

“Atam üzēñ totmanıñ

Esem hüzē yokmanı.”

(Suleymanov vd.,2014a: 129).

“Anamın sütünü ağı ettin

....

Babamın sözünü tutmadın

Anamın sözünü dinlemedin”

Ural Batır Destanı'nda kahramanın üç eşinden biri olan Humay, kahramanın uğruna mücadele ederek evlendiği ve en değer verdiği eşidir. Kahramanın yüzüne ait iki eşinin aksine Humay, olağanüstü bir âlemin mensubu olmak ile birlikte destanın merkezi kadın tipi konumundadır (Kara Düzgün, 2007: 667). Destanda Humay'ın güzelliğine birçok yerde değinilir ancak güzelliğini ilk gören Ural'ın ağabeyi Şülgen'dir:

“Şülgen barıñın küzlegen,

Ayırıvsa bërevhēñ.

Ni tiyērgē bëlmegen:

Üzē üšēp, ,il gızēp

Bınday hılıv kürmegen!

....

Eytērhēñ de, bar don'ya

Uğa qarap ēyēlgen”

(Suleymanov vd., 2014a: 96).

“Şülgen hepsini gözlemiş,

Özellikle birine,

Ne diyeceğini bilememiş;

Büyürken (yurt) gezerken,

Böyle güzel görmemiş!

....

Sanki bütün dünya

Ona doğru eğilmiş”

Ural, destanda erginleşmesini Humay'ın sayesinde tamamlar. Humay, Ural'a âşıktır ve sahip olduğu güzelliğin yanında zeki de bir kadındır. Kendisine aşkını itiraf eden Şülgen'e karşı bir oyun kurarak iki kardeşin sınanmasını sağlar. Böylece Ural yiğitliğini bir kez daha kanıtlamış olur. Hem Akbozat'ı hem uğruna mücadele verdiği kadını hem de Akbozat'ın eyerinde bulunan elmas kılıcının sahibi olur.

Homay mayzān yıyğan, ti.

.....

“Huma meydan toplamış

.....

Akbuşunda tuқтаğan,
Böte mayzan hoqlanğan:
Hırtınaeyer halınğan, ti.
Eyërenëñ başına
Almas kılıs tağılğan”
(Suleymanov vd.,2014a: 113).

Akboz orada durmuş,
Bütün meydan hayran kalmış;
Sırtına eyer konulmuş,
Eyerin başına
Elmas kılıç takılmış”

Humay kadar olmasa da Ural Batır Destanı'nda olağanüstü kadın tiplerinden biri de Şülgen'in eşi Ayhılıv'dır. Ayhılıv, Humay'ın küçük kardeşidir ve destanda güzelliği hem Şülgen hem de Ural Batır tarafından betimlenir. Şülgen'in dilinden onun tasviri şu şekildedir:

“Kükte balkıp yemlengen
Yondozzarziñ ayınday;
Hılıvzarziñ bitënde
Ayırım torğan miñëndey,
Tıpheñ-tuğay ülenëñ
Yemlep torğan gölönđey
Hılıvzarziñ hılıvı
Ayhılıvzi kürges te,
Şülgen küzën tēkegen”
(Suleymanovvd., 2014a: 93).

“ Gökte parlayıp ışıldayan
Yıldızların, ayı gibi,
Güzellerin yüzünde
Belirip duram beni gibi,
Kır-kıraç otunu,
Güzelleştiren gül gibi
Güzellerin güzeli
Ayhılıv'ı görünce de,
Şülgen gözünü dikmiş”

Ural'ın dilinden Ayhılıv'ın güzelliği ise şu şekildedir;

“Bër hılıv kül kürgen, ti.
Oşo küldëñ östönđe
Tireley koş yıynalğan,
Böte töške bizelgen
Bër hılıv koş yözgenëñ
Ural ayıra kürgen, ti”

“Bir güzel göl görmüş.
Bu gölün üzerinde
Çevresine kuş yığılan
Bütün renklere benzeyen
Bir güzel kuş yüzdüğünü
Ural açıkça görmüş”

Humay gibi şekil değiştirebilen Ayhılıv, destanda Ural'a kuş şeklinde görünmüştür (Suleymanov vd., 2014a: 102). Ayhılıv, ablası Humay kadar şanslı değildir. O, Şülgen ile evlenmek gafletine düşer. Şülgen'in kötülük dünyasını tercih etmesi üzerine Ayhılıv sonsuz bir kedere sahip olur, yüzü solar. Ayın ışığını güneşten alması, destanda Ayhılıv'ın üzüntüden yüzünün solması şeklinde izah edilir (Kara Düzgün, 2007: 685).

Akbozat Destanı'nda kahraman Hevben'in aşkı Nerkes, soylu bir kızdır. Gölle Padişahı Şülgen'in kızıdır ve destanda olağanüstü bir özellikle betimlenir:

“Kügersën tunım këymeges,
Minë tönđe kürmehhëñ;
Yer tip minë höyerge,
Kuyınıñda tapmañhıñ.

“Güvercin donuma giymeyince
Beni gece göremezsin;
Yar diye beni sevmeye,
Koynunda bulamazsın.

Yërge sıgıp kıvarham,
Nerkes hılıv timehhëñ..
Yër yëğëtëñ yër höyer
Tenë yërzen yaralğan;
Hıv kızınıñ bar yërë
Nurzan, uttan yaralğan.
Koyaş hinë yılıtır,
Minë mayzay irëtër,
Minen aqқан bër tamsı
İlëñkıvzay қorotor”

vd.,2014a: 184).

Yere çıkıp kurusam,
Nerkes güzel diyemezsin..
Yer yiğidini yer sever
Teni yerden yaratılmış,
Su kızının her yeri,
Nurdan, ateşten yaratılmış
Güneş seni ısıtır,
Beni yağ gibi eritir,
Benden akan bir damla
İlini ağu gibi kurutur” (Suleymanov

Akbozat Destanı'nda Hevben'in en büyük yardımcıları atı Akbozat ile Nerkes'dir. Nerkes destanda görüldüğünden itibaren kahramanın yanında olmuş ona yol göstermiştir. Ural Batır Destanı'nda Humay'ın dolaylı veya doğrudan sınava tabi tuttuğu Ural gibi Nerkes de Hevben'i sınava tabi tutar. Onun aşkına ilk seferde karşılık vermez ve Ayhılıv'ı onunla birlikte gönderir. Nerkes'in bu hareketi şüphesiz kahramanın olgunlaşmasına yönelik bir eylemdir:

“Yëğët, azaқ sërëm şu;
Hiñe bumam, unı bël.
Yërze buğan batırğa
Atam birmeh, beñil bul”!

vd.,2014a: 196).

“Yiğit son sırrım şu;
Senin olmam bunu bil.
Yerde olan batıra
Babam vermez, affet” (Suleymanov

Zatülek ile Hıvhılıv Destan'ında kadın tipi olarak Hıvhılıv görülmektedir. Hıvhılıv, insanüstü bir varlıktır ve aslı Göl Padişahı'nın kızıdır. Yani Nerkes gibi sualtı dünyasına aittir.

Ey, yër ulı, hin, zinhar, minë yëbere kür! Min-hıv kızı. Eger hıvzan ayırhañ, minë helek itërhëñ. Ul vaqıtta üzëñ de ülërhëñ!-ti(Ey yer oğlu, ne olur beni bırak! Ben, su kızıyım. Eger sudan ayırırsan, beni öldürürsün. O zaman sen de ölürsün) (Suleymanov vd.,2014a: 318).

Ural Batır, Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhılıv Destanları'nda merkezi kadın tipinde bulunan kadın tipleri, olağanüstü özelliklere sahiptirler. Bu tiplerin özellikleri, Kara Düzgün'e göre: “*Soylu bir aileye mensupturlar, sadakat emsalidirler, olağanüstü güzelliklere sahiptirler, her zaman kahramana yol gösterir, yardımcı olurlar, her biri evleneceği erkeği seçme ve sınavlara tabi tutma hakkına sahiptirler, kahramana yarar sağlayacak olağanüstü eşyaların taşıyıcısıdırlar.*” (2007: 711). Kara Düzgün'ün tespitlerine ek olarak, bu üç mitik destan özelliği taşıyan Başkurt destanlarında kadın tipi, bir kontrol mekanizması olarak görülebilir ve kadın kahramanların destanlarda su perisi ve/veya gökyüzü kızları olarak görülmesi, ölümsüzlük sahibi olmaları, olağanüstü (sihirli) nesnelere taşıyıcıları olmaları anaerkil toplumun etkisi olarak da düşünülebilir.

2.4. Karşı Kahraman (Düşman) Tipi

İyi ve kötü kâinatdaki dengenin göstergesidir. Bu bağlamda alp tipinin sahip olduğu nitelikler, karşı tipin sayesinde ortaya çıkmaktadır. Bu olumsuz tipler sıradan hayatta hilekâr, düzenbaz, dolandırıcı gibi kavramlar ile görülmektedir. Destan metinlerinde ise bu tiplerin bulunması, bir bakıma halkın duygularının destana yansımalarıdır. Ancak destanlarda olması gereken en önemli öğenin mücadele/savaş olduğu göz önüne alınırsa destanlarda iki zıt unsurun yer almayışı düşünülemez. Eğer bir destanda karşı tip yok ise alp tipinin gücünün ve varlığının hiçbir önemi yoktur.

Ural Batır Destanı'nda Ural'ı harekete geçiren, mücadeleye atılmasını sağlayan karşı (düşman) tip "ölüm"dür. Ural'ın yola çıkış noktasını ölümü öldürmek oluşturur.

"Atay, ülmedeçzleheñ
Unı tabıp bulamı?
Tap kiltêrêp totkan huñ
Başına yetêp bulamı?"

"Ata, ölümü arasan,
Onu bulmak mümkün mü?
Denk getirip tutunca
Başını kesmek mümkün mü?"

(Suleymanov vd.,2014a: 60).

Ural'ın ölümü aramak için çıktığı yolda karşılaştığı ilk karşı (düşman) tip, Katil Padişah'tır. Bu karşı tip, Ural'ın erginleşme yolunda yoluna çıkan ilk engeldir. Destanda Katil Padişah, kan dökücü, zulmedici ve kötülükte nam salmış biri olarak tasvir edilir. Destanlarda mübalağa sanatı, genellikle alperen tipini anlatmada/betimlemede kullanılır. Ancak "bu üslup düşman batırlarını tasvir etmede de kullanılır." (İbrayev, 1998: 291). Destan kahramanı büyük bir güç sahibidir ve destanda Ural'ın önüne Katil Padişah'ın dağ gibi öküzü gelir. Bu betimleme öküzün, alp tipi Ural'a denk bir rakip olduğunu gösterir. Nitekim karşı (düşman) tip ne kadar güçlü olursa olsun alp tipine yenilmeye mahkûmdur. Ural, hem Katil Padişahı hem de onun dağ gibi öküzünü yenerek, bozulan düzeni tekrar sağlar.

Ural'ın erginleşme yolunda karşısına çıkan bir diğer karşı tip, ölümden kurtardığı Zerkum'dur. Zerkum yeraltı dünyasına aittir ve Yılanlar Padişahı Kehkehe'nin oğludur. Olağanüstü özelliklere sahiptir ve şekil de değiştirebilir. Destanlarda karşı tip konumundaki düşman tip, alperenin hedeflerini gerçekleştirmesini engellemek amacıyla her türlü yola başvurmada menfi (çıkarıcı) bir fonksiyona sahiptir. Ural Batır Destanı'nda Zerkum, hilebaz bir özelliğe sahiptir ve bu işte ustadır. Öyleki Zerkum, Şülgeni defalarca kandırmıştır. Örneğin, Ezreke'nin sarayında hapsolan Ayhılıv'ı öz kardeşi gibi gösterip Şülgen'i kandırmayı başarır. Destanda Zerkum, Kahraman Ural'ı da kandırarak babasının sarayına götürüp öldürmek ister. Ancak Ural, gereken dersi vererek mücadelesine devam eder.

Karşı (düşman) tiplerin, destanlardaki en temel işlevi, alp tipinin hak ettiği güce ve statüye sahip olmasını sağlamaktır. Nitekim Ural Batır Destanı'nda yer

alan tüm düşman tiplerinin, ağabeysi Şülgen'in bile birincil görevi de budur. Ural'ın ölümü, öldürmek için çıktığı bu yolculukta karşısına çıkan Zerkum ve babası Kehkehe'den daha güçlü bir rakip çıkar: Devler padişahı Ezreke. Bu rakip, Zerkum ve babası gibi yeraltı dünyasına aittir ve devlerden oluşan muazzam bir ordusu vardır.

Yukarıda değinildiği gibi iyi, kötü ile anlamlıdır. Destanda kötülük kavramını Ezreke, iyilik kavramını ise Humay temsil eder. Destanda bu iki kavramın çok önceden beri bir mücadele içerisinde olduğu görülür. Ural Batır Destanı'nın ilk insanlardan¹⁷ başladığı düşünülürse iyi ve kötü arasındaki bu mücadeleyi, yaratılışa kadar götürmemiz mümkündür. Öyleki destanda Ezreke'nin sözleri bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir:

“Aķbużattı alırğa,
Uġa ēyer halırġa
Yel bulmaha, ul attı
Bıl don’yanan yuyırġa
Yētē dēyēv yēberzēm

...

Ular barıp baştırzı,

...

At ularġa kilmenē,
Dēyēvzerēm ġerlēkten
Kirē ilēme inmenē:
Kükte ƣaldı ġur bulıp
Yētēgen tigen isēmde
Meġġēƣaldı ut bulıp
His bulmaha harı atın
Alayım tıp uyladım
Ayżan tıvġan kızı bar,
Şunı urlap ƣaranım.
Ƙızı totƣan bulha la,
Atı bülek bulha la,
Ul at kilmenē
His tēlegēm bulmanı.”

(Suleymanov vd.,2014a: 92).

“Akbozat’ı almaya,
Ona eyer takmaya
Ya olmazsa o atı
Bu dünyadan kaldırmaya.
Yedi dev gönderdim.

....

Onlar gidip ƣıktı,

....

At onlara gelmedi,
Devlerim utancından
Geri elime dönmedi:
Gökte kaldı, rezil olup,
Yedigen denen isimde
Ebedi kaldı, yıldız olup.
Hiç olmazsa sarı atını
Alayım, diye düşündüm.
Aydan doġan kızı var,
Onu ƣalıp baktım.
Kızı tutsak olsa da
Atı hediye olsa da
O at hâlâ gelmedi,
Hiç dileġim olmadı”

¹⁷Güneydoġu Başkurtlarında anlatılan bir mite göre Alp olarak adlandırılan ilk insan bir mağarada güneş ışınlarından doğmuştur. Mağarada içi su dolu bir oyuk vardır ve bu oyukun hatları bir insan şekline benzemektedir. Mağaradaki delikten bu su ƣukuruna güneş ışığı düşer ve bu insan şekli canlanır ve bir çocuk doğar. Önceleri bu çocuk vahşi hayvanlar tarafından beslenir sonra büyüdüġünde ot köklerini yer ve hayvanları avlar. Çok hızlı bir şekilde gündün güne değil de saatten saate büyür. Bu kişi bir gün avlanırken bir geyik görür ve onu okla avlamak istediġinde geyik ona kendisini vurmaması için yalvarır ve çok güzel bir kıza dönüşür. Onlar evlenir, bir sürü çocukları olur ve yeryüzüne dağılırlar. İlk insanlar çok büyük, güçlü, hünerli ve çok uzun bir süre hastalanmadan yaşamışlardır (Aminev, 2013: 91).

“Ezreke, Türk yaradılış mitinde yer alan Erlik ile benzer bir konuma sahiptir. Bütün kötülükleri yönlendiren odur. Destanın son kısmında Ezreke, Kehkehe, Zerkum ve onlara bağlı olan kötü varlıklar, Ural Batır ve oğulları tarafından öldürülür. Ezreke ve Kehkehe'nin cesetlerinden denizi ortadan ikiye bölecek kadar büyük dağlar meydana gelir. Böylece insanlar üzerinde yaşayabilecekleri kara parçalarına kavuşur.” (Kara Düzgün, 2007: 765). Destanda Ural'ın maruz kaldığı kötülükler, kahramana bir ceza olarak düşünülmemelidir. Aksine kahramanın mücadele serüveni boyunca maruz kaldığı tüm kötülükler; onu yüceltir, olgunlaştırır ve epik yolculuğunu tamamlamasında bir araç hâline gelir.

Kahramanlar kimi zaman karşı (düşman) tip ile girdikleri mücadelelerde bir sürpriz ile karşılaşabilirler. “Ural Batır destanında alp tipinin en büyük düşmanı ağabeyi Şülgen'dir.” (Kara Düzgün, 2007: 768). Aslında Şülgen, destanın daha ilk başından beri koyulan yasağı çiğneyerek destandaki konumunu belli etmiştir. Destan boyunca ondan bir hareket ve/veya kötülük beklenmektedir. Nitekim Şülgen, bu beklentiyi boşa çıkarmamış, Ural'ı öldürmek için türlü yollara başvurmuş, bulduğu her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır. Şülgen'in bu zayıflığından yararlanan yeraltı güçleri (Zerkum, Kehkehe ve Ezreke) onu, amaçları doğrultusunda kardeşi Ural'a karşı kullanmaktan geri durmamıştır.

Akbozat Destanı'nın alp tipi olan Hevben'in düşmanı Mesim Han, halkına eziyet çektiren bir handır. Ural Batır Destanı'nda yer alan Zerkum gibi Mesim Han da düzenbaz ve hileci bir düşman tipidir. O, yedi batırı hanlıktan sürerek yönetimi ele geçirir. Bununla da yetinmeyen Mesim Han, Hevben'in babası Sura Batır'ı da hile ile öldürür, annesini de Şülgen gölüne atar. Destanda yaşanan tüm bu olumsuzluklar Hevben'in mücadeleye atılması için gerekli olaylardır. Nitekim destanın başında Hevben, yola aile kurmak, mal mülk sahibi olmak için çıkar.

Destan metninin başında Mesim Han'ın, doğrudan Hevben'in düşmanı olmadığı görülür. O, halkın ortak düşmanıdır. Hevben, ailesinin başına gelenleri ihtiyar Taravıl dededen öğrendikten sonra asıl düşmanlık başlar ve sonunda tüm düşman tiplerinde olduğu gibi Mesim Han da ölür. Halk ise alp tipi sayesinde özgürlüğüne kavuşmuş olur.

Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı'nda ise alptipinin karşı rakip (düşman) tipi, altı kardeşidir. Bu düşmanlığın temel nedeni özlük üveylik ilişkisinden kaynaklanır. Destan metninde Semer Han'ın altı oğlu ilk eşinden, Zayatülek ise ikinci eşinden doğmuştur. Bunun dışında destanda düşman tipinin örneğine pek rastlanmaz.

Başkurt destanlarında yer alan sıradan düşman tipinin belirgin özelliklerini Kara Düzgün, (2007: 794) “1.Genellikle asil bir soyun temsilcisidir. 2.Bu tip, dünya nimetlerinin peşinden koşarken insanî vasıflarını kaybetmiştir. 3.Manevi değerleri yoktur. Yöneticisi olduğu halka zulmeder. Halkın emeğini karşılıksız kullanır. Dolayısıyla, halk tarafından sevilmez. 4.İktidar ve mal-mülk hırsıyla

yapamayacağı kötülük ve hile yoktur” şeklinde sıralar. Biz bu sıralamaya ek olarak incelediğimiz destanlarda, karşı rakip (düşman) tipinin hayatının ve davranışlarının anlık eylemlere bağlı olduğunu, alp tipi gibi bir amaca ve/veya ideale sahip olduklarını (Örneğin Ural Batır Destanı’nda iyiliğin karşıtı Ezreke’nin amacı Akbozat’ı ele geçirmektir) ekleyebiliriz.

Sonuç

İncelenen Başkurt mitolojik destanlarında olağanüstü özellikleri ve destanlardaki işlevleri bakımından dikkati ilk önce at çekmektedir. At, destanlarda genellikle motif olarak bilinmektedir. Ancak at, kimi zaman tip olarak da karşılaşılabilmektedir. Ural Batır, Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhlıv destanlarında görülen Akbozat ve Gök Tulpar isimli atlar, destanlarda tip konumundadır. Özellikle Akbozat Destanı’nda alp tipinin (Hevben’in) atı Akbozat, destandaki işlevi bakımından neredeyse kahramanla eş değer bir konumdadır. Hem Ural Batır hem de Akbozat Destanı’nda yer alan Akbozat’ın tasviri destan metninde oldukça geniş bir yer kaplar. Örneğin, Ural Batır’da Akbozat’ın yeryüzündeki tüm atların atası olduğu aktarılırken Akbozat Destanı’nda bu vurgu daha da güçlendirilir. Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı’nda ise kahramanın (Zayatülek’in) bahadır unvanı almasını sağlayan atı Gök Tulpar’dır. Bu durum bir yandan Başkurtların ata verdiği kıymeti gösterirken bir yandan da Kaşgarlı’nın “At Türk’ün kanadadır” sözünün doğruluk payına yapılan bir yâd etmedir.

Destanlarda yer alan tiplerin özellikleri bize Başkurtların geçmiş tarihi, mitik dünya görüşü, sosyal hayatları, kadına verdikleri değer ve kültürel zenginliklerini ortaya koymaktadır. Özellikle Ural Batır Destanı’nda yer alan coğrafi bölgelerin (yer adları veya toponomi) tasviri Başkurtların yaşadıkları bölgeler hakkında yorum yapmamıza imkân verir.

Destanlarda yer alan alp-alperen tipi, Başkurt geleneğinin gelecek nesillere taşıyıcısı konumundadır. İncelenen destanlarda alperen tipinin olağanüstü özelliklere sahip oldukları görülür. Ancak bu olağanüstü özellikler arasında kahramanların olağanüstü doğumları yer almaz. Konumları itibariyle soylu kişilerdir. En büyük yardımcıları sahip oldukları atları, eşleri ve bilge konumundaki tiplerdir. Alperen tipi, bir destanın olmazsa olmazıdır. Çekirdek vaka, ana tema, bu tipin etrafında şekillenir. Destanda yer alan tüm unsurlar (tüm tipler) kahramanın yolculuğunu tamamlaması için vardır. Bu unsurlardan en önemlisi olan karşı (düşman) tip olmadan kahramanın ne gücünün ne de adının bir önemi vardır. Çünkü iyi, kötü ile anlamlıdır ve destanlarda karşı (düşman) tip, çoğunlukla kahramanın yola çıkış nedenini oluşturur.

Kadın tipi ise incelenen destanlarda ilk olarak soylu, kutlu ve oldukça güzel oluşu ile görülmektedir. İncelenen üç destanda da kahramanların eşlerinin güzellikleri yapılan betimlemelerle dile getirilir. Bu durum, Başkurtların kadına verdiği değeri gösterirken destanlarda kadının eş seçme ayrıcalığının bulunması, verilen bu değerın kıymetini daha da yüceltmektedir. Kadın tipi, incelenen

destanlarda kahramanların sadık eşleri, yardımcıları, akıl hocaları ve destanlarda sahip oldukları statü ile bir nevi destanın kontrol mekanizması olarak görülebilir. Ayrıca Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhlıv Destanları'nda kadın tiplerinin, su perisi olarak görülmesi, ölümsüzlük sahibi olmaları ve olağanüstü nesnelere sahip olmaları anaerkil toplumun etkisi olarak da düşünülebilir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Seyfullah Yıldırım (%50), Yusuf Kenan Bezgin (%50)
Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Abdurrezzak, A. Osman. (2014). Türk Dünyası Mitolojik Destanları ile Kalevala Destanının Tipolojik Açısından Mukayesesi. *Gazi Türkiyat*, 14, s.189-223.
- Aça, Mehmet. (2000a). Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri. *Millî Folklor*, 48, s. 5-17.
- Aça, Mehmet. (2000b). Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki “Âşıklara Mahsus Evlilik” Konusunun Kaynaklarından “Alplara Mahsus Evlilik”. *Millî Folklor*, 47, s.11-21.
- Adıgüzel, Sedat. (1997). Akbozat, Zayatülek ile Hıvhlıv ve Ahkak Kola Destanları Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Adıgüzel, Sedat. (2011). Başkurt Destanı Akbozat'ın Epik Kurallara Göre İncelenmesi. *Millî Folklor Dergisi*, 44, 24-34.
- Akyüz, Çiğdem. (2010). Manas Destanı'nda Alp Kadın Tipi. *Mukaddime*, 1, s. 169-180.
- Aminev, Z.G. (2013). *Epos Ural Batır i Mifologiya Başkir*. Ufa: Dizayn Press.
- Atnur, Gülhan. (1996). Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bars, M. Emin. (2018). Sözlü Gelenekten Elektronik Döneme Bilgelik Dönüşümü: İrkıl Ata'dan Şahin Ağa'ya. *Millî Folklor Dergisi*, 117, s.120-130.
- Bikbulatov, N. V. (2002). Obşciye Svedeniya O Başkirah Etnonim Başkort. *Başkirî Etničeskaya İstoriya i Traditsionnaya Kultura*.Ufa: Nauçnoye İzdatelstvo Başkirskaya Entsiklopediya.
- Çınar, Ali Abbas. (2002). Türk Destanlarında Alp Tipi At. *Millî Folklor*, 56, s.153-157.
- Çobanoğlu, Özkul. (2018). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, Metin. (1997). Anadolu Sahası Köroğlu Kollarının İsim ve Tasnif Meselesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.2, 2, s. 235-240.
- Ekici, Metin. (2002). Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-I. *Millî Folklor*, 53, s.27-34.

- Elçin, Şükrü. (1997). *Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu*. Halk Edebiyatı Araştırmaları I. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fedakâr, Selami, Aksoy, Hüseyin. (2019). Türk Destanlarındaki Kadın Tiplerin Tespiti ve Tahlili: Kırgız Destanları Örneği. *Millî Folklor Dergisi*, 124. s.105-120.
- Günay, Umay (1997). Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili. *Millî Folklor Dergisi*, 37, s.3-12.
- İbrayev, Şakir. (1998). *Destanın Yapısı* (Çev. Ali Abbas Çınar). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İnan, Abdulkadir. (1998). *Makaleler ve İncelemeler I* (3.bs.).Ankara: TTK Yayınları.
- İstoriya Başkörtostana. (1996). (Red. H. F. Usmanov). Ufa: Kitap
- Jung, C. G. (2019). *Dört Arketip*. (Çev. Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaplan, Mehmet. (1951). Dede Korkut Kitabında Kadın. *Türkiyat Mecmuası*. Cilt 9. s.99-112.
- Kaplan, Mehmet. (1997). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara Düzgün, Ülkü. (2007). Başkurt Destanlarının Tipolojisi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- Karagöz, Erkan. (2009). Türk Destanlarında Su Altı Dünyası. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kayabaşı, Onur Alp. (2016). *Destan ve Hükümdar: Türk Destanlarında Devlet ve Yönetim*. Konya: Kömen Yayınları.
- Keskin, Ahmet. (2012). Oğuz Kağan Destan Metninde Kahramanın Takdimi. *Millî Folklor Dergisi*, 96, s. 5-18.
- Korkmaz, Ramazan. (2015). *Yazınsal Okumalar*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Köksal, Hasan. (1984). *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Köprülü, M. Fuad. (1998). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Oğuz, M. Öcal (2000). *Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özkan, İsa. (2002). Türk Boylarının Edebiyatındaki ‘Çeçen/Şeşen/Sesen’ Kelimesinin Etimolojisi. *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.609-617.
- Raglan, Lord. (1998). The Traditional Hero (Geleneksel Kahraman). (Çev.Metin Ekici).*Millî Folklor Dergisi*, 37, s.126-138.
- Rank, Otto. (2017). *Doğum Travması: ve Psikanalizdeki Anlamı*. (Çev. Sabir Yücesoy). İstanbul: Metis Yayınları.
- Roux, Jean Paul. (2008). *Türklerin Tarihi*. (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rudenko, Sergey, İvanoviç. (2001). *Başkurtlar*.(Çev. Roza Kurban. İklil Kurban). Konya: Kömen Yayınları.
- Sagitov, Muhtar. (1987), *Boronço Başkört Kobayırdarı*. Ufa: Başkörtostan Kitap Neşriyeti.
- Sanders, Barry. (1999). Öküzün A’sı –Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi. (Çev. Şehnaz Tahir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Seyidoğlu, Bilge. (1996). Mitolojik Dönemde At. *Umay Günay Armağanı*. Ankara: Feryal Matbaacılık, s.51-57.
- Suleymanov, Ahmet, İbrahimov, G., Ergun, M. (2014a). *Başkurt Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Suleymanov, Ahmet, İbrahimov, G., Ergun, M. (2014b). *Başkurt Destanları III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeşen, Ramazan. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe.
- Tezcan, Mahmut. (1974). *Türklerle İlgili Stereotipler ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Togan, Z. Velidi. (1931). Türk Destanının Tasnifi. *Atsız Mecmua*, 1, s.2-3.
- Togan, Z. Velidi. (2020). *Başkurtların Tarihi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Topal, Sabri. (2019). Günümüz Başkurt Coğrafyasını Aşan Toponimler Üzerine Bir Değerlendirme. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), s.247-260.
- Yeşil, Yılmaz. (2020). Epik Anlatılarda Dönüştürücü Gücün Değişmesi: Kahramanlar ve Normalar. *Milli Folklor*, 128, s. 41-47.
- Yıldırım, Dursun. (1998). *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, Seyfullah. (2017). *Kazak Kahramanlık Masalları*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldız, A. Naciye. (2019). *Türk Dünyası Destanlık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ВЫДАЮЩИЕСЯ ПЕРСОНАЖИ В БАШКИРСКИХ ЭПОСАХ

АННОТАЦИЯ

Эпосы, образовавшиеся под небесным куполом, служили не только зеркалом, отражающим прошлое обществ, в которых они жили, но и культурным декольте и мостом между прошлым и будущим. Эпос, который продолжает развиваться из поколения в поколение в зависимости от устного повествования на этой ступени культуры, стал национальной ступенькой, усваивая особенности каждой эпохи, о которой они рассказывали.

Герои эпоса, один из продуктов устной литературы башкир, расположенный на этой ступеньке, часто находятся в типовом положении, и эти типы действуют вместе с мотивом. Тип действует вместе с мотивом, а черты, которыми он обладает, формируются обществом, в котором он живет. Тогда на основании чего определяются типы текстов эпоса? Основываясь на типах, содержащихся в эпосе о нации, можем ли мы раскрыть мировоззрение, историю и культурную структуру этой нации?

Каждая религия воспитывает людей в обществе, в котором живет, в соответствии с образом жизни общества. Такова эпоха эпоса народов. Эпическое мышление и экстраординарность постоянно взаимодействуют.

С точки зрения смысла, который они содержат в себе, эпос – это тексты, которые переносят мифы и сказания в наши дни. Народные элементы (мотивы), содержащиеся в этих текстах, передают жизнь и мировоззрение

общества. Эта передача может измениться в соответствии с образом жизни и мышления общества, а также часто может быть обеспечена мотивом экстраординарности с помощью типов в тексте эпоса. В конце концов, каждый текст эпоса может создать свой собственный синоним (вариант) или добавить его в него, чтобы обеспечить непрерывность передачи. Благодаря богатому предметному и мотивированному содержанию, ответы на эти вопросы искали в эпосах “Урал Батыр”, “Акбозат” и “Заятулек” и “Хивилив”.

Особенности типов, содержащихся в эпосах, передают нам национальные коды о прошлой истории башкир, мифическом мировоззрении, общественной жизни, ценности, которую они придают женщинам, и культурном богатстве. В частности, изображение географических регионов (топонимов) в Уральском регионе позволяет нам комментировать населенные пункты башкир. Женский тип впервые встречается в изученных эпосах, будучи благородным, счастливым и довольно красивым. Во всех трех изученных эпосах красота жен героев выражается изображениями. В то время как это свидетельствует о ценности, которую башкиры придают женщине, в эпосах наличие у женщины привилегии выбирать супругов еще больше повышает ее ценность. Женский тип можно рассматривать в изучаемых эпосах как своего рода механизм контроля над эпосом с верными женами героев, помощниками, наставниками и статусом, который они имеют в эпосах. Кроме всего этого, в эпосах “Акбозат и Заятулек” и “Октябрь” женщины считаются нимфами, обладающие бессмертием и исключительными объектами, влияющие на матриархальное общество.

Тип альперена в эпосах является носителем башкирской традиции для будущих поколений. В изученных эпосах видно, что тип альперена обладает исключительными свойствами. Но к этим декадентским качествам не относятся необыкновенные роды героев. По своему положению они благородные люди. Их самыми большими помощниками являются лошади, жены и мудрые люди. Тип Альперена – обязательный вариант для эпоса. Основной случай, основная тема, формируется вокруг этого типа. Все элементы (все типы), содержащиеся в эпосе, существуют для того, чтобы герой завершил свое путешествие. Без противоположного (враждебного) типа, который является самым важным из этих элементов, ни сила, ни имя героя не имеют значения. Потому что хорошее имеет смысл с плохим, а в эпосах враждебный тип часто является причиной становления героя. Основываясь на типах этих трех башкирских эпосов, в данном исследовании будут сделаны выводы об истории, мировоззрениях, общественной жизни и культурных ценностях башкир.

Ключевые слова: эпос, традиция эпоса, башкирские эпосы, устная традиция, необычные жанры.

YURT KONULU TATAR TÜRKÜLERİNDE HAYVANLAR

GÜLŞAH YILMAZ*

Öz: Türküler, kültürel belleğin oluşumu ve korunmasında önemli rol oynayan folklor türlerinden biridir. Mensup olduğu halkın hayat felsefesini, tarihi, siyasi, coğrafi koşullarını; üzüntülerini, kederlerini, mutluluklarını yansıtan ve ezgiler eşliğinde günümüze ulaştıran sözlü kültür ürünleridir. İş, oyun, düğün, bayram vb. törenler olmak üzere hayatın her alanında, her döneminde karşılaşılan türküler, insana ve yaşanan çevreye dair çeşitli unsurları bünyesinde barındırır. Bu unsurlardan biri de yazılı ve sözlü edebiyatta geniş yer tutan toplumun ve bireyin etrafında sıklıkla karşılaştığı hayvanlardır. İnsanlık tarihinin başından beri doğanın bir parçası olarak görülen hayvanlar, aynı zamanda insanla da yakın ilişki içerisinde. İnsan hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri olan hayvanlar, türküler aracılığıyla kimi zaman imgesel kimi zaman da gerçek anlamlarıyla duygu ve düşünceleri ifade ederek kültürün yansıtılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında büyük rol oynar. Bu çalışmada Tatar Türklerinin önemli sözlü edebiyat ürünlerinden biri olan türkülerde de geniş yer tutan hayvanlar, yurt konulu türküler bağlamında değerlendirilmiştir. Bu amaçla ele alınan örnekler çerçevesinde 1552 yılından günümüze kadarki süreçte Rusya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Kazan Tatar Türklerinin yurt algısı, vatanlarına karşı hissettikleri duygu ve düşünceleri yorumlanmıştır. Türküler temelinde hazırlanan bu çalışmada türkülerde yer alan unsurlardan biri olan hayvanların metin bağlamında üstlendikleri işlev ve görevler ele alınmıştır. Türkülerde hem mitolojik ve kültürel hem de gerçek anlamlarıyla yer aldığı tespit edilen bu hayvanların -bu bağlamda- Kazan Tatar kültüründeki rolü ve ifade ettiği anlamlar ortaya konmuştur. Elde edilen tespitlerin ardından bu hayvanların türküler bağlamında Kazan Tatar kültüründeki rolü ve ifade ettiği anlamlar açıklanmıştır.

Anahtar Kelime: Tatar, Mitoloji, Kültür, Türkü, Hayvan.

ANIMALS IN TATAR BALLADS ABOUT HOMELAND

ABSTRACT: Folk songs are one of the folklore genres playing an important role in the formation and preservation of cultural memory. They are oral cultural products which reflect the philosophy of life, historical, political and geographical conditions, sorrows, sadness and happiness of the people they belong to and bring them to the present day with melodies. Folk songs that are encountered in all times and areas of

*Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, gulsahyilmaz4048@gmail.com ORCID: 0000-0003-0940-9411

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 30.09.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 13.10.2022)

Doi:10.47089/iuad.1182335

life, including ceremonies such as work, plays, weddings, and festivals, contain various elements related to people and the environment they live in. Having a significant place in written and oral literature, one of these elements is the animals that the society and the individual frequently encounter in their environment. Animals, which have been seen as a part of nature since the beginning of human history, are also in close relationship with humans. Animals, one of the indispensable elements of human life, play a major role in reflecting the culture and transferring it to future generations by expressing feelings and thoughts, sometimes with imaginary and sometimes real meanings, through folk songs. In this study, animals having a significant place in folk songs, which are one of the important oral literature products of Tatar Turks, are analyzed in the context of folk songs with the theme of homeland. For this purpose, within the framework of the examples discussed, the homeland perception of Kazan Tatar Turks, who have lived under the rule of Russia from 1552 to the present, and their feelings and thoughts towards their homeland were interpreted. In this study, which was approached on the basis of folk songs, the functions and duties of animals, which are one of the elements in folk songs, in the context of the text are discussed. The role and meanings of these animals, which were found to take place in folk songs with both mythological and cultural and real meanings -in this context- in Kazan Tatar culture have been revealed. Following the findings obtained, the role and the meanings carried by these animals in Kazan Tatar culture in the context of folk songs are explained.

Keywords: Tatar, Mythology, Culture, Ballad, Animal,

Giriş

Tarih boyunca insanlar hayata dair sosyal ve bireysel pek çok konuda, duygularını dışa vurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu dışa vurum çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu biçimlerden biri de türkülerdir. *Hece ölçüsüyle yazılmış halk ezgileriyle bestelenmiş manzume*, türkü olarak tanımlanmıştır (TS, 2005: 2021). Türk dünyasına bakıldığında türküler, Azb.T.'de *mahnı*, Bşk. T.'de *yır*, Kaz. T.'de *türki*, Krg. T.'de *eldik*, *ır*, *türkü*, Özb. T.'de *türki*, Tat. T.'de *cır*, Türkm. T. *halk aydımı*, Uyg. T. *naşsa*, *koça naşsisi* (Ercilasun, 1991: 908-909) olarak adlandırılmaktadır. Tarihsel çerçevede bakıldığında, bağımsızlığı da esareti de yaşamış olan Tatar Türklerinin her koşulda vatanlarına ve kültürlerine kuvvetli bağlarla bağlı oldukları görülmektedir. Tatar Türkleri, “Savaş sonucu diğer topraklara göç, açlık, zorla Hıristiyan dinine geçirilme, mutlu ve bol kazançlı hayat arama, evlilik gibi çeşitli nedenlerden dolayı yurdunu terk etmek ve doğup büyüdükleri topraklardan uzaklaşmak zorunda kalmış, daha çok Orta Asya, Sibiry ve Kafkasya bölgelerine göç edip gurbette kalmış ve hayatlarının sonuna kadar sıra hasreti çekmiştir.” (Zaripova Çetin, 2008: 213). Yurtlarına karşı hissettikleri bu bağ ve özlem duygusu, Tatar Türklerinin diğer sözlü kültür ürünlerine yansıdığı gibi türkülerine de yansımıştır. Söz konusu türkülerde Tatar Türklerinin yurtlarına karşı hissiyatları, ana baba, memleket özlemi, yurtlarının içerisinde bulunduğu durum yansıtılırken çevre tasvirleri de yer almaktadır. “Sovyetler Birliği (1917-1991) dönemine ait uzun ve kısa halk cırları ile edebî cırlarda Tatar Türklerinin yurtları olan ve bu dönemde özerklik kazanmış olan Tataristan'a bağlılıkları ile sevgileri bildirilerek, Tataristan şehirlerine,

akarsularına, göllerine ve dağlarına vb. övgüler söylenir” (Şahin, 1999: 305,306). Söz konusu türkülerde duygu ve düşünceleri aktarma aracı olarak Tatar halkının kültürel hayatında ve mitolojisinde önemli bir yere sahip olan hayvanlar da kullanılmıştır. “Hayvanların bazı belirgin özellikleri, onları insanların düşünce ve his dünyalarında önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Bu durum toplumlarda bazı hayvanların gelenek, görenek ve inanç ögesi olmasına neden olmuştur” (Yarullina Yıldırım, 2012: 67). Çalışmada Erdal Şahin’in Yurt Konulu Tatar Cırları (Şahin, 1999) adlı eserindeki metinlerden yararlanılmıştır. Transkripsiyonlu metin birebir alınırken aktarılmış metinler gerekli görüldüğü durumlarda asgari düzeyde değişiklikler yapılarak kullanılmıştır. Yurt konulu Tatar türkülerinde *argamak* “küheylan”, *akbüz at* “doru at”, *kolın* “tay”, *koş* “kuş”, *sandugaç* “bülbül” (*bilbil balası* “bülbül yavrusu”), *kügerçen* “güvercin”, *karçıga* “atmaca”, *kaz* “kaz”, *kekük* “guguk kuşu”, *kiyék koşları* “yaban kuşları”, *akkoş* “kuğu”, *karlıgaç* “kırlangıç”, *pibék* “tavus kuşu”, *turna* “turna”, *turgay* “turgay”, *akçarlak* “martı”, *börkét* “kartal”, *ak kübelek* “beyaz kelebek”, *balık* “balık”, *kondız* “kunduz”, *ayu balası* “ayı yavrusu”, *kiyék* “geyik”, *arıslan* “aslan” gibi hayvanlar tespit edilmiştir. Söz konusu türkülerde tespit edilen hayvanlar, *At Türleri*, *Kanatlı Hayvanlar*, *Suda Yaşan Hayvanlar*, *Vahşi Hayvanlar* olmak üzere dört ana başlık altında toplanmıştır. Türküler bağlamında ele alınan hayvanların mitolojik ve kültürel değerleri üzerinde durulmuştur.

1. At Türleri:

At, Türk dünyasının ortak mitolojik motiflerinden biri olan at, günlük hayatta da insanların en büyük yardımcılarından olmuştur. “At, pek çok halkların mitlerinde, halk edebiyatında ve yazılı edebiyatta güneş, aydınlık, hız, mutluluk ve aynı zamanda kader ve ölüm, öbür dünyaya geçiş simgesidir. Hayvanlar arasında yeri neredeyse kutsal olan, en yüksek mertebeli ve mitik kahramandır at.” (Yarullina Yıldırım, 2021: 68). Tatar halk anlatılarında karşılaşılan; kahramanın atını seçmesi, atın dile gelip konuşması, kahramanın düştüğü zor durumlarda atının onu kurtarması, atların şahsiyet atfedilerek isimlendirilmeleri ve zaman zaman altı başlı veya altı ayaklı olarak tasavvur edilmeleri gibi hususlar Tatar mitolojisinde de atın önemli bir yeri olduğunu göstermektedir (Yıldız, 2017: 183).

Eski Türkçeden itibaren tarihî ve çağdaş lehçelerde bulunan at, renklerine ve türlerine göre Türkçenin tarihi boyunca pek çok kelime ile ifade edilmiştir: ak at, boz at, toruk at, kewel at, arkun vb. (Abik, 2009: 2). Kazan Tatar türkülerine bakıldığında da duygu ve düşünceleri ifade etmek için *argamak*, *akbüz at* ve *kolın* gibi çeşitli niteliklerine göre farklı isimlendirmelere sahip at çeşitlerinin kullanılmış olduğu görülmektedir.

Argamak: Kazan Tatar Türkçesi sözlüğünde, *çok hızlı koşan at, küheylan* (Öner, 2015: 33) şeklinde tanımlanan *argamak*, çağdaş Tatar dilinde hızlı koşu atı anlamında kullanılmaktadır. Tatar halk edebiyatında ve yazılı edebiyatta

karşımıza çıkan *argamak*, R. G. Ehmetyanov'un ifadelerine göre, Tatar, Başkurt ve Rus dillerinde genel Türkçe sözcük olarak güzel, soylu, görkemli bir bayram töreninde kullanılan Arap atı anlamında kullanılmaktadır. Zamanla mitolojik manasını kaybeden bu kelime, İdil boyundaki bazı halkların dilinde mitolojik manasını korumaya devam etmektedir. Mari dilinde, su iyelerine kurban olarak sunulan at; Çuvaş dilinde de kurban edip suya atılan atın resmi *arhamah* şeklinde adlandırılmaktadır. Kelimenin mitolojik içeriği etimolojisiyle bağlantılı değildir Ünlü dilci etimolog E. V. Sevortyan'a göre kelimenin ortaya çıkışı Tuva dilinde, argo, Kırgızca argı "büyük adımlarla koşmak manasına bağlanmıştır. At suretini kurban etmek ise eski Çin ve Moğollarda görülür. Moğol dilinde bu at resimleri "hoy mori" (moren) "hava atları" diye isimlendirilirler. Moğolların inançlarına göre öteki dünyada onlar bu atlara binip gezecekler (Urmançı, 2008: 118). Kazan Tatar Türklerinin atasözü, destan, destani şiir ve türküleri başta olmak üzere birçok sözlü ve yazılı kültür ürünleri aracılığıyla günümüze kadar ulaşan *argamak*, türkülerde memleket özlemine anlatmada yardımcı unsur olarak kullanılmıştır.

*Arganagım ülen, hay, aşamıy, / Başınnan uk nuktasın taşlamıy; / Kaya gına barsañ da bér koyaş, / Tugan-üsken illerge oşşamıy. "Argamağım ot, hey yemez / başından da dizginini atmaz / Nereye gitsen de bir güneş, Ama bizim yurda benzemez" (Şahin, 1999: 114). Yaşam bir şekilde devam etse de hiçbir şeyin memleketinde özgür yaşamının yerini tutamayacağı mesajı verilen *Arganagım* başlıklı türküde *argamak*, Tatar halkını temsil etmektedir. Bu türküde *argamak* vasıtasıyla Tatar halkının Rus hâkimiyeti altındaki hayatı ve duydukları memleket özlemi açıkça görülmektedir.*

Akbüz at (Doru at): Türkiye Türkçesindeki karşılığı, bir yaşına kadarki tay (Öner, 2015: 297) olan *akbüz at* Tatar ve Başkurt destanlarında kahramanın mucizevi atı ve yardımcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. "Akbüz at, kanatlı, uçabilen ve konuşabilen efsanevî tulpardır. Bu at, Ural Batır adlı Başkurt kahramanlık destanındaki başkahraman Ural Batır'ın atıdır. Akbüz at, sahibinin başı dertte olduğu zaman, sahibinin onun yelesinden ve kuyruğundan aldığı kılıardan birisini yakınca göz açıp kapayıncaya kadar imdadına koşmaktadır. Akbüz at, destanda kahramanın en önemli yardımcısı olup, gerektiğinde akıl vererek yol göstermekte, gerektiğinde ise onunla birlikte düşmana karşı savaşmaktadır. Akbüz at'ın ağızındaki köpük, yaralara sürülünce hemen yarayı iyileştirmektedir." (Karagöz, 2009: 108). Tatar ve Başkurt halklarının anlatmalarında, kahramanın güvenilir yardımcısı akbüz at, onun geçmişini, bugününü ve geleceğini de çok iyi bilmesiyle dikkat çekmektedir (Urmançı, 2008: 57). Akbüz at, aynı zamanda Tatar Türklerinin sözlü kaynaklarında ve yazılı edebiyatında kanatlı at olarak geçmektedir (Yarullina Yıldırım, 2021: 69). Akbüz atın ortaya çıkışı atın eski totemistik inançlara dayanan kutsallığının yanında beyaz rengin de Türk halkları arasında kutsal sayılmasıyla açıklanabilir. Türk halkları tarih boyunca ata maddi ve manevi değerler yüklemiştir. Beyaz renge bakıldığında da yine halk arasında saflığı, masumiyeti, iyiliği temsil

etmektedir. Türk halklarında insanın en önemli dönüm noktaları olan doğum ve ölüm ritüellerinde beyazın önemi açıkça görülmektedir. Yeni doğan bebeğin mutlu, huzurlu, hayırlı bir ömür geçirmesi dileğiyle beyaz pamuk kumaşa sarılarak kundaklanması ve ölerek dünyadan ayrılan kişi için bu ayrılışın kolay gerçekleşmesi ve gittiği yerde iyiliklerle karşılaşması için ak kefenlere sarılarak defnedilmesi, beyaz rengin önemini ispatlar niteliktedir.

Destanlarda kahramanın, güvenilir yardımcısı olan akbüz at, atasözleri ve efsanelerde ise çok zor ve karmaşık yolları geçmesiyle karşımıza çıkar (Urmançı, 2008: 57). *Akbüz atka ciz kamçı*. “Akbüz ata prinç kamçı”; *Akbüz atlar, asıl zatlar tézgén salıp uynamıy*. “Akbüz atlar, asil zatlar dizgin takıp gezmiyor.” (İsenbet, 2010: 486).

Türkülerde de *akbüz at* imgesi söz konusu art anlamlarıyla kullanılmıştır. Yurt konulu Tatar türkülerinde yer alan *Agiydélkeylernéñ, ey, buyında / Akbüz atlar yöriydér aşılkta; / Tugan-üsken ilden bér ayırılgaç, / Bulmy iken tiz gene kaytıp la*. “Agiydil’in ay boyunda / akbüz atlar gezer ekinde; / Memleketten bir ayrılınca, / Olmazmış tezden dönüş de.” (Şahin,1999: 142) dizelerinde vatanından ayrılmak zorunda kalan kişinin doğup büyüdüğü yerlerdeki güzelliklere işaret ederken tarih boyunca her zaman özgürce dolaşan halk arasında ilahî sayılan akbüz atlardan faydalandığı görülmektedir. Türk halklarının destan geleneğinde kahramanın atı, ilahî, gökten inmiş tılsımlı bir varlık olan akbüz atın vatanı sembolize eden Agıdil boyunda koşup gezmesi, vatan topraklarında özgürce yaşanan günlere işaret etmektedir. Türküde mitolojik anlamının yanında gerçek anlamıyla da kullanılan akbüz at hem Tatar tarlalarında özgürce dolaşan kır atları hem de milletin özgürlüğünü temsil etmektedir.

Kolın (Tay): Bir yaşına kadarki tay anlamındaki *kolın*, Tatar Türklerinin yaşadıkları coğrafyadaki huzurlu hayatını ve yurtlarının güzelliğini anlatırken gerçek anlamıyla kullanılmıştır. *Min dönyaga kilgenmén, / Yılağanmın, kölgenmén, / Kolın sıman yörgenmén, / Basularga çıkkannmın* “Ben dünyaya gelmişim, / Ağlamışım, gülmüşüm, / Tay gibi koşmuşum, / Tarlalara çıkmışım.” (Şahin, 1999: 212).

2. Kanatlı Hayvanlar

Yurt konulu Tatar türkülerinde, vatanın kutsallığı ve özgürlüğün önemiyle birlikte vatan toprağında özgürce yaşanan günlere duyulan özlem yansıtılırken kanatlı hayvanlardan sıklıkla faydalandığı görülmektedir. Türkülerde, *sandugaç* “bülbül / *bilbil balası* (bülbül yavrusu)”, *kügerçén* “güvercin”, *karçıga* “atmaca”, *kaz* “kaz”, *kekük* “guguk kuşu”, *kiyék koşları* “yaban kuşları”, *akkoş* “kuğu”, *karlıgaç* “kırlangıç”, *pibék* “tavus kuşu”, *turna* “turna”, *turgay* “turgay”, *akçarlak* “martı”, *börkét* “kartal” olmak üzere on üç kuş türüne rastlanmakla birlikte genel adıyla *koş* “kuş” da işlek olarak kullanılmıştır. Kuş türleri dışında türkülerde karşılaşılan tek kanatlı hayvan, halk hafızasında pozitif bir algıya sahip olan böcek türlerinden (*ak*) *kübelek* “(beyaz) kelebek”tir.

Koş (Kuş): Tatar folklor ürünlerine bakıldığında kuşların insan gibi konuştuğu ya da don değiştirme motifinin genellikle kuşlar vasıtasıyla karşımıza çıktığı görülmektedir. Kuş, uluslararası mitolojinin son derece popüler olan, çok çeşitli tezat vazifeleri yerine getiren, kutsallık, göğün ruhu, gök gürültüsü, güneş, rüzgâr, bulut, özgürlük, büyüme, hayat, canlılık, doğurganlık, zenginlik, yükseliş, ilham, peygamberlik, falcılık / kehanet, kozmik alanlar arasındaki münasebetler ruh vb. şeylerin sembolüdür. Bu, çok eski zamanlarda üst paleolitik devirde ortaya çıkmıştır. Bu konuda bilim adamları, çeşitli mağaralarda çizilmiş kuş resimlerini değerlendirmektedirler. Dünya mitolojisinde de kuş ve kuşlar hakkında çok zengin malumatlar yer alması (Urmançı, 2009: 161) kuşun kültürel ve mitolojik önemini göstermektedir.

Tatar Türkleri arasında genel olarak insan ve kuş arasında temel bir fark olmadığı inanıldığı için birbirlerine dönüşürler. Ayrıca Tatar Türkleri arasında kuşların başka bir dünyanın vekili oldukları görüşü de yaygın bir inançtır (Urmançı, 2009: 161). Kuş, haber taşıma motifi ile çeşitli halkların hem halk folklorunda hem de yazılı edebiyatında geniş yer tutmaktadır. Tatar folklorunda kuşlar genellikle insanla pozitif anlamada ilişki içerisindedir ve insanlara her zaman yardım ederler (Urmançı, 2009: 162).

Argamağım başlıklı türküde *Ubalarnıñ küksél buylarında / Asıl koşlar oça kağıp; / Bér cirlymin, duşlar, bér yılımin, / Tugan-üşken ilné sağıp.* “Tepelerin göğümsü boyarında / Güzel kuşlar kanat çırpıp; / Bir türkü söylerim, dostlar bir ağlarım, / Ben kendi yurdumu özleyip.” (Şahin, 1999: 115) dizelerinde kuşlar gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Béz Barası Yullar Ozındır “Bizim Gideceğimiz Yol Uzundur” türküsü askere gitmek için memleketinden ayrılan Tatar gençlerinin ağzından söylenmektedir. Baş kınamay kiygen kırnka bürék, / Almageçkay kungan koş kébék; / *Tugan-üşken cirém, yörgeñ yulum, / Yokılarday kürgen ley töş kébék.* “Başıma giydiğim küçük borküm, / Elma ağacına konan kuş gibi; / Memleketim, yürüdüğüm yolum, / Uykularımda gördüğüm düş gibi.” (Şahin, 1999: 116) dizeleri Çarlık döneminde yirmi beş yıl askere giden gençlerin memleket özleminin dile getirildiği türküde kuş, geleneksel Tatar baş giyimi olan börke benzetilmek için kullanılmıştır.

Béznéñ Cirler Gölbakçaday “Bizim Yerler Gül Bahçesi Gibi” başlıklı türküde *Oçıp la, koşkay, sin barasın, / Barmıysıñmı béznéñ cirlerge? / Bara kalsan béznéñi ey cirlerge, / Selam eyt sin béznéñ illerge* “Uçarak da kuşum sen gidersen, / Gitmiyor musun bizim yerlere? / Eğer gidersen bizim ey, yerlere, / Selam söyle sen bizim ellere.” /... / *Béznéñ ilge oçsañ, ey koşkayım, / Bik matur cirler küürsésñ; / Azık-ciméñ temle bulır sinéñ, / Ak mamuktan oya ürersésñ* “Bizim memlekete uçarsan, ey kuşum. / Pek güzel yerler görürsün, / Azık yemin lezzetli olur senin, / Ak pamuktan yuva kurarsın.” (Şahin, 1999: 117) ve *Koşlarım kaya oçasız, / Elle béznéñ illerge? / Oçsağız béznéñ illerge, / Selam néçke billerge.* “Kuşlarım nereye uçarsınız, / Yoksa bizim memlekete mi? /

Uçarsanız bizim memlekete, / Selam söyleyin ince bellere” (Şahin, 1999: 183) dizelerinin yer aldığı vatanından ayrı düşen kişinin duyduğu özlemin anlatıldığı bu türküde kendisinin gidemediği memleketine özgürce gidebilecek kuşlar vasıtasıyla selam göndermesi ve orada rahat ve mutlu şekilde yaşayabileceğini söylemesi, doğal zenginliklere sahip vatanda özgürce yaşanan huzurlu günlere duyulan özlemi işaret ediyor. Burada kuş gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Tugan Yagım “Memleketim” türküsündeki *Agiydélkey suvi saf çakta, / Ak çabaklar uynap yözedér; / Kanatlı koş kayta yazlar citse, / Kanatsızlar niçék tüzedér*. “Agiydil'in suyu temiz olduğunda, / Ak çamçalar oynayarak yüzer; / Kanatlı kuş döner bahar geldiğinde, / Kanatsızlar nasıl sabreder.” (Şahin, 1999: 246) dizelerinde ise kanatlı kuşlar gerçek anlamda kullanılırken kanatsız kuşlar memleketinden ayrı kalan Tatar Türklerini temsil etmektedir.

Çulpan Zaripova Çetin'in *Epistolyarnoye Soderjaniye Korotkih Pesen Kazanskih Tatar* “Kazan Tatarlarında Mektup İçerikli Maniler” adlı çalışmasındaki tespitine göre vatan özlemi konulu manilerde de Tatar halkının hayatında yer alan ve halk edebiyatında da önemli yere sahip olan kuşlar *turgay* “turgay”, *bilbil* “bülbul”, *akkoş* “kuğu”, *kır kazı* “yaban kazı” ve *laçın* “laçın”, vatani hatırlatan bir unsur olmakla beraber gurbette kalan kişinin selamını vatanına götüren arabulucu görevini de yapmaktadır (Zaripova Çetin, 2013: 2656).

Kiyék Koşları (Yaban Kuşları): Sözlükte vahşi, yabani kuş olarak tanımlanan *kiyék koşları* “yaban kuşları” (TTAS, 1979: 92), *Sukalagan Cirler* “Sürülen Yerler” başlıklı türküde gerçek anlamda kullanılmıştır. *Köméşten miltuklar min koydurdım, / Kiyék koşlar gına atırğa; / Bér hodayım nasıyp iter miken / Tugan-üsken ilge kaytırğa?* “Gümüştten tüfekler ben yaptırdım, / Yaban kuşları vurmak için; / Bir Tanrı'm nasip eder mi / Memleketime dönmeyi?” (Şahin, 1999: 135). Türklerin eski vatani Hangay'da zamanında yaban kuşlarının epey fazla olduğu bilinmektedir (Ehmetyanov, 2015: 410). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda memleket özlemini yansıtan söz konusu türküde gerçek anlamda kullanılan *kiyék kuşları* aracılığıyla Tatar Türklerinin bulunduğu coğrafyadaki doğal yaşamdan izlerle karşılaştığı da açıktır.

Akkoş (Kuğu): Türkiye Türkçesindeki karşılığı “kuğu” (Öner, 2015: 27) olan *akkoş* dünya mitolojisinde geniş bir yer tutan, çeşitli sembolik ve mitolojik anlamlara sahip olan motiflerden biridir. Türk Tatar mitolojisinde masallarda, halk türkülerinde ve yazılı şiirlerde kuğu, temelde şiirsel sembolik imge olarak korunmuştur (Urmançı, 2008: 67). Tatar atasözlerine bakıldığında kuğunun kutsallaştırıldığı, mukaddes bir varlık olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Kısa türkülerde ise kuğu imgesi genellikle, saf, kutsal, hüznü hatta facialı bir aşkın sembolü olarak kullanılır (Urmançı, 2008: 68). Kuğu imgesi, bugünkü Tatar edebiyatında da en popüler şiirsel imgelerden biridir. Edebî ürünlerde onun çeşitli mitolojik vazifeleri de yansıtılır. Kuğunun büyük çoğunlukla ayrılık, kaygı, hasret, özlem -hatta- belirli bir derecede facia ve kader gibi mitolojik

kategorilere de bağlandığı görülmektedir. N. İsenbet, kuğunun Türk halklarının mitolojisinde kutsal sayıldığını belirtir. Kuğu, dünya mitolojisinde de popüler imgelerden biridir. Eski toplumlarda kuğu; Apollo, Zeus, Orpheus, Brahma, Saraswati vb. tanrı ve tanrıçaların yanında tasvir edilmiştir (Urmançı, 2008: 69-70).

Şavlama Kamış “Hışırdama Kamış” başlıklı türkünün *Havalarda oçkan akkoşlarınıñ / Avızları tulı asıltaş; / Seferlerde yörgen yégétlernéñ / Yörekeyé dertlé, küzé yeş.* “Havada uçan kuğuların / Ağızları dolu kıymetli taş; / Gurbete çıkan gençlerin / Yürekleri dertli, gözleri yaş” / ... / *Havalarda oçkan akkoşlarınıñ / Kavrıyların aldım kaleme; / Emanet ciberérge yuktır helém, / Razıy bulırsıñını selamge?* “Havada uçan kuğuların / Kanatlarını aldım kalem yapmaya; / Emanet gönderecek yok hâlim, / Razi olur musun selama?” (Şahin, 1999: 136) dizelerinde kuğu imgesi gerçek anlamda kullanılırken mitolojik anlamlarına da göndermede bulunulmuştur.

Yeşe Respublikam “Yaşa Cumhuriyetim” türküsünde *Akkoşlar çuma küllerge, / Bulbul kuna göllerge; / Cırlıy-cırlıy béz barabız, / Aldağı şat könnerge.* “Kuğular dalar göllere, / Bülbüller konar güllere; / Türkü söyleyerek biz gideriz, / Gelecekteki mutlu günlere” (Şahin, 1999: 157) dizelerinde kuğu gerçek anlamıyla kullanılmaktadır. Burada Tatarların yurtlarındaki doğal hayat anlatılırken gelecek bağımsız günlere umutla bakıldığı görülmektedir.

Rusya İmparatorluğunun 1552-1917 dönemine ait yurt konulu kısa halk cırlarında da kuğu; *Ay-hay akkoş, matur koş, / İké eylen de monda töş; / Kanat oçiña hat kuyam, İlem kayda, anda töş.* “Ay hay, kuğu, güzel kuş, / Biraz gez de buraya kon; / Kanat ucuna mektup koyayım, / Memleketim nerede, oraya kon” (Şahin, 1999: 175) dizelerinde geçmiştir. Bu dizelerde kuğu imgesi kaygı, hasret, özlem işareti olarak kullanılmıştır (Urmançı, 2008: 68).

Pibék (Kız kuşu): Başındaki tüyü taç gibi kabaran, uzun ayaklı, güvercin büyüklüğündeki bir saz kuşu (TTAS, 1981:215) olan *pibék* Türkiye Türkçesinde “kız kuşu” (Öner, 2015: 380) olarak isimlendirilmektedir. Bu kuş, Türkülerde gerçek anlamıyla ve Tatar Türklerinin yurtlarının doğal zenginlik ve güzelliklerini yansıtmada yardımcı unsur olarak kullanılmıştır. *Oçalar koşlar, oçalar / Urtada moñlı pibék; / Tugan ilden çıgıp kitték / Kanatsız koşlar kébék.* “Uçar kuşlar, uçar / Ortada ezgili kız kuşu; / Yurdumuzdan çıkıp gittik / Kanatsız kuşlar gibi” (Şahin, 1999: 184).

Sandugaç (Bülbül): Bülbül, karşılıksız sevginin ve derin bir aşkın sembolüdür. Bunun sebebi, bülbülün ilkbahar günlerinde özellikle güzel ve etkili bir şekilde öten bir kuş olmasıdır. Bülbül öttüğünde hiç kimse kayıtsız kalmaz. Bülbül ötüşü bir yandan neşe, şans ve mutluluk getiren bir motifken diğer yandan da bahtsızlık, hüznün, kaygı ve facianın sembolüdür. Ayrıca bülbülün gelecekte gerçekleşecek bahtın da habercisi olduğu kabul edilir. Ancak bu kuş tipindeki zıtlık daima korunur (aşk, sevdiğinden ayrılma ya da onu sonsuza kadar kaybetme). Bahsedilen bülbül sembolizmine dair gözlemler,

Tatar mitolojisinde özellikle folklor ve yazılı edebiyatta iyi bir şekilde korunmuştur. (Urmançı, 2009: 317 - 318). Tatar sihirli masallarında “bülbul” bir motif olarak geçmektedir. *Onbirinci Ahmet* isimli masalda başkahraman “altın”dan bir bülbulü ele geçirmekle vazifelendirilmiştir (Karagöz, 2021: 240). *Zöhre, Üç Güvercin, Deri Başlık* isimli masallarda kahramanlar bülbul donuna girip çıkmaktadır (Karagöz, 2021: 266, 442, 443, 458, 767).

Atadan Bala Yeşliy Kalsa “Küçükken Çocuk Babasız Kalsa” türküsünde *Sandugaç sayrar cir tügél, / Sayrar idé-tugan il tügél; / Yögérep kéne kaytır idém, / Yögérep kéne kaytır cir tügél* “Bülbul öterlik yer değil, / Öterdi; ama yurt değil; / Koşarak döner idim, / Koşarak dönerlik yer değil.” /... / *Sandugaçkay sayrıy, iy, ayında, / Kazan yullarında kayında; / Çit-yat cirde şunsı bigrek kıyın: / Sagındıra segat sayın da.* “Bülbul öter, ey, ayında, / Kazan yollarında kayında; / Gurbet yerde şu pek zor: / Özletir her saatte de” (Şahin, 1999: 115) dizelerinde esaret altındaki vatan toprağında mutlu yaşamının ve o topraklara dönmenin mümkün olmadığı vurgulanırken memleket hasreti de açıkça görülmektedir. Türküden anlaşıldığı üzere vatanından ayrı kalan Tatar Türklerini altın kafese koysalar dahi onlar, ille de vatanım demişler.

Bér Béz Géne Tügél Elé “Sadece Biz Değiliz” türküsünde de bülbul, Tatar Türklerini ve vatanlarından ayrı düştükleri için hissettikleri kaygı ve kederi simgelemektedir. *Sandugaç idem ilémde, / Sayrıy torgan cirémde;* “Bülbul idim yurdumda, / Ötüp durduğum yerimde;” / ... / *Sandugaçniñ méskénkeynéñ / Kanatı kayırılğan* “Bülbulün zavallılığın / Kanadı da kırılmış;” /... / *Bér béz géne tügél elé / İlénnen ayrılğan.* “Sadece biz değiliz, / Yurdundan ayrılan” (Şahin, 1999: 116) dizelerinden de anlaşıldığı üzere vatanından ayrılan Tatar Türkleri kanadı kırık kuşlara benzetilmiştir.

Kayttm İlème “Döndüm Memleketime” türküsündeki; *Sarı sandugaç, sayrıy sandugaç, / yıgladım sagingaç* “Sarı bülbul, öter bülbul, / Ağladım özleyince” (Şahin, 1999: 127) dizelerinde ve *Tugan Cirler Kaldı Yırakta* “Memleketim Kaldı Uzakta” türküsündeki; *Sayrama, sandugaçım, sin sayrasañ, / Küñellerém tulip cilkéne; / İske töşe söygen gaziz yarlar, / İske töşe tugan il géne.* “Ötme bülbulüm, sen ötsen, / Gönlüm dolup taşar, / Aklıma gelir sevdiklerim, / Aklıma gelir memleketim” (Şahin, 1999: 137) dizelerinde de bülbul vatanından ayrı düşen Tatarların kaygı ve kederini simgelemektedir. Türkülerde kederin ve trajedinin sembolü olan bülbulün yalnızlığının vurgulanmasıyla türkülerin daha da derin bir anlam kazandığı görülmektedir.

Türk Tatar mitolojisinde ve folklor eserlerinde derin samimi saf aşk, kavuşmak, ayrılmak, kaygı, hasret, ölüm ve ölümsüzlük sembolü olan bülbul, eski devirlerden beri folklorlarda da yazılı edebiyatta da yaygın olarak kullanılan şiirsel sembolik imgedir (Urmançı, 2008: 247). Bu yaygın imge Tatar türkülerinde *sandugaç* veya *bılbıl* olarak karşımıza çıkarken yurt konulu Tatar türkülerinde bu kuşun yavrusu da (bılbıl balası) yer almaktadır. *Matur Dim Buyı* “Güzel Dim Boyu” türküsünde ise bülbul gerçek anlamında kullanılmıştır. *Bılbıl*

da bar, kondız da bar / Dimnéñ tallı yağında “Bülbül de var Kunduz da var / Dim’in Söğütlü tarafında” (Şahin, 1999: 144). É-éñ, tal arası, / Sayrıy bılbıl balası. / Yemlé kül buyı, / Koşlar sayrıy tön buyı “Ah, söğüt arası, / Öter bülbül yavrusu. / Güzel göl boyu, / Kuşlar öter gece boyu” (Şahin, 1999: 154) dizelerinde bülbül ve bülbül yavrusu, memleketin güzelliğini anlatmak için gerçek anlamında kullanılmıştır.

Kügerçen (Güvercin): Uluslararası mitoloji ve Tatar mitolojisinin, folklor ve yazılı edebiyatın popüler ancak oldukça karmaşık karakterlerinden biridir. Doğuda, batıda ve güneyde yaygındır. Her şeyden önce kaygıdan ve kederden arınmış huzur, saflık, umut ve elbette saf sevginin sembolüdür. Hristiyanlıkta kutsal ruh amblemi olan güvercinden yazılı olarak ilk defa Tevrat’ta bahsedildiği anlaşılıyor. Orada dünya ve insanlık tarihinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Söz konusu kutsal kitapta bahsedildiğine göre; tufanda dünya sular altında kalınca Nuh Peygamberin buyruğu ile güvercin ağzına zeytin dalı (diğer varyantlarda zeytin yaprağı) alıp dönüyor. Yani bir yerde tufan çıkmış ve sonra orada kuru bir kara parçası peyda olmuş. İşte bu kutsal amelinden sonra kuş, kutsal ruh, hatta bazı versiyonlarda Tanrı’nın kendisi olarak kabul edilmeye başlamıştır. Ancak şunu unutmamak gerekir ki, halk edebiyatında bu süje Tevrat’tan çok daha önce ortaya çıkmış ve taş basma olarak da ilk kez M.Ö. 27-25. asırlarda Sümer ve Akadlardaki Gilgamiş destanında anlatılmıştır. Destanda güvercin kuru yeri bulamıyor (Urmançı, 2009: 172). Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat’ta da Hristiyanlığın kutsal kitabı İncilde’de de güvercinden defalarca bahsedilir. Sonuç olarak orada da bu kuş, son derece önemli bir rol oynamaktadır ve bu yaklaşım her şeyden önce güvercinin Allah’ın gökten inmiş kutsal ruhu olarak görülmesinden kaynaklanır (Urmançı, 2009: 173). Güvercin Sevr mağarasında Peygamberimiz Hz. Muhammed’i koruduğu için İslamiyet’te de kutsal bir kuş sayılmaktadır (Dilek, 2021: 338). Kutsal kitaplarda, yazılı ve sözlü edebiyatta geniş bir yere sahip olan güvercin imgesi, halk edebiyatındaki anlatılarda da yaygın şekilde kullanılmaktadır. Genel olarak masallarda don değiştirme motifiyle karşımıza pozitif anlamlarda çıkmaktadır. Tatar sihirli masallarından *Dev Kızı*, *Zengin Çocuğu ve Hoca* isimli Tatar masallarında “güvercinler” insan gibi konuşabilmektedir. *Zöhre*, *Gak Gak Diye öten Kaz*, *Dev Padişahı*, *Üç Güvercin*, *Deri Başlık*, *Arabacının Oğlu*, *Üç Tüy (Telek)*, *Mermer Dağı Başında* isimli masallarda kahramanlar güvercin donuna girip çıkabilmektedir (Karagöz, 2021: 266, 313, 411, 412, 439, 455, 566, 485). Destanlara bakıldığında ise bazen hayırlı haber taşıyan, bazen de üzüntünün sembolü olan güvercin, Tatar türkülerinde de hem hüznü hem de mutluluğu yansıtmada aracı olmuştur.

Sandugaç-Kügerçen “Bülbül-Güvercin” türküsünde; *Sandugaç-kügerçen*, / *Béz kitebéz küremséñ*; / *Kügerçen görliydér*, / *Ni küresén bélmıydér*. “Bülbül-güvercin, / Biz gidiyoruz işte; / Güvercin öter, / Ne göreceğini bilmez.” (Şahin, 1999: 153) dizelerinden anlaşılacağı gibi güvercin, hüznü ve kaygıyı anlatmakta aracı olarak kullanılmıştır. Aynı türküde *Kügerçenner cirge töşe*, / *Bérgelep*

görleşerge; / Görleşep bulmas köreşmiy, / Barabız köreşerge. “Güvercinler yere konar, / Birlikte ötüşmeye; / Ötüşmek olmaz dövüşmeden, / Biz gideriz dövüşmeye.” (Şahin, 1999: 153) dizelerinde ise güvercin imgesi, huzurun ve mutluluğun sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dizelerde mücadele etmeden güzel günlere ulaşamayacağı mesajı da verilmektedir.

Avır Kitken Balaga “Zor, Giden Yavruya” türküsünde ise gerçek anlamında kullanılmıştır; *Uturamın da uyga batam / Kük kügerçén kulda uynatam;* “Otururum da düşünceye dalarım, / Gök güvercini elde oynatırım;” / ... / *Çakırım sayın çuvar bağana, / Avır ilden kitken balağa./ Uylymın da cırlap ciberemén, / Cırlar belen küñélém yuatam.* “Her çakırında¹ ala direk, / Zor yurdundan giden yavruya / Düşünürüm de türkü söylerim, / Türkülerle gönlümü avuturum” (Şahin, 1999: 115).

Karçıga (Atmaca): Orta büyüklükte, eğri gagalı ve uzun tırnaklı yırtıcı kuş olan “karçıga”nın Türkiye Türkçesindeki karşılığı “atmaca”dır (Öner, 2015: 272). *Atmacanın* bu nitelikleri, Tatar halk edebiyatında fazlasıyla canlı bir yansıma bulmuştur. O bazen biraz dramatik bazen de kötü ve korkunç durumlarda ortaya çıkıp duygu ve düşünceleri şiirsel açıdan daha da güçlendirmeye hizmet eder (Urmançı, 2009: 142).

Tatarların yaşadığı coğrafyada rastlanan yırtıcı kuşlardan biri olan *karçıga*, *İlné Sagınuv Cırı* “Memleket Özlemi Türküsü” isimli türküde kişileştirme sanatıyla kullanılmıştır. *Kırda karçıgalar kagınıp yöriy, / Koymaslarını kırlar tarısın?* “Kırda atmacalar kanat açıp gezer, / Dökmezler mi kır darısını?” / ... / *Karçıga, / Kürşe almyça küñélém talçıga.* “Atmaca, / Görüşmeyince içime dokunur.” / ... / *İlné sagınasınmu dip sorıysıñ, / Kürmiyséñmé yözémnéñ sarısın?* “Memleketini özleyiyor musun?” dersin, / Görmez misin yüzümün sarılığını?” (Şahin, 1999: 124). Türküde atmacanın kanat açması atmacanın kudretine işaret eder.

Orta Asya -aynı şekilde Tatar Başkurt- halklarının sembolizminde *Atmaca* ve *Lâçin* gibi av kuşları, kahraman imajı ile özdeşleştirilir; onun gücünü, becerisini, zekâsını ve güzelliğini sembolize eder. *Atmaca* imajı, Türk-Tatar kültüründe oldukça geniş yer kaplar (Urmançı, 2009: 143).

Kaz (Kaz): Uluslararası mitolojinin popüler karakterlerinden biri olan *kaz*; sevginin, sadakatin, mutluluğun, emniyetin, güneşi simgeleyen kuşun, yaratıcı güneşin sembolüdür. Eski Mısır, Antik Roma, Antik Yunanistan, Japonya ve Çin halklarının mitolojilerinde yaygındır. Eski zamanlardan beri ev kazı imgesi de mitleştirilmekte ve detaycılık, endişeye eğilimli olma ve aynı zamanda biraz da cehaleti sembolize etmektedir. Tatar mitolojisi ve folklorunda, kazın bu nitelikleri sembolize ettiği bazı özellikleri vasıtasıyla korunmuştur. Tatarlarda belirli edebî tekniklerin ve tanımların, karşılaştırmaların bir parçası olan lirik bir kahramanın derin ruhsal deneyimlerini yansıtan *kaz*, ayrı bir karakterden ziyade

¹ Çakırım: 1.06 kilometreye eşit bir uzunluk ölçüsü.

mitolojik, şiirsel işlevlerden daha fazlasını gerçekleştirir. Bu gibi durumlarda, yalnız bir *kaz* ya da kayıp bir *kazdan* bahsedilir. Bu mitleşmiş imge yalnızlık, endişe ve üzüntü gibi durumları sembolize eder (Urmançı, 2009: 128). *Kaz*, Tatar sihirli masallarında da bir motif olarak kullanılmaktadır. *Gak Gak Diye öten Kaz*, masalında *kaz* insan gibi konuşabilmektedir. Yine aynı masalda bir *kaz* bir bebeği emzirmektedir (Karagöz: 2021: 314-315). “*Turay Bahadır* isimli masalda bir *kaz* teleği kahramanın hayatta olup olmadığını gösteren bir haberleşme motifi olarak kullanılmaktadır. Eğer kahramana bir şey olursa telekten kan damlamaktadır.” (Karagöz, 2021: 193).

İnsanlar tarafından ilk evcilleştirilen kümes hayvanı olarak bilinen *kaz*, çok yararlı ve faydalı bir kuş olmasının yanında beyaz tüyleri, neşeli sesi, eş edinme, yavrulama ve yavrularını koruma özelliği ile Tatarlar arasında kıymet görmektedir. Tatarların kaza değer vermelerinin başka bir sebebi de kazın zeki bir hayvan olması ve sahibini hiç yormamasıdır. *Kaz* dereye de kendisi gider, acıkınca eve de kendisi döner (Zaripova Çetin, 2014: 411). Tatarların günlük hayatlarında kazın eti, tüyü ve yağın sıklıkla kullanılmalarıyla birlikte Tatar kızlarının çeyizlerinde de *kaz* tüyü yastıkların bulunması kazın Tatarların sosyal ve kültürel hayatındaki önemini ispatlar niteliktedir. Kültürel hayatta da oldukça önemli bir yere sahip olan *kaz*, Tatarlar için kutsal kabul edilen hayvanlardandır. “*Kazın* kutsallığıyla ilgili anlatılan mitlerden biri şöyledir: Beren şehrinde yaşayan avcılardan biri, avdayken ayağı yaralanmış bir *kazı* bulup evine getirir. *Kazı* iyileştirir ve bütün zamanını onunla geçirmeye başlar. Yaralı *kaz*, bir gün gökyüzünde kendi sürüsünü görünce uçup onlara katılarak uzaklaşır. Zaman geçer ve avcı, *kazı* çok özleyip hüznü türküler söyler. Avcının söylediği özlem türküsünü rüzgâr, kaza ulaştırır. *Kaz* da dayanamayıp sürüsüyle birlikte avcının yaşadığı Beren şehrine döner. Bu şehirde yaşayanlar *kazların* ticaretini yapıp çok zengin olurlar. Aynı zamanda *kazlar*, şehri düşmanlardan da korumuşlar. Bu sebeplerden dolayı yöre halkı *kazı* kutsar olmuştur. Evlerinin köşelerine ve bayraklarına *kazayağı* asar olmuştur. İhtiyarlar ise ne zaman gökyüzünde uçan *kır kazları* sürüsü görse hemen kuş yuvalarına saman ya da ot koyarlarmış.” (Dilek, 2021: 478 - 479).

Kırğa Çıktım “*Kıra* çıktım”, *Kiyék Kaz* “*Yaban Kazı*” ve *Kır Kazları Kitkende* “*Yaban Kazları Gittiğinde*” türkülerinde ise bu inanışa bir gönderme bulunmaktadır. *Kırğa Çıktım* “*Kıra Çıktım*”: *Kır kazları tukty tön kunarga, / Bérevésé tora saklarda; / Min de kazlar kébék oçar idém / Tugannarım torgan yaklarga*. “*Yaban kazları* durur gece konmaya, / Birisi durur nöbette; / Ben de *kazlar* gibi uçardım, / Yakınlarımın olduğu taraflara” (Şahin, 1999: 129). türküsünde de bu inanca atıf yapılmıştır. *Kiyék Kaz* “*Yaban Kazı*”: *Yarak cirdin bugay kile oçıp, / Temam arıgan yalgız kiyék kaz. / Kiyék kaz, / Oça da ul tuktap, tuktap kına, / Tagın oça helén cıyıp az, / Cıyıp az*. “Her hâlde, uzak yerden geliyor uçup, / Pek yorulmuş yalnız *yaban kazı*. / *Yaban kazı*, / Uçuyor da o durup durup, / Yine uçuyor güç toplayıp az, / Güç toplayıp az” (Şahin, 1999: 129). *Kır Kazları Kitkende* “*Yaban Kazları Gittiğinde*”: *Kır kazları oça cılı*

yakka, / Küz kürmegen yırak cirlerge. / Tın havada moñsuv tavişları / Selam bulıp cilde tirbele. “Yaban kazları uçar sıcak taraflara, / Görülemeyen uzak yerlere. / Sakin havada ezgili ötüşleri / Selam olarak titreşir yelde.” (Şahin, 1999: 221). Rusya imparatorluğu dönemine (1552-1917) ait yurt konulu kısa türkülerden olan *Kır kazları oça almıy, / Kanatı kayırılgaç; / Moñsız bala da moñaya / İlennen ayırılgaç.* “Yaban kazları uçamaz, / Kanatları ayrılınca; / Üzüntüsüz çocuk da üzülür / Memleketinden ayrılınca.” (Şahin, 1999: 182) dizelerinde ise memlekettten ayrı kalan insanların hislerini, çektikleri acı ve içinde buldukları durumu anlatmak için kanadı kırık kaz benzetmesi yapılmıştır.

Tatar Türkleri, aynı zamanda bakımı kolay ve akıllı bir hayvan olarak bilinen kazın tüyünden, etinden, yağından da faydalanır. Günlük hayatlarında fazlasıyla yararlandıkları kaz, Tatar gelenek göreneklerinde de önemli bir yere sahiptir. Tatarlar arasında görülen imecelerden *Kaz Yolma İmecesı*, kar yağdıktan sonra - genelde Kasım ve Aralık aylarında- başlayıp haftalarca sürmektedir. Bu imeceye genellikle genç kızlar katılmaktadır ve bu imeceye dâhil olmak, genç kızlar için oldukça önemlidir. İnsanların cömertliğini, insanlar arasındaki ilişkileri artıran yardımlaşmayı ve dayanışmayı geliştiren bir gelenek olan bu imece Tatar Türklerine özgüdür (Zaripova Çetin, 2009: 38-40).

İşkekçé Kart Cırı “Kürekçi İhtiyar Türküsü” isimli türküde gerçek anlamda kullanılan kaz, Tatarların yaşadığı coğrafyadaki güzellikleri anlatmada yardımcı unsur olarak kullanılmıştır. *Agydélkey buyı göller tulu, / Göllerénde sömbéller tulu; / Küllerénde yöze kır kazları; / Tallarında bulbıllar tulu.* “Agydil’in boyu çiçek dolu, / Çiçekler içinde sümbüller dolu; / Göllerinde yüzer yaban kazları; / Söğütlerinde bülbülller dolu.” (Şahin, 1999: 125).

Kekkük (Guguk Kuşu): Türkiye Türkçesindeki karşılığı “guguk kuşu” (Öner, 2015: 27) olan “kekkük” sonbaharda sıcak bölgelere göç eden ve ormanda yaşayan kuşlardan biridir. Genelde yumurtalarını başka kuşların yuvasına bırakan guguk kuşlarının yetim büyümesi Tatar halk edebiyatında yerini bulmuştur (Timirgalin, 2017: 239). *İlné Sagınuv Cırı* “Memleket Özlemi Türküsü” adlı türküde bu durum açıkça görülmektedir: ... *Kıçkırmaçı, kekkük, sin kıçkırma, / éç kénemné miném poşırma!* “Ötmesene guguk, sen ötme, / İçimi benim sızlatma!” ... *Kekkügém, / Çit cirlerde üte yeşlégém.* “Guguğum, / Yad ellerde geçer gençliğim!” ... *İl géneme kaytıp, söygen belén / Bér kavışırköñner bulır mı?* “Memleketime dönüp, sevdiğimle / Bir kavuşur günüm olur mu?” (Şahin, 1999: 124).

Bu yetim kuşun kederli ve özlem dolu ötüşü de halk türkülerinde yer almıştır: *Kıçkırma, kekkügém, sin kıçkırma, / Éç kénemné miném poşırma; / Éç kényém tulu kaygı-hesret, / Béter köné bére bulır mı?* “Ötme, gugugum, sen ötme, / İçimi benim sızlatma; / İçim dolu kaygı-keder, / Bittiği bir gün olur mu?” (Şahin, 1999: 137).

Ayrıca Tatar halkı arasında guguk kuşunun kaç kez öttüğüne bakıp bir insanın kalan ömrünün az mı çok mu olduğuna dair hurafeler de mevcuttur (Timirgalin, 2017: 239). Bu inanişaya Rusya İmparatorluğu dönemine (1552-1917) ait yurt konulu kısa türkülerde rastlanmaktadır: *Kıçkır torgan kekkükne, / Oçırmas idém kürsem de; / Tugan üsken cirné bér kürsem, / Ükénmes idém ülse de.* “Öten guguk kuşunu, / Uçurmazdım görsem de; / Memleketimi bir kez görsem, / Pişman olmazdım ölse de.” / / *Kıçkırma küké karşımda, / Kıçkır ağaç başında; / Tugan ilden ayırılğanga / Kaygı-hesret başımda.* “Ötme guguk karşımda, / Öt ağacın başında; / Yurdumdan ayrıldığımdan / Kaygı-keder başımda.” (Şahin, 1999: 182).

Karlıgaç (Kırlangıç): Türkiye Türkçesindeki karşılığı “kırlangıç” (Öner, 2015: 273) olan bu kuş, çok hızlı ve ustaca uçan, göğsü beyaz, kanatları siyah, kuyruğu çatal şeklinde bir kuştur. Ev veya binaların tepelerinin kavisli kenarlarına her bahar yuva yaparak yumurtlar (TTAS, 1979, C.2: 60). “Kırlangıçların evin yakınına veya içerisine yuva yapması uğurlu sayılır. Bu nedenle yuvası asla bozulmayan bu kuşun tekrar döndüğünde ev ahalisine de sağlık ve şifa getirdiğine inanılır.” (Dilek, 2021: 467). *Oçkanda karlıgaç uzar, Sayraganda sandugaç (uzar)* (İsenbet, 2010, C.1: 392) “Uçtuğunda kırlangıç geçer, öttüğünde bülbül (geçer).” atasözünde de görüldüğü üzere kırlangıcın uçuşma konusundaki mahareti de halk edebiyatı ürünlerinde karşımıza çıkmaktadır. Tatar halk türkülerinde de kırlangıçların fiziksel özellikleri ve uçuşma yeteneği yer almaktadır. *Atadan Bala Yeşliy Kalsa “Küçükken Çocuk Babasız Kalsa”;* *Karlıgaç kara, muyını ala, / Havalarga oçıp yugala; / Behtëtlé bala öyde kala, / Behtësézler kitép yugala.* “Kırlangıç kara, boynu ala, / Göge uçup kaybolur; / Bahtlı çocuk evde kalır, / Bahtsızlar gidip kaybolur.”/... /*Karlıgaç oçar, kükke méner, / Kanat oçlarınnan kan tamar; / Atalardan bala yeşliy kalsa, / Kükrek köçé bélen mal tabar.* “Kırlangıç uçar, göge çıkar, / Kanat uçlarından kan damlar; / Küçükken çocuk babasız kalsa, / Bilek gücüyle para kazanır” (Şahin, 1999: 115); *Eyt sin selam ceyley buyı / Koş sayragan tallarga. / Kanatını sıypap bér uz / Kéreşelé yarlarga.* “Söyle sen selam yazlar boyu / Kuşların öttüğü söğütlere. / Kanatını sürtüp bir geç / Kırlangıçlı yarlara.” (Şahin, 1999: 231).

Turgay (Toygay): Turgay, tarla serçesi, toygay (Öner, 2015: 500; <https://sozluk.gov.tr/>) vb. isimlerle anılan bu kuş türü yurt konulu Tatar halk türkülerinde *Turgay* ve *Saban turgayları* kelimeleri ile karşımıza çıkan bu küçük kuş, Türk dilinde genel olarak *torgay* eski Türkçe *turiga* şeklinde adlandırılmaktadır. Başkurt dilinde *turagay*, Uygur'da *torgay* olarak geçmektedir. İsimlendirmeler Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça dillerinde benzerdir. *Torgay / Turagay* kelimesinin benzerleri Mançurya ve Altay dillerinde bulunur. Görünüşe göre, ismin anlamı, yaygın olarak kullanılan *durdurma*, durmak, yaşamak, olmak kelimelerine dayanarak açıklanabilir. Turgay (tarla serçesi) sanki bir yerin üzerinde belli belirsiz bir yükseklikte gümüş bir pınarın şırıldaması gibi duru ve uzun şarkısını söylerken bir yerde durup havada

asılı kalmış gibi olur (Timirgalin, 2018: 341). Bu özellik türkülere de yansımıştır. *Cır Soragan Çağı Küñélémnéñ* “Türkü İsteme Zamanı Gönümün” ve *İrtengé Nur* “Sabah Nuru” türkülerinde de turgayın hem gökyüzünde asılı kalmışçasına durabilmesine hem de ötüşünün güzelliğine işaret edilmiştir. *Söyénéçém sıymıy kükregéme; / Moñnar aga taşıp küñélémnen; / Behét cırın cırlıy tugaylarım, / Turgay kuşıla zeñger kügénnen.* “Sevincim sığmıyor içime: / Ezgiler akıyor taşarak gönümden; / Baht şarkısını söylüyor çayırlarım, / Turgay katılıyor mavi göğünden” / ... / *Cırlıyk, eyde, / Turgaylarım, / Cır soragan çağı küñélémnéñ!* “Şarkı söyleyelim, haydi, / Turgaylarım, / Şarkı isteme zamanı gönümün!” (Şahin, 1999: 210). *İrtengé nurlar, iñ yakıtı uylar, / Kaya barsam, miném küñélémde. / Hervakıt şulay sayrasın turgay / Tugan ilnén tınıç kügéndé.* “Sabahki nurlar, en parlak düşünceler, / Nereye gitsem de benim gönümde. / Her zaman böyle ötsün turgay / Yurdumuzun sakın göğünde.” (Şahin, 1999: 218).

Torna (Turna): Göçmen kuşlardan biri olan turna, nefes borusu uzun olduğu için turnanın sesi borudan çıkıyormuş gibi yankılanarak çıkar. Turnaların göç zamanında Ruslar: “Yolunuz tekerlek olsun!” diye bağırlar; yani onların geri dönmelerini dilerler. Çünkü turnalar uzun süre kalırlarsa, kış geç gelir. Turna’dan İncil’de de bahsedilmektedir; “Sağır turna; turna ötüşü sesi çıkararak haykıran yalnız (eşini kaybetmiş) kuş.” Halk inançlarında bu kuşun sesi bir şanssızlık veya bela göstergesidir (Temirgalin, 2018: 295). Tatar halk edebiyatı ürünlerinde de yer alan *turna* motifi Tatar sihirli masallarında da kullanılmaktadır. Altın Saç isimli masalda turna bir insan gibi konuşmaktadır. Yine bu masalda turnalar, masal kahramanına işlerinde yardım etmektedirler. Masal kahramanı turnaları bir turnanın tüyünü yakmak yoluyla yardıma çağırılmaktadır (Karagöz, 2021: 580, 582).

Yurt konulu Tatar türkülerine bakıldığında daha çok turnaların göçmen olma özelliklerinden faydalanarak vatanından ayrılmak zorunda kalan Tatarlar işaret edilmektedir. *Ey Memleketim* ve *Dönüş* türküleri bu duruma örnek gösterilebilir: *Ey Ey Tugan Yak* “Ey Memleketim”; *Miném tugan yağında, / Torna kanat kagina; / Çit cırlerge kitse de, / Tugan yağın sağına* “Benim memleketimde, / Turna kanat çırpır; / Yad ellere gitse de, / Memleketini özler.” (Şahin, 1999: 212) ; *Kaytuv* “Dönüş”; *Havalarda torna tavışları, / İşétéle kanat kağışları. / Koşlarda da kése yazmışları, / Çit cırlerge kitép barışları.* “Havalarda turna sesleri, / İşitilir kanat çırpmaları. / Kuşlarda da kişi yazgıları, / Yad ellere gidip varmaları.” (Şahin, 1999: 221). *Selam Eyt Cil* “Selam Söyle Yel” türküsünde ise turnaların sesi memleket çağırısı olarak simgelenmiştir. *Eyt sin tagın min kayturmin, / Behétém kaldı anda. / Tugan yakniñ çakıruvı- / Tornalar tavışında.* “Söyle sen yine ben dönerim, / Bahtım kaldı orada. / Memleketimin çağırması, / Turnaların sesinde.” (Şahin, 1999: 231).

Akçarlık (Martı): Türkiye Türkçesindeki karşılığı “martı” (Öner, 2015: 27) olan *akçarlık*, uzun ayaklı ve uzun gagalı saz kuşu familyasındandır. Tataristan’da martıların 31 türü (toplam 88 türü var) yaşamaktadır. İdigey

destanında *martı* yerine “çagala” kelimesi kullanılmaktadır (Timirgalin, 2016: 37). Destanlarda yer alan “martı”ya türkülerde de rastlanmaktadır. Türkülerde martıların genellikle fiziksel özelliklerinden bahsedilmektedir. Kırçılı tüyleri de olmasının yanında beyaz gövdeleri ile dikkat çeken martıların beyaz renkleri ve çığlığa benzer ötüşleri, yurt konulu Tatar türkülerinde yer almaktadır. *İdélém Akçarlagı* “İdil’imin Martısı”; *Akçarlak kanat kaga, / İdél tin gına aga. / Akçarlaktay ak şeherém / Karıy yığaga. / Ütken yıllar, gasırlar, / Şavlagan usal çorlar. / Akçarlaklar yılavıday / Ul cırlar.* “Martı kanat çırpır, / İdil sessizce akar, / Martı gibi ak şehrim / Bakar ırmağa / Geçen yıllar, asırlar, / Uğuldayan zor zamanlar. / Martılar ağlaması gibi / O şarkılar.” /... / *Akçarlak kanat kaga, / İdélém yarsıp aga. / Akçarlaktay ak şeherém / Kére cırlarga. / Aklığın ul, saflığın / Aldı yavlarda davlap. / İdélémde uynap oça / Akçarlak.* “Martı kanat çırpır, / İdil’im coşup akar. / Martı gibi ak şehrim / Girer şarkılara. / Aklığını o, saflığını / Aldı savaşlarda kazanarak. / İdil’imde oynayarak uçar Martı.” (Şahin, 1999: 263-264). *Kazansuv* “Kazansu”; *Akçarlak kıkıra, diyeler, / Akçarlak yılıdır ul; / Yıly-yıly kéşélernéñ / Hellerén sorıdır ul.* “Martı ötüyor, diyorlar, / Martı ağlıyordur o; / Ağlaya ağlaya insanların / Hallerini soruyordur o.” /... / *Akçarlak ak, sular kara, / Ni bulgan bu sularga? / Onutalmıyça ütkennerne / Kaygılımu şuñarga.* “Martı ak, sular kara, / Ne olmuş bu sulara? / Unutamayınca geçmiş / Kaygılanıyor mu buna.” (Şahin, 1999: 295). Bu türkülerde genellikle martının ağırlıklı rengi olan beyazın mitolojik ve sembolik art anlamları olan, saflık, temizlik, kutsallıkla karşılaşılmaktadır.

Börkét (Kartal): Türkiye Türkçesindeki karşılığı “kartal” (Öner, 2015: 66) olan *börkét*, uluslararası mitolojide geniş yer tutmaktadır. Mitolojide güç, kuvvet, kahramanlık, gökyüzü padişahlığı, farklı durumlarda Tanrı, güneş Tanrı veya güneş sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır (Urmançı, 2008: 242).

Tatar, Başkurt, Kazak mitolojisine bakıldığında materyallerde kartal hakkında çok zengin bir malumat olmaması dolayısıyla eskiliği daha iyi koruyan halkların mitolojisi üzerinde durmak gerekmektedir. Örneğin Yakut mitolojisinde kartal hakkında nitelikli materyaller bulunmaktadır. Orada kartalın sahibi ile yardımcısı arasında sıkı ilişkiler kurulmuş (çoğunlukla da şaman ile kartal arasında). Gilyak dilinde karga da şaman da sadece bir kelime ile “çam” şeklinde isimlendirilmiştir. Baykal ardındaki Tunguzlarda akbaşlı kartal şamanların savunucusu ve koruyucusudur. O kartalın demirden yapılan heykeli, şaman tacının arasına tutturulur. Kartal, Teleütlerde ise gökyüzünü koruyan kuş olarak adlandırılmakta ve her zaman şamanların koruyucusu ve yardımcısı rolünde karşımıza çıkmaktadır (Urmançı, 2008: 243). Mitolojik unsurların fazlaca yer aldığı Yakut destanlarında ise kartal, karakterlerin yolculukları süresince dönüştüğü iki veya üç başlı bir hayvan olarak yer almaktadır (Çolak, 2019: 348; 406). Bu vasfıyla kartal, öksökü adıyla Yakut mitolojisinde “mitolojik hayvanlar” arasında kabul edilmektedir (Çolak 2020: 286). Güç, kuvvet ve hükümdarlıkla ilgili simgesel anlamları İslamiyet’ten sonra da devam eden kartal, (Çoruhlu, 2000: 134) bu yönüyle yurt konulu Tatar türkülerinde de

yer almaktadır. *Ménerge Idé Ural Tavlarına* “Çıksaydık Ural Dağlarına” adlı yurt konulu Tatar türküsünde de *Ménerge idé Ural tavlarına, / Basarga idé kıya taşına; / Şul kıyadan kuşılıp cırlarga idé / Ural börkétleré tavışına.* “Çıksaydık Ural dağlarına, / Bassaydık kayasına; / Şu kayadan katılsaydık / Ural kartallarının sesine.” / ... / *Küzlerge idé Ural kükregénde, / Börkétlernén kanat kakkanın; / Karşılarga idé kiñ ilémné / Nurga kümép tannar atkanın.* “Seyretseydik Ural'ın göğsünde / Kartalların kanat çırpışını; / Karşılasydık geniş yurdumu / Nura gömen tanların atışını.” (Şahin, 1999: 301- 302) dizelerinde *kartal* imgesinin mitolojik anlamlarına gönderme yapıldığı görülmektedir.

(Ak) Kübelek (Ak Kelebek): İki tarafında çeşitli renkteki tozlarla kaplı ikişer kanadı olan böcek (TTAS, C.2: 280). Ahenkli uçuşlarıyla da dikkat çeken kelebekler, yurt konulu Tatar türkülerinde bu özellikleriyle yer almaktadır. *Öğrencilerin Valsi* adlı türküde kelebeğin sıfatı olarak ak renk eklenmiş ve beyazın mitolojik ve sembolik anlamlarından da yararlanılmıştır. *Bügén bit yal, / Cırla Bilal! / Sin de eyde, / Şatlan Leyle! / Béznén bélen, / Çın küñélden / Ak kübelektey eylen.* “Bugün tatil, / Şarkı söyle Bilal! / Sen de haydi, / Neşelen Leyla! / Bizimle birlikte / İçtenlikle / Ak kelebek gibi dön.” (Şahin, 1999: 250).

3. Suda Yaşayan Hayvanlar:

Balık (Balık): Dünyanın yaratılışıyla ilgili efsanelerinde Altay Türklerinin dünyayı üç balığın taşıdığına inandıkları bilinmektedir. Söz konusu efsaneler, Altaylılar yolu ile Kuzeybatı Sibiry'a'daki Fin-Ugor Macarlarla akraba olan kavimler arasında da yayılmıştı. Aynı yolla da bu inanç Ruslar arasında da girmişti. Bu düşüncenin Kırım yolu ile Ruslar arasında yayılmış olması muhtemeldir (Ögel, 2003: 441-442). Dolayısıyla yüzyıllarca Rus hâkimiyeti altında kalarak kültür etkileşiminde bulunan Tatarlara da bu inancın geçmesi söz konusu olabilir. Türk kozmolojisinde gök gürültüsü unsurunun hayvan biçimli timsali olan balık, özellikle su kenarlarında yaşayan Türk toplulukları arasında bolluk, bereket ve refahı temsil etmektedir (Çoruhlu, 2000: 144). İfade ettiği kimi sembolik anlamları günümüze ulaşan balık, yurt konulu Tatar türkülerinde bir yerleşim biriminin adı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tatar Türklerinin yaşadığı coğrafyada yer ismi olarak kullanılması balığın kültürdeki değerini göstermektedir. *Tugan Yagım, “Memleketim” Balık Bistem, / Tugan yagım, / Cırlasam da, / Yılasam da / Yörtem siné yeneşe.* “Balık Biste'm, / Memleketim, / Şarkı söylerken de, / Ağlarken de / Taşırım seni gönlümde” (Şahin, 1999: 284). *Tugan Yagım, “Memleketim”* isimli türküde geçen “Balık Bistesini” 16. yüzyılda Kama Nehri'nin sağ kıyısında kurulmuştur. Bu ilçenin geleneksel geçim kaynağının balık olması hem adını balıktan almasına hem de armasında balık bulunmasına yol açmıştır (tatcenter.ru). Yurt konulu Tatar türkülerinde ise balık genelde doğal tabiatı ile yer almaktadır. *Béz Barası Yullar Ozındır* “Bizim Gideceğimiz Yollar Uzundur”; *Agım suda balık yözedér, / Yeş küñélné özedér.* “Akarsuda balık yüzer, / Genç gönlü özlem kırar.” (Şahin, 1999: 116). Yerleşim yerlerini konu alan *Agıydélnéñ suvı tiren, / Anda balıklar uynıy; / Küz*

allarım da torasın / Söyleşep kéne bulmıy. “Ağıydil'in suyu derin, / Orada balıklar oynar / Gözümün önündesin / Ama konuşmak olmuyor .” (Şahin, 1999: 196) dizelerinde geçen balıklar da gerçek anlamda kullanılmıştır.

Kondız (Kunduz): Suda da karada da yaşayıp her ikisine de uyum sağlayabilen, postu kıymetli bir kemirgen hayvan (Timirgalin, 2017: 185) olan kunduz, yurt konulu Tatar türkülerinde coğrafyanın zenginliğini göstermek amacıyla kullanılmıştır: *Matur Dim Buyı* “Güzel Dim Boyu”; *Bilbil da bar Kondız da bar / Dimnéñ tallı yağında*. “Bülbül de var Kunduz da var / Dim'in söğütlü tarafında.” (Şahin, 1999: 144).

4. Vahşi Hayvanlar:

Ayu balası (Ayı Yavrusu): Atalarımızda *Ak Pars*, *Ak Yılan* ve *Ak Leopar* gibi ayı da totem hayvanlardan biri sayılmıştır. Ancak Tatarlar gerçek kutup ayısını bilmiyordu. Ava çıkmadan önce eski avcılar geyikleri korkutmamak için ayıları kendi isimleriyle anmazlarmış. Mesela erkek ayıya “dede” anne ayıya “kardeşçik” demişler. Bunun yanında halk hekimliği konusunda da ayıdan faydalanmışlardır. Mişerler ayı yağını sinir sistemi ağrılarını iyileştirmek için kullanmışlar (Timirgalin, 2016: 123). “Müslüman olmayan Türklerde ayı, belli bir kültürün av ritüellerinde veya doğaüstü güçlere dayanan anlatımlarda konu edilen bir hayvandır. Hatta bazı topluluklar ayıyı bir ataya veya insani bir kökene dayandırır.” (Boratav, 2012: 37). Başkurtlar gibi bazı Türk topluluklarının ata saydıkları ayıdan türediklerine inanmaları, Yakutların ayı kafatası üzerinde ant içmeleri, şamanların ayıyı göğe yükselmelerinde yardımcı ruh olarak görmeleri tarihsel süreçte, ayının kültürel bağlamdaki önemini yansıtmaktadır (Çoruhlu, 2000: 140). Tatar türkülerinde geçen ayı yavrusunun da insan ile ilişkilendirilerek bir insan yavrusuna benzetildiği görülmektedir: *Béznéñ Ufa kalası / Kazan kalası kébék, / Enkey bézné öyreteler / Ayu balası kébék*. “Bizim Ufa şehri, / Kazan Şehri gibi, / Annem bizi öğretirler / Ayı yavrusu gibi” (Şahin, 1999: 190) dizelerinde Kazan ile Ufa karşılaştırılırken bir ayının yavrusuna bir şeyler öğretmedeki dikkati ve titizliğinden faydalanılmıştır.

Arıslan (Aslan): Arıslan Tatarca'da erkek ismi olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yırtıcı hayvan ismi olarak *arıslan* şeklinde yazılması kabul edilmiştir (Timirgalin, 2016: 91). *Arıslan*, Birçok halkın mitolojisinde ve folklorunda, çeşitli dinlerde ilahi hâkimiyet, Güneş enerjisi, güç, kahramanlık, cesurluk, akıllılık, adillik, koruyucu ve kollayıcı; aynı zamanda yırtıcı, kemirgen ve yok edici acımasız güç; tabiatının hiçbir şeyle sınırlandırılmayan kudretini ve güneşi temsil eden temel imgedir (Urmançı, 2008: 120).

Afrika ve Güney Asya'nın çöllerinde yaşayan büyük bir yırtıcı hayvanı karşılayan “arıslan” kelimesi Türkçeye Moğol dilinden geçmiş olabilir. Eski Türkler “arıslan”ı görmemişler, aynı zamanda onu Ruslar da tanımıyor. Araştırmacılar Rusçadaki slon “fil” kelimesini Türklerden, güneyde yaşayan büyük bir hayvan hakkında duyulanlardan sonra verilmiş bir isim olarak değerlendirmişledir. Yani onlar fil ile aslanı karıştırıyorlar. Daha sonra *Aslan*

ismi onlara batıdan gelmiştir. *Ruslan* ve *Eruslan* gibi eski Rus isimlerinin de arslan kelimesinden türediğine dair bir görüş olsa da R. Aĥmetyanov bunu doğru bulmaz. Bilim adamına göre, eruslan, eski Tatar mitlerinde bir mutluluk hayvanı olan *urazlan* kelimesinden türemiştir. Aslan kelimesi Çuvaş diline *uslan* şeklinde girmiştir. İdil'in Kazan karşısına düşen tarafındaki *Uslan/Aslan* dağı'nın adını bu “uslan”a bağlanabilmesi mümkün gibi görünmektedir; yani, Aslan Dağı yüksek dağların zirvesidir. İtalyan gezgin Marco Polo ise (1254-1340) kedigillerden olan tüm yırtıcıların *arışlan* olarak adlandırmaktadır. Arışlan, Çuvaş ve Mari dillerinde Araslan, Uslan'dır. Arapça; haydar, esad, gazanfar, lais, Farsça ise şir. Bütün bunlar Tatar dilinde bir erkek isimleri veya başka isimlerin bileşeni olarak kullanılmaktadır (Timirgalin, 2016: 94). Tatar sihirli masallarında “aslan” bir motif olarak kullanılmaktadır. İki Kardeş, Mermer Dağı Başında, Üç Tüy (Telek) isimli masallarda aslanlar bir insan gibi konuşmaktadır Yine aynı masalda aslan, ağzını kocaman açarak başkahramanı alıp kaçarak düşmanlarından korumaktadır (Karagöz, 2021: 421, 506, 568). Edigey destanında da gücü temsil eden aslan (Yarullina Yıldırım, 2012: 72) imgesi, Tatar türkülerinde de güç ve kudreti vurgulanarak kullanılmıştır. *Biler Yeşleré Cırı* “Biler Gençleri Şarkısı”; *Urmanga bay, kırlarga bay / Tugan yağıbız-Biler. / Bézde üsken yégétlerné / Arslan kébék, diyeler.* “Ormanca zengin, kırca zengin / Memleketimiz Biler. / Bizde büyüyen gençlere / Arslan gibiler, derler.” (Şahin, 1999: 258). *Ural tavları bik biyék, / Yöriy arışlan, kiyék; / Su sipmegen göller kébék / Yöriymén yanıp köyép.* “Ural dağları pek yüksek, / Gezer aslan, geyik; / Sulanmayan Güller gibi / Gezerim yanıp eriyerek.” (Şahin, 1999: 200).

Kiyék (Geyik): *Kiyék* kelimesi, eski dönemlerde Tatar Türkçesinde aktif olarak kullanılmıştır. Geçmiş dönemlerde, *Bolan* “geyik”: canavar, yırtıcı hayvan ve *Kırgıy*: “vahşi” anlamlarında kullanılmış olan bu kelimenin tarihi süreçte değişime uğrayarak anlam ve kullanım bakımından günümüz kullanımından biraz farklılaştığı anlaşılmaktadır (Timirgalin, 2017: 155). Çalışmada ele aldığımız anlamı ise *bolan* “geyik”tir. Uluslararası mitolojide de karşılaştığımız geyiğin sembolik imgesine duyulan saygı *Tatar halk yaratmalarına da yansımıştır.*

Şaman törenlerinde suretine bürünülen hayvan-ata ya da ruhlardan biri olan geyiğin, çok erken devirlerde totem sayılmış olması Pazırık kurganlarından birinden çıkarılmış atların başlarında geyik masklarının bulunuşundan da anlaşılmaktadır. Orta ve İç Asya'da özellikle beyaz geyiğin kutsallaştırıldığı, al ya da kahverengi geyiklerin ise daha çok yer ya da yeraltı unsurlarıyla ilişkilendirildiği görülmekte ve bunula birlikte Türk mitolojisinde peşinden koşan avcıyı yeraltına (ölüme) götüren geyikleri anlatan efsaneler bulunmaktadır. Çeşitli anlamlarının simgesel olarak devam ettiği bilinen (Çoruhlu, 2000, s. 142-143) geyik, yurt konulu Kazan Tatar türkülerinde gerçek anlamı ile kullanılmıştır. *Ural tavları bik biyék, / Yöriy arışlan, kiyék; / Su sipmegen göller kébék / Yöriymén yanıp köyép.* “Ural dağları pek yüksek, / Gezer

aslan, geyik; / Sulanmayan Güller gibi / Gezerim yanıp eriyerek.” (Şahin, 1999: 200).

Sonuç

İnsanlar tarih boyunca hayatı hayvanlarla paylaşmışlardır. Bu paylaşım esnasında hayvanların insanlara sağladıkları yarar, doğadaki konumları, görünüşleri gibi özellikleri de dikkate alınarak kültürde olumlu veya olumsuz algıların oluşması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Kültürde oluşan bu algılar, mitik dönemlerden bu yana sözlü ve yazılı edebiyata da yansımıştır. Çalışmada yurt konulu Tatar türkülerinde hayvanların rolü ve toplum hafızasındaki yeri incelenmiştir.

Çalışmada ele alınan yurt konulu Tatar türkülerindeki hayvanlar, *At Türleri*, *Kanathı Hayvanlar*, *Suda Yaşan Hayvanlar*, *Vahşi Hayvanlar* olmak üzere incelemiştir. *At Türleri* başlığı altında türkülerde tespit edilen *argamak* “küheylan”, *akbüz at* “doru at” ve *kolin* “tay” olmak üzere üç at türü ele alınmıştır. Türkülerde yer alan *kelebek* ve *sandugaç* “bülbul” (*bilbul balası* “bülbul yavrusu”), *kügerçén* “güvercin”, *karçıga* “atmaca”, *kekkük* “guguk kuşu”, *kiyéek koşları* “yaban kuşları”, *karlıgaç* “kırlangıç”, *turna* “turna”, *turgay* “turgay”, *akçarlak* “martı”, *börkét* “kartal”, *akkoş* “kuğu”, *pibék* “tavus kuşu”, *kaz* “kaz” olmak üzere on üç kuş türü, ayrıca genel tür adı olarak geçen kuş da *Kanathı Hayvanlar* başlığı altında incelenmiştir. *Suda Yaşan Hayvanlar* başlığı altında *kondız* “kunduz” ve *balık* “balık”; *Vahşi Hayvanlar* başlığı altında ise *Ayu balası* “ayı yavrusu”, *arıslan* “aslan” ve *kiyéek* “geyik” türküler bağlamında değerlendirilmiştir. Böylece yurt konulu Tatar türkülerinde toplam yirmi iki hayvan tespit edilmiştir. Bunlardan *argamak*, *akbüz at*, *koş*, *akkoş*, *sandugaç*, *kügerçén*, *kaz*, *kekkük*, *akçarlak*, *börkét*, türkülerde mitolojik ve kültürel art anlamlarıyla yer alan hayvanlardandır.

Türküler bağlamında mitolojik ve kültürel değerleri ele alınan bu hayvanlardan *atlar* ve *kuşlar* yoğunlukla mitolojik anlam simgelese de aynı zamanda gerçek anlamlarıyla da kullanılmışlardır. Halkın duygu ve düşüncelerini yansıtırken sosyal hayata dair izler sunmakta da aracı olan bu hayvanların gerçek anlam kullanımlarında yaşanan coğrafyanın güzelliğini yansıttığı görülmektedir. Dolayısıyla çalışmaya dayanarak Tatar Türklerinin doğayla iç içe yaşadıkları anlaşılma ile birlikte bu durumun hayvanların sembolize ettikleri geleneksel ve kültürel art bilgiyi canlı tuttuğu ve sosyal hayatlarının bir parçası olan hayvanların gerçek anlamlarıyla da edebî ve kültürel hayatta kullanıldıkları da tespit edilmiştir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Gülşah Yılmaz (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kısaltmalar:

TTAS: *Tatar Têlênên Anlatmalı Sözlégé* “Tatar Dilinin Anlatmalı Sözlüğü”

Kaynaklar

- Abik, A. Deniz. (2009). Kutadgu Bilig’de Hayvan Adları. *TUBA /JTS* 33/1, 1-32.
- Bayazitova, F. S., Ramazanova, D. B., Sadiykova, Z.R., Eyrédinova, T. H. (2009). *Tatar Tiliniñ Zur Diyalektologik Sözlügi*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Boratav, Pertev N. (2012). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Çolak, Doğan. (2019). *Saha (Yakut) Türklerinin Kıs Debeliye Destanı Üzerine Bir Gramer İncelemesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (YÖK Tez No: 589597).
- Çolak, Doğan. (2020). Saha Türklerinin Kıs Debeliye Oloñxosunda Yer Alan Kahramanlar ve Yer Adları Üzerine Bir İnceleme, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (20), s. 279-296.
- Çoruhlu, Yaşar. (2000). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Dilek, İbrahim. (2021). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ehmetyanov, Rifkat G. (2015). *Tatar Têlênên Etimologik Sözlégé*. (C. 1). Kazan: Megarîf – Vakıt Neşriyatı.
- Ercilasun, A. Bican, Akkoyunlu, Ziyat. (haz.), (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvanû Lugât’t Türk Giriş- Metin-Çeviri- Notlar- Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. Bican. (vd.). (1991) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü C. 1*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İsenbet, Nekiy. (2010). *Tatar Halk Mekallleré* (C.1). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Karagöz, Erkan. (2009). *Türk Destanlarında Su Altı Dünyası*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (YÖK Tez No: 234519).
- Karagöz, Erkan. (2021). *İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması / Aktarma – Motif Tespiti (Motif-Index of Folk-Literature’a Göre) – Motif Dizini*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Mahmutova, L. T., Möhemediyev, M. G., Sabirov, K. S., Hanbikova, Ş. S. (red.), (1979). *Tatar Têlênên Anlatmalı Sözlégé, Tom II*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Mahmutova, L. T., Möhemediyev, M. G., Sabirov, K. S., Hanbikova, Ş. S. (red.) (1981). *Tatar Têlênên Anlatmalı Sözlégé, Tom III*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ögel, Bahaeddin. (2003). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öner, Mustafa. (2009). *Kazan – Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şahin, Erdal. (1999). *Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş – Metin – Aktarma – Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tat Center: <https://tatcenter.ru/district/rybno-slobodskij-rajon/> (10.10.2022)
- TDK *Güncel Türk Dil Kurumu Sözlük*, Genel Ağ: <https://sozluk.gov.tr/> (10.09.2022).
- Timirgalin, Adlér K. (2016). *Milliyet Sözlégé* (1Tom A-İ). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

Timirgalin, Adlér K. (2017). *Milliyet Süzlégé* (2Tom Y-R). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

Timirgalin, Adlér K. (2018). *Milliyet Süzlégé* (3Tom C-Ya). Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: TDK Yayınları.

Urmançı, Fatih. (2008). *Tatar Mifologiyesé -éntsiklopedik Süzlék-* (C.I. A-G). Kazan: Megarif Neşriyatı.

Urmançı, Fatih. (2009). *Tatar Mifologiyesé -éntsiklopedik Süzlék-* (C.II. D-S). Kazan: Megarif Neşriyatı.

Yarullina Yıldırım, Ramilya. (2012). Edigey Destanında Hayvanların Fonksiyonları. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 1(2), s.67-77.

Yarullina Yıldırım, Ramilya. (2021). İr Kanatı At Bulır – Erin Kanadı At Olur (Modern Kazan Tatar Nesrinde At Motifi). *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 25, s.67-78.

Yıldız, Çetin. (2017) *Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi*. (Basılmamış Doktora Tezi). 229s. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (YÖK Tez No:486337).

Zaripova Çetin, Çulpan. (2008). “Vatan Özlemi Konulu Tatar Manileri.” *IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyum Bildirileri*. “Maniler.” 6-8 Kasım 2006, Fethiye. İzmir, 2007, s. 213-220.

Zaripova Çetin, Çulpan. (2009). *Tatar Türklerinin Gelenek ve Göreneklere*, Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları.

Zaripova Çetin, Çulpan. (2013). Epistolyarnoye Soderjaniye Korotkih Pesen Kazanskih Tatar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9 Summer, s.2647-2657.

Zaripova Çetin, Çulpan. (2014). “Tataristanda Yaşayan ve Türkiye-Kars Bölgesinde Yaşayan Bir Gelenek: Kaz Besleme” *Korunan Nesne olarak Türk Halklarının Somut Olmayan Kültürel Mirası Uluslararası Bilimsel-Uygulamalı Konferans Bildirileri*. 16-19 Temmuz 2014, Kazan. S.411-417.

ЖИВОТНЫЕ В ТАТАРСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ О РОДИНЕ

АННОТАЦИЯ

Народные песни являются одним из элементов, сыгравших важную роль при формировании и сохранении культурной памяти. Народные песни – словесные культурные проявления, дошедшие до сегодняшних дней через песни, отражающие жизненную философию, историю, условия политической географии, а также беспокойства, горе, радость конкретного народа. Народные песни, встречающиеся в разных периодах и в различных областях жизни в виде работ, игр, свадеб, праздников и других торжеств, сохраняются в структуре различных элементов касающиеся человека и его окружения. Одним из таких элементов являются животные, которые очень часто упоминаются в устной и письменной литературе, где они встречаются как с отдельными индивидуумами, так и широко изображаемыми группами людей. Начиная с

начала истории человечества, животные, признаваемые частью природы, в то же время находились в тесном контакте с человеком.

Животные, являющиеся одним из незаменимых элементов жизни человечества, при посредстве народных песен иногда образно, а иногда в прямом значении, выражая чувства и мысли, играли большую роль при отражении и донесении культуры для будущих поколений. И в данной работе животные, занимающие большое место в народных песнях и которые считаются одним из важных видов произведений устной литературы татар, будут исследованы в контексте отчизны. С этой целью, в рамках отобранных примеров будут исследованы понятие отчизны у казанских татар, живущих с 1552 года до сегодняшнего дня под правлением России, и их чувства, мысли, испытываемые в отношении своей Родины.

В данном исследовании, подготовленном на основе народных песен, рассмотрен один из элементов, представленный в народных песнях, коим является предпринятые животными действия и выполняемые задания в пределах текста. В народных песнях выяснены роль этих животных в культуре казанских татар и выраженные значения, как в мифологическом, так и культурном аспектах, а также реальные значения в данном контексте.

В течение истории люди жили в контакте с животными. Обращая внимание на такие особенности как степень выгоды людей от животных в течение этой связи, местоположение в природе, вид; вместе с тем можно прийти к выводу о формировании в культуре положительных и отрицательных восприятий. Эти восприятия, сформированные в культуре, нашли свое отражение в устной и письменной литературе, начиная с мифических времен и до наших дней. В работе проанализирована роль животных и их место в сознании общества в татарских народных песнях с тематикой отчизны.

В данной работе о татарских народных песнях с тематикой отчизны вместе с видами лошадей и птиц, также рассмотрены рыбы, бабочки и дикие животные. Например, нами проанализированы три вида лошадей: *аргамак* «скакун», *акбюз ат* «бело-сивая лошадь», *колын* «жеребец». Из птиц в народных песнях наряду с общеизвестными литературными наименованиями встречаются и названия птиц, употребляемые в повседневной живой речи: *сандугач* «соловей», *кюгерчен* «голубь», *карчыга* «ястреб», *кеккюк* «кукушка», *киек кошлары* «дикие птицы», *карлыгач* «ласточка», *торна* «журавль», *тургай* «жаворонок», *акчарлак* «чайка», *беркет* «беркут», *аккош* «лебедь», *пибек* «павлин», *каз* «гусь». В исследуемых текстах зафиксировано 13 названий птиц. Из названий диких животных обнаружены четыре названия: *кондыз* «бобр», *аю баласы* «медвежонок», *киек* «зверь», *арыслан* «лев». В татарских народных песнях из названий насекомых встретилось лишь *ак кубелек* «белая бабочка», а из названий рыб, обитающих в море – *хайван балык* «рыба». Таким образом, в татарских народных песнях было зафиксировано употребление названий двадцати двух названий животных. Из них *аргамак*, *акбюз ат*, *кош*, *аккош*, *сандугач*, *кюгерчен*, *каз*, *кеккюк*, *акчарлак*, *беркет* в

народных песнях имеют мифологическое и культурно-искусствоведческое значения.

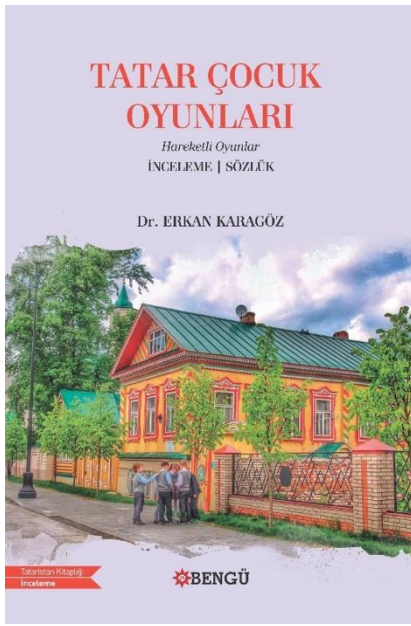
Если в контекстах народных песен из упомянутых животных, которые имеют мифологическое и культурологическое значения, лошади и птицы в основном символизируют мифологическое значение, также они употреблены и в своих реальных значениях. В употреблении с реальным значением ощущается красота местного края.

Следовательно, опираясь на данную работу можно сказать следующее, что наряду с пониманием того, что татары жили в полном взаимопонимании с природой, видно и то, что животные сохраняли традиционное и культурно-искусствоведческое значения, а также животные были частью их жизнедеятельности и имели отражение в литературной и культурной жизни в своих реальных значениях.

Ключевые слова: народная песня, песня, татары, животное, мифология, культура.

Karagöz, Erkan. (2022). *Tatar Çocuk Oyunları - Hareketli Oyunlar - İnceleme | Sözlük*. Ankara: Bengü Yayınları, 194 Sayfa.

ALP EREN DEMİRKAYA*

Tatar Çocuk Oyunları - Hareketli Oyunlar - İnceleme | Sözlük adlı eserde günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içerisinde yer alan kadim Türk yurdu İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar çocuklarının oynadığı oyunlar halk bilimsel bakış açısıyla incelenmiştir. Yazar, bu oyunların literatürde çocuk oyunları olarak değerlendirilse de herkes tarafından oynanabileceğine dikkat çekerek “Oyun oynamak çocuğun işiyse yetişkinin eğlencesidir.” ifadesiyle bu durumu ön sözünde belirtmiştir. Bu kitaptaki oyunları neden *Hareketli Oyunlar* alt başlığı altında ele aldığını ise daha sonra gerçekleştirmeyi planladığı çalışmalarına atıfta bulunarak elindeki malzemeden hareketle yapmış olduğu oyun sınıflandırması üzerinden değinmiştir. Yazar, çalışmasına konu ettiği hareketli

oyunların ne olduğunu yine ön sözünde şu şekilde açıklamıştır: “Bu çalışmaya malzeme olan ve incelemesi yapılan oyunlar daha çok Tatar çocuklarının oynadığı geleneksel oyunlardan olup yapılarında çeşitli hareket unsurları barındırmaktadır. Oyuncular bu hareketleri koşarak, zıplayarak, atlayarak, yürüyerek, oyunun yapısı gereği uzuvlarını kullanarak yani bir şekilde bedenlerini kımıldatarak gerçekleştirmektedir. Bu hareketler oyuncuların sahip olduğu fiziki güç, çeviklik, çabukluk, denge, kondisyon, refleks gibi özelliklerle doğru orantılı olup oyunun kuralları doğrultusunda rekabete dayalı olarak biçimlenmektedir. Oyunlarda oyuncuların hedefi gerek bireysel gerekse takım rekabeti olsun rakiplerine üstün gelip yarışmayı kazanmaktır. Her ne kadar yarışmayı kazanmak önemli olsa da

* Dr. Arş. Gör., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ademirkaya@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8262-1024.

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 28.11.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 02.12.2022)

çocukların oyunlardaki asıl amacı eğlenmek, oyun oynamanın keyfini çıkarıp mutlu anlar yaşamaktır.” (s. 12).

Eser, *Giriş* ile birlikte *Oyunlar ve İnceleme ve Tatar Oyun Adları, Terimleri ve Gereçleri Sözlüğü* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Yazar, *Giriş* kısmında ilk olarak oyun kavramı üzerinde durmuş, bununla ilgili olarak öne çıkan görüş, tanım ve yaklaşımları *Yabancı Bilim İnsanları ve Türk Bilim İnsanları* başlıkları altında çeşitli yönleriyle değerlendirdikten sonra konu hakkında kendi görüşünü karakterize etmiştir. Yazar, burada, oyunun ne olduğunu tanımlamaya çalışmanın çok kolay görüldüğünü ancak bir olgu olarak oyunun genel bir tanımını yapmanın oldukça karmaşıklığından söz etse de oyun için şöyle bir tanım yapmıştır: “Oyun; zekâ, çeviklik, beceri, taklit gibi özelliklerden bazen hepsinin aynı anda bazen de bunlardan biri ya da birkaçının birlikte öne çıktığı; kişinin bedensel ve zihinsel bakımdan estetik ve yararlı olana ulaşmada keyif ve heyecanı özgürce yaşayıp mutlu olduğu, insanlığın varoluşundan itibaren hayatının her anında gelişimine katkı sağlayan eğlenceli ve eğitici icadi etkinlik uygulamalarının genel adıdır.” (s. 36). Yazar yine burada, eserinde, incelemeye aldığı oyunların genel özelliklerini ana hatlarıyla şu şekilde anlatmıştır: “Geleneksel çocuk oyunları anne babalarımızın, nine dedelerimizin; hatta atalarımızın atalarının yüzlerce yıldır çocukluk çağlarında oynayıp bir sonraki kuşağa bir kültür mirası olarak aktardıkları, zamanın değişen şartlarına uyum sağlayarak ister açık ister kapalı alanda olsun; evde, okulda, etkinlik salonunda ya da sahasında, avluda, kapı önlerinde, bahçede, parkta, meydancıkta, düzlükte, çayır-çimende, sokakta, mahallede; yani oyun oynamaya elverişli her yerde araçlı ya da araçsız, bireysel ya da gruplar hâlinde, bazıları türkülü tekerlemeli oynana gelen; asıl işlevi eğlenme olan ama bunu yaparken öğrenme işlevini devreye sokarak çocuğun hem fiziksel hem de zihinsel gelişimine ve sağlığına çok önemli yararları olan ve çocuk var oldukça onların neşesine neşe katacak olan sosyal hayatın değişmez ögesidir. (s. 37). Yazar, *Giriş* kısmında ikinci olarak günümüzdeki Türk yazı dillerinde “oyun” ve “oyna-” sözcüklerinin karşılıklarını bir tablo içerisinde gösterdikten sonra kısa ama dikkat çekici bir değerlendirmede bulunmuştur. Tabloda Çuvaşça hariç tüm Türk lehçelerinde fonetik varyantlaşmalar olsa da bu iki sözcüğün ortaklığı göze çapmaktadır (s. 37-38). Üçüncü olarak *oyun* (*уен*) ve *oyna-* (*уйна-*) sözcükleri üzerine yapılan halk bilimsel ve dil bilimsel etimolojik tahliller üzerinde duran yazar, bu bilgilere istinaden kendi fikrini ileri sürmüştür: “*Oyun* sözcüğü yalın hâlde Eski Türkçede tanıklanmayan bir **oy-* ‘oynamak; dans etmek’ sözcüğünden türemiş olmalıdır. Bu fiilin destekleyicisi çağdaş Saha Türkçesindeki *oy-* ‘sıçramak, hoplamak’ fiilidir. Sözcükteki yapım eki ise çoğunluğun üzerinde ittifak ettiği {-Un} fiilden isim yapım ekidir.” (s. 40). Dördüncü olarak Tatar Türkçesindeki “oyun (*уен*)” ve “oyna- (*уйна-*)” sözcüklerine ilişkin söz varlığını bu sözcüklerin sözlüklerdeki temel ve yan anlamlarını vererek, bu sözcüklerden türetilen başka sözcükler ile bu sözcüklerle kullanılan birleşik sözcükleri tarayıp çıkartarak, deyim ve atasözlerindeki kullanım biçimlerini göstererek veren yazar, beşinci olarak Tatar çocuk oyunları üzerine yapılan kitap çalışmalarının içerikleri hakkında kısa

bilgiler vermiş, altıncı ve son olarak bu çalışmasında kullandığı Tatar çocuklarının oynadığı hareketli oyunlarının bir sınıflandırma denemesini yapmıştır. Yazar hareketli oyunlara tasnifinde şu şekilde yer vermiştir: “**1.** Kovalamacalı oyunlar, **2.** Koşmacalı-koşuşturmacalı oyunlar, **3.** Köşe, yer ve eş kapmacalı oyunlar, **4.** Göz bağlamacalı oyunlar, **5.** Hedef almamacalı oyunlar, **6.** Güç sinamacalı oyunlar, **7.** İp atlamacalı oyunlar, **8.** El tokatlamacalı oyunlar, **9.** Eş zamanlı hareket etmeceli oyunlar, **10.** Saklamacalı oyunlar. **11.** Koşullanmacalı oyunlar.” (s. 52).

Yazar, *Oyunlar ve İnceleme* adını taşıyan birinci bölümün ana başlıklarını yukarıdaki tasnif düzenine göre oluşturmuştur. Her başlığın altında ilgili oyunlarla alakalı bilgi veren yazar, her bir oyunun aynı düzende incelenmesi için de bir şablon uygulaması hazırlamıştır. Bu şablonda sırasıyla *oyunun Tatarca adı ve geçtiği eser, oyuncu sayısı ve cinsiyeti, oyun zamanı ve yeri, oyun donanımı, oynanışı, oyun tekerlemesi* gibi oyuna dair bilgi ve özellikler verilmiştir. 179 oyunun incelenmesinde kullanılan bu şablonun nasıl uygulandığını göstermek üzere oyunlardan birisi aşağıda alıntılanmıştır. (s. 92-93).

Kör Teke Ya Da Göz Bağlama (I. Tür)

Oyunun Tatarca adı ve geçtiği eser: Sukır Teke yeki Küz Beyleş (İsenbet, 1941: 96-97).

Oyuncu sayısı ve cinsiyeti: Cinsiyet farkı gözetilmeksizin ortaklaşa oynanan bir oyundur.

Oyunun zamanı ve yeri: Fiziki açıdan bu oyunun oynanma koşullarını sağlayan kapalı mekânlarda oynanır.

Oyun donanımı: 1 adet mendil ya da havlu, oyun alanı sınırlarını göstermek üzere yere çizilen çizgiler.

Oynanışı: Oyunun amacı çok karanlıkta kendi yerini doğru belirleyip yolunu kaybetmeden hareket etmek, kulak hassasiyeti ve dokunarak anlama yeteneğini güçlendirmektir.

Evde, genellikle akşam oynanır. Özellikle ıssız evlerde, parti tarzı eğlence düzenlenen mekânlarda ve akşam okullarında oynanır.

Çocuklar bir havlu ya da mendille kendi aralarından birisinin gözünü bağlar. Bir başkası onu elinden tutup kapının koluna ilâştirerek:

Oyun tekerlemesi: Kör ağabey, bekleyip dur, / Kapının kolunu tutup dur. / Kapının kolunu sağlam tut, / Askerleri kovalayıp tut.

der ve arkasına vurup gider. Kör teke onları el yordamıyla aramaya başlar. Onu şaşırtmak için farklı yönlerden arkasına vurup tekerleme söylerler.

Oyun tekerlemesi: Nine koymak¹ pişirir, / Dede kabuk soyar, / Sığırları bağırır, / Buzağıcık çağırır, / Öküzleri böğürür, / Keçileri zıplar, / Patır patır; pat da pat, / Tıtır tıtır, tıp da tıp!

Farklı yönlerden farklı hayvan sesleri çıkarıp ya da ayak teperek onu şaşırtmaya çalışırlar. “Kör teke” onları yakalamaya çalışır. O, çizilen yerden çıkmaya başlarsa diğerleri “Suya düşüyorsun!” diye bağırır. O, kimi yakalayabilirse onun ismini söyler. Yakalanan kişinin gözü bağlanır, yeni “kör teke” yapılır.

Yazar, *Tatar Oyun Adları, Terimleri ve Gereçleri Sözlüğü* isimli ikinci bölümde, birinci bölümde incelemesini yaptığı oyunlar kapsamında bir sözlük hazırlamıştır. Sözlükte oyunlarda kullanılan gereçler ile oyun terimlerinin açıklamalarının yanı sıra oyun adlarının tanımlarını da yapan yazar, madde başlarının yazılmasında ilgili Tatarca sözcük veya sözcük grubunu Latinize ederek yazmış, hemen yanında parantez içinde Kiril harfli özgün biçimi belirtmiştir. Yazar, madde başı olarak aldığı sözcüklerin tam bir Türkçe karşılığı varsa açıklama kısmına geçmeden önce vermiş, ondan sonra açıklamaya geçmiştir. Eğer madde başı olan sözcük ya da sözcük grupları için birden fazla açıklamaya ihtiyaç duyduysa sayısal düzende maddelendirme yapmıştır. Aşağıda yazarın izlediği yolu göstermek için eserden örnekler seçilmiştir.

Oyun adı tanımı açıklaması örneği:

aldır çişme tamçily (алдыр чишмә тамчылы): “Al Çeşme Damlıyor” oyunu. İki ya da daha fazla oyuncunun elleriyle oluşturduğu engeli bir oyuncunun koşarak yarıp geçmeye çalıştığı güç sınamacalı bir çocuk oyununun adı. (s. 152).

ebekleşüv (эбәкләшү): “Ebe (Elim Sende)” oyunu. Ebeleşmek. *Bk. ebeklev.* En az iki oyuncuyla oynanabilen, ebe olan oyuncunun “ebe (elim sende)” diye söyleyip kaçanları arkalarından hafifçe vurarak yakalamaya çalıştığı kovalamacalı bir çocuk oyununun adı. (s. 160).

kaçışlı (Качышлы): “Saklambaç” oyunu. Ebe olarak seçilen oyuncunun yuva olarak adlandırılan yerde yüzüstü kapanarak saydığı ya da oyun tekerlemesi söylediği sırada sınırları önceden belirlenen bir oyun alanında ayrı ayrı yerlere saklanan arkadaşlarını bulmaya çalıştığı saklanmacalı bir oyunun adı. (s. 163).

Gereç adı açıklaması örneği:

bükse (бүксә): Bez parçalarından dikilerek ya da kuru otlardan yuvarlanarak yapılan topa benzer bir oyun gereci. (s. 155).

külese (күләсә): Tekerlek. Bazı çocuk oyunlarında kullanılan tahtadan yapılmış bir oyun gereci. (s. 170).

¹ Hamurdan yapılıp tavada pişirilen ve genellikle çayla beraber yenen bir Tatar yiyeceği, akitma.

zeŋget (зѣгѣт): Zeŋget, zeŋgert. Sapana benzer taş fırlatmaya yarayan oyun gerecine verilen ad. (s. 185).

Terim adı açıklaması örneği:

islengen (ислѣнгѣн): Çürük. Kovalamacalı oyunlarda yakalayıcının uzun bir zaman kaçıncılardan birisini yakalayamaması neticesinde aldığı bir ad. (s. 163).

kötüvçĭ (кѣтүчѣ): **1.** Ortaklaşa oynanan bazı oyunlarda oyunu yöneten kimse, ebe, elebaşı, oyun başı **2.** Oyunun en önemli görevini üstlenen oyuncu. **3.** Çoban, kovalamacalı oyunlarda bir hayvan sürüsünü oluşturan oyuncularını yönetmekle, onları yakalayıcıya karşı korumakla görevli olan oyuncuya verilen bir ad. **4.** Göz bağlamacalı bir oyunda gözü bağlı hâlde oyun alanına dağılan koyunlardan birini yakalayıp ve meleme sesinden onun kim olduğunu bilmeye çalışan oyuncuya verilen bir ad. (s. 168).

suga töşüv (суга төшү): Suya düşmek. Oyun alanına çekilen çizgilerin dışına çıkarak kural ihlali yapma eylemine verilen ad. (s. 176).

Sonuç olarak, Erkan Karagöz'ün *Tatar Çocuk Oyunları - Hareketli Oyunlar - İnceleme | Sözlük* adlı eserinin, Tatar çocuk oyunlarının Türk Dünyası çocuk oyunları arasındaki yerini göstermesi ve Türk boylarının çocuk oyunları göz önüne alındığında Türkiye sahasında bir ilk olma özelliğini taşımasıyla diğer Türk boylarının çocuk oyunlarını incelemek isteyen araştırmacıların çalışmalarına örnek teşkil etmesi bakımından literatüre önemli bir katkı sunacağı aşikârdır. Dr. Arş. Gör. Erkan Karagöz'ü çalışmasından ötürü kutluyor; başarılı çalışmalarının devamını diliyoruz.

YAYIN İLKELERİ

GENEL İLKELER:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, İdil-Ural Bölgesi hakkında sosyal bilimler alanında yazılan bilimsel makalelerin yayımlandığı uluslararası hakemli bir dergidir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde; a) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayan, alanındaki bir eksikliği giderecek özgün makaleler b) İdil-Ural araştırmaları alanını ilgilendiren yayımlara ilişkin tanıtım veya eleştiri yazıları c) İdil-Ural araştırmaları alanına katkı sağlayacak çeviriler/aktarmalar yayımlanır.

Yazıların **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde yayımlanabilmesi için daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya başka bir yayının yayım sürecine girmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla yayımlanabilir.

Yazım dili Türkçe olan **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'nde Yayın Kurulu'nun kararı ile İngilizce ve Rusça dışında Türk şive ve lehçelerinde yazılmış olan makaleler de tüm sayının %30'unu geçmeyecek şekilde yayımlanabilir.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi, yaz ve kış (Haziran-Aralık) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayımlanır ve her yıl bir cilt oluşturulur.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların her türlü ilmî ve hukukî sorumluluğu yazarlarına, telif hakları ise **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**'ne aittir. Dergide yayımlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun izni olmaksızın herhangi bir yerde kısmen veya tamamen yayımlanamaz, çoğaltılamaz. Yazılardan ve sair verilerden (istatistik, tablo, fotoğraf vs.) kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ:

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle derginin yayın ilkelerine uyumu açısından değerlendirilir. Derginin yayın ilkelerine uymayan yazılar değerlendirme sürecine alınmaz.

Değerlendirme sürecine alınan yazılar, yazar adları gizlenmek suretiyle Yayın Kurulu tarafından belirlenen iki hakeme gönderilir. Değerlendirme sürecinde yazarın/yazarların kimliğine dair herhangi bir bilgi hakemlere kesinlikle verilmez ve yazarlara da hakem adları kesinlikle açıklanmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olursa yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir ve/veya Yayın Kurulu raporlar üzerinden bir değerlendirme yapmak suretiyle son kararını verebilir. Yazarlar hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştiri, tavsiye ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar. Varsa katılmadıkları hususları gerekçeleriyle birlikte ayrı bir rapor hâlinde Yayın Kurulu'na bildirebilirler. Hakem raporları beş yıl süreyle saklı tutulur.

Yayım kararı verilen yazılar, Yayın Kurulu'nun uygun gördüğü bir sayıda yayımlanırlar.

Çeviri yazılar telif yazılar ile aynı yayım sürecine tabidir.

Tanıtma yazıları editör onayı ile hakemlere gönderilmeksizin yayımlanabilir.

YAZIM KURALLARI:

Dergiye gönderilecek olan makaleler aşağıda belirtilen düzen çerçevesinde MS Word dosyası olarak (.doc / docx uzantılı) ve ayrıca PDF (.pdf uzantılı) olarak hazırlanmalıdır.

A) Sayfa Düzeni:

Yazı Tipi: Times New Roman

Yazı Boyutu: 11 punto

Dipnot Yazı Boyutu: 9 punto

Satır Aralığı: Tek

Paragraf Aralığı: 6 nk

Paragraf Girintisi: 1 cm

Sol Kenar Boşluğu: 3 cm
Sağ Kenar Boşluğu: 2 cm
Üst Kenar Boşluğu: 3 cm
Alt Kenar Boşluğu: 2 cm

B) Başlık: Bold ve büyük harflerle yazılmalı ve 12 kelimeyi geçmemelidir. Başlığın İngilizce karşılığı küçük harflerle ve Türkçe başlığın altında yer alacak şekilde yazılmalıdır. (İngilizce veya Rusça yazılan makalelerde ikinci dil Türkçe olmalıdır.)

C) Yazar Adı: Yazar ad/adları başlığın altında yazılıp; unvan, kurum adresi ve e-posta bilgileri ismin sonuna ilintilendirilecek bir yıldızla sayfanın altında gösterilmelidir.

D) Öz: Makale özeri ortalama 200 kelimedenden oluşmalıdır. Öz metninin içinde kaynak, şekil ve çizelgelere yer verilmemelidir. Özün hemen altında en az 5, en fazla 8 kelimedenden ibaret anahtar kelimeler yer almalıdır. Öz ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de yazılmalıdır. Türkçe dışında bir dilde yazılan makalelerde özetler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır. Her makalenin sonunda en az 500 kelimelik Rusça genişletilmiş özet ve 5 kelime anahtar kelime yer almalıdır.

E) Alıntı ve Kaynak Gösterme: Üç satırdan uzun olmayan birebir alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Üç satırdan daha uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf halinde satırın sağından ve solundan 1,25 cm içeride, yazı boyutu 10 punto olacak şekilde dizilmelidir. Kaynaklar metin içinde aşağıda belirtilen düzende gösterilmelidir:

Tek Yazarlı Kaynak: (Türkoğlu, 2000:101)

Aynı Yazarın Aynı Yıl Yayımlanan Birden Fazla Eseri: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

İki Yazarlı Kaynak: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Çok Yazarlı Kaynak: (Zheltoy vd., 2009:7) İlk yazarın adı yazılmalı.

Birden Fazla Kaynak: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Görülemeyen Kaynaktan Aktarma: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Metin içinde internet sayfalarına gönderme yapılacağı zaman yine yukarıdaki düzene uyulmalıdır. Yazar adı bulunmayan kaynaklarda yazar adı yerine metin başlığı yazılmalıdır. Tarih yerine ise erişim tarihi yazılmalıdır.

Dipnota yalnızca açıklamalar için müracaat edilmeli ve dipnottaki bilgilere kaynak gösterileceği zaman yukarıda belirtildiği şekliyle metin içi kaynak gösterme şekli uygulanmalıdır.

F) Kaynakça: Makale metninin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

Kitap:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Makale:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

İnternet:

İnternet ortamındaki metinlere yapılan göndermeler kaynakçada aşağıdaki düzene uygun bir şekilde yapılmalıdır:

Soyadı, Adı. (erişim tarihi). Başlık. *Sayfa/site adı*. sayfa. link. (Yazar adı olmayan kaynaklarda metin başlığı yazar künyesinin yerine çekilmek suretiyle aynı düzen takip edilmelidir.)

Ses ve Görüntü Kayıtları:

Ses ve görüntü kaynaklarına yapılacak göndermelerde ilgili eserin künyesi yazılırken katkısı öne çıkarılacak kişinin (yapımcı, yönetmen, senarist, oyuncu, yazar, solist vb.) soyadı

ve adından sonra eserdeki görevi, eserin yayınlanma tarihi, eser adı, eserde katkısı olan diğer kişi veya kurumlar, eserin formatı (VCD, DVD vb.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikâye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

PUBLISHING PRINCIPLES

GENERAL PRINCIPLES:

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi (*The Journal of Volga-Ural Studies*) is an internationally refereed journal in which scientific articles in the field of social sciences about Volga-Ural Region are published.

In the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** a) authentic articles that contribute to the field of Volga-Ural studies and fill a gap in the field b) introductory articles and reviews of publications concerning the field of Volga-Ural studies c) translations/quotations that would contribute to the field of Volga-Ural studies are published.

Academic manuscripts should not have been published in any other publication or should not be in the publishing process of any other publication so as to be published in the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The proceedings which have been presented in an academic conference can be published only if this situation is clearly stated.

Publishing language of the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** is Turkish; with the approval of the editorial board the manuscripts written in other languages such as English, Russian and Turkic languages can also be assessed and published. The amount of such content would not exceed %30 of that those written in Turkish.

İdil-Ural Araştırmaları Dergisi is published twice yearly as in summer and winter (June-December) and one volume is composed every year.

Every kind of scientific and legal responsibility of the manuscripts published in the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** pertains to writers, and copyrights pertain to the **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. The manuscripts published in the journal are not allowed to be published anywhere or be copied partially or wholly without permission of Editorial Board. It can be cited on condition of providing reference from articles and other data (statistics, tables, photos, etc.).

ASSESSMENT OF MANUSCRIPTS:

The manuscripts that have been sent to the journal are first assessed in terms of the consistency to the publishing principles of the journal. The manuscripts are not fulfilling the publishing principles of the journal will not be peer reviewed or assessed for publication.

The manuscripts that are in the process of assessment are sent to two reviewers determined by Editorial Board thereby hiding the names of writers. During the assessment phase any information about the identity of writer/writers is not given to the reviewers and the names of the reviewers are not disclosed to the authors. If one of the referee reports is positive and another is negative, the manuscript is sent to the third referee and/or Editorial Board can give the last decision by means of assessing the reports. The authors consider reviews, suggestions and correction requests of the referees and Editorial Board. If any, they can notify their disagreements to Editorial Board in a separate report with justification. The referee reports are hidden for a period of five years.

The issues of the manuscripts which are chosen for publishing are determined by the Editorial Board.

Translated articles are subject to the same publication process as copyrighted articles.

Non-critical articles can be published with the approval of the editor without being sent to the referees.

SPELLING RULES:

The articles that are to be sent to the journal should be prepared in both MS Word (.doc or .docx) and PDF (.pdf) formats.

A) Page Layout

Typefont: Times New Roman

Font size: 11 point

Font size in footnote: 9 point

Line spacing: Single

Paragraph spacing: 6 pt

Indent : 1 cm

Left margin: 3 cm

Right margin: 2 cm

Top margin: 3 cm

Bottom margin: 2 cm

B) Title: It should be written in bold capital letters and should not exceed 12 words. The English translation of the title should be in lowercase letters and below the Turkish title. (The second language of the articles written in English and Russian must be Turkish.)

C) Writer's Name: Author's name/s should be written below the title and the information about job title, institution address and email should be indicated with an asterisk that would be attached to the end of the name.

D) Abstract: Abstracts of the article should not exceed 200 words. In the abstract, resources, tables and figures should not be indicated. Below the abstract there should be keywords composed of minimum 5 words and maximum 8 words. The abstract and keywords should be translated into English. The abstracts of the articles, which are not written in Turkish, should also be prepared in English and Turkish. At the end of each article, an extended summary of at least 500 words in Russian and 5 word keywords should be included.

E) Citation and Giving Reference: Exact quotations which are not longer than three lines should be placed in inverted commas. Longer quotations than three lines should be indented 1,25 cm from the left and right margin in a separate paragraph, font size should be ranged as 10 point. The references should be indicated in a text in the layout below stated.

Single Author: (Türkoğlu, 2000:101)

Two Authors: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

More than one work of the same author in the same year: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

More than one resource: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

More than one author: (Zheltoy vd., 2009:7) The name of the first author should be written.

Citation from an unseen resource: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

To refer to internet pages in a text the above mentioned layout must be followed. In resources which author's name is not available, title of the text should be written instead of the author's name. Date accessed should be written instead of the date.

Footnotes should be used only for explanations and the above mentioned in-text referencing style should be used while providing a reference to the information in footnotes.

F) References: By the end of the text in an article should be listed in an alphabetical order by surname of authors.

Book:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Article:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Internet:

The references to the texts in the internet should be written in bibliography in accordance with the layout below.

Surname, Name. (Date accessed). Title. Page/Website name. page. link. (When author's name is not available in resources, title of the text should be replaced with author's name and the same layout should be followed.)

Sound and Video Records:

With regard to the references to the sound and video resources, surname and name of a person whose contribution would be highlighted (producer, director, scenarist, actor/actress, writer, soloist, etc.) and then his/her position, broadcast date, name of work, other people or institutions that contribute to work, format of work (VCD, DVD etc.)

Sınav, Osman. yön. (2012). Uzun Hikaye. Sen. Yiğit Güralp. Oyun. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖУРНАЛА И ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ:

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** (Журнал Волжско-Уральских Исследований) имеет свою научную редколлегию и является международным журналом по гуманитарным наукам, публикующим научные исследования по Волжско-Уральскому региону России.

В журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** печатаются: а) статьи, содержащие новые исследования по Волжско-Уральскому региону России и восполняющие пробел в данной области исследований; б) ознакомительные и критические статьи к изданиям, относящимся к Волжско-Уральским исследованиям; с) переводы, восполняющие исследования по Волжско-Уральскому региону России.

Наш журнал- издание, в котором будут опубликованы только те статьи, которые ранее не были напечатаны в других изданиях и не приняты для публикации в другой журнал. Статьи, которые раньше были представлены на научной конференции, будут напечатаны с указанием данного положения.

Рабочим языком журнала является турецкий язык. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках.

Журнал **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** выходит в свет два раза в год летом и зимой (июнь-декабрь) и каждый год издаётся в виде единого сборника.

Все научные и юридические права статей, опубликованных в журнале **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi** принадлежат авторам. А авторское право принадлежит журналу **İdil-Ural Araştırmaları Dergisi**. Статьи, напечатанные в нашем журнале, не могут быть напечатаны и размножены в других изданиях частично или полностью без разрешения на то редакционной коллегии. Могут быть использованы ссылки на статьи и другие данные (статистика, таблица, фотография и др.) с условием, что будет указан источник.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИЯМ

Общие требования:

Принятие статей к публикации:

Статьи, присланные для публикации в журнале, прежде всего будут оценены с точки зрения соответствия требованиям публикации. Статьи, не соответствующие требованиям публикации нашего журнала, к публикации приняты не будут.

Статьи, принятые к публикации, с условием, что авторы будут держаться в тайне, отправляются на рецензию другим рецензентам, выбранным редакционной коллегией. В процессе оценки статьи данные, содержащие сведения об авторе/авторах, рецензентам категорически не сообщаются. Точно также не сообщаются и имена рецензентов авторам статей. Если один из рецензентов пришлёт положительную, а другой отрицательную рецензию, статья будет отправлена третьему рецензенту и/или редакционная коллегия примет решение сама, исходя из имеющихся в наличии рецензий. Авторы статьи должны принять во внимание критику, советы и поправки рецензентов и редакционной коллегии. Имеющиеся претензии, могут быть присланы в редакционную коллегия вместе с обоснованиями в виде отдельного отчёта. Отчёты редакторов сохраняются в тайне в течение пяти лет.

Статьи, принятые к публикации, будут опубликованы в одном из номеров журнала, согласно решению редколлегии.

Редакция сохраняет за собой право не возвращать присланные в журнал статьи.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

Для подготовки и отправки статьи должен использоваться **текстовый редактор MS Word (.doc/ docx)** и формат PDF (.pdf). Статьи должны оформляться согласно указанным ниже правилам:

А) Параметры страницы:

Программа: Times New Roman

Размер шрифта: 11

Размер сносок: 9

Междустрочный интервал: одинарный

Интервал между абзацами: 6 пк

Красная строка

Поля: 1 см

Слева: 3 см

Справа: 2 см

Сверху: 3 см

Снизу: 2 см

В) Заголовок: должен быть набран прописными буквами полужирным шрифтом и выравнивается по центру. Не должен превышать 12 слов. Английский вариант заголовка должен быть написан строчными буквами и размещён под турецким заголовком. (В статьях, написанных на английском или русском языках, как второй язык должен быть использован турецкий).

С) Фамилия и инициалы авторов: Ф.И.О. авторов должны быть написаны под заголовком; должность, название организации и электронный адрес должны быть указаны в виде ссылки звездочкой в конце инициалов.

Д) Аннотация: Средний объём аннотации – приблизительно 200 слов. Указание литературы, ссылки и таблицы в аннотации недопустимы. В конце аннотации должны быть даны ключевые слова, содержащие минимум 5, максимум 8 слов. Аннотация и ключевые слова должны быть даны и на английском языке. Резюме статей, написанных не на турецком языке, должны быть представлены на турецком и английском языках. В конце каждой статьи должно быть включено расширенное резюме содержащее не менее 500 слов на русском языке и 5 ключевых слов.

Е) Ссылки и список литературы: ссылки, не превышающие трёх строк, должны быть даны в кавычках. Ссылки, превышающие три строки, должны быть даны в другом

обзаце (отступ справа и слева 1,25 см, шрифт 10). Ссылки в статье должны быть оформлены в следующем порядке:

Ссылка, имеющая только одного автора: (Türkoğlu, 2000:101)

Ссылка, имеющая двух авторов: (Demir ve Yılmaz 2005: 4)

Ссылка на два или более источников одного и того же автора, написанных в одном и том же году: (Arık, 2007a; Arık, 2007b)

Ссылка на несколько источников: (Türkoğlu, 2000:60; Maraş, 2002:21)

Ссылка на источник, имеющий несколько авторов: (Zheltovd., 2009:7) Должна быть написана фамилия первого автора.

Ссылка на невидимый источник: (Clauson, 1962; Tekin, 2003:19'dan)

Если в статье есть ссылка на сайты интернета, то соблюдаются те же правила, что указаны выше. В источниках, где не указаны фамилия и имя автора, вместо фамилии автора должно быть указано название статьи. Там, где указывается год издания, должна быть указана дата доступа к сайту.

Сноски должны быть даны только для пояснений и при указании ссылки на сведения, содержащиеся в сноске, должны быть соблюдены правила ссылки внутри статьи, данные выше.

Ф) Список литературы: список литературы размещается в конце статьи, фамилии авторов размещаются по алфавитному порядку:

Книга:

Türkoğlu, İsmail. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ceylan, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınlar.

Статья:

Alp, Alper. (2013). Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi. *Gazi Akademik Bakış*, 13, s. 117-126.

Devlet, Nadir (1983). Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, s. 1-10.

Интернет:

Ссылки на сайты интернета должны быть указаны в Списке литературы в следующем порядке:

Фамилия, Имя. (дата доступа). Заглавие. *Название страницы /сайта*. Страница. Ссылка. (в источниках, где не дан автор, указывается название статьи по тому же порядку.)

Звукозаписи и видео:

В ссылках на звукозаписи и видео при указании на теги данных источников должны быть указаны имя и фамилия первостепенного источника (продюсер, режиссёр, сценарист, артист, писатель, солист и др.), а затем его миссия в исследовании, дата издания источника, название источника, личности и организации, также принявшие участие в источнике, формат источника (VCD, DVD и др.)

Sınav, Osman. реж. (2012). *Uzun Hikâye*. Сцен. Yiğit Güralp. Арт. Kenan İmirzalıoğlu, Tuğçe Kazaz, Ushan Çakır, vd. DVD. Sinegraf Film.